

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

ПІДРУЧНИК

*За редакцією
докторів економічних наук, професорів
Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є.*

*Затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73
I-90

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист №1/11-19029 від 12.12.2012 р.)*

Рецензенти:

Леоненко П. М. – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України;

Задоя А. О. – доктор економічних наук, професор, перший проректор Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля.

Історія економічних вчень [текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М.,
I-90 Петруні Ю. Є. – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 352 с.

ISBN 978-617-673-212-9

У підручнику розглянуто історичну еволюцію і сучасні напрямки світової й української економічної думки в контексті динаміки економічної, соціальної, духовної та політичної сфер суспільства. Охарактеризовано ідеї, концепції й теорії провідних мислителів стародавнього світу і середньовіччя, науковий доробок класичної політичної економії, її засновників і провідних прихильників. Спеціальні розділи підручника присвячено генезису марксизму, неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму. Акцентовано увагу на історичному поступі вітчизняної економічної думки, досягненнях провідних українських вчених-економістів, в тому числі, доби незалежності України. Підручник устаткований необхідними матеріалами з першоджерел, рисунками і таблицями, містить переліки основних термінів і понять, контрольні та дискусійні питання, що надає можливість застосування сучасних освітніх технологій.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, науковців, державних службовців, підприємців та економістів-практиків.

УДК 330.8(075.8)
ББК 65.02я73

ISBN 978-617-673-212-9

© Тарасевич В. М., Петруня Ю. Є., Білоцерківець В. В. та ін., 2013
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013

ПЕРЕДМОВА

Інколи здається, що знайомство з історією це не більше, ніж задоволення певної власної цікавості. Така «цікавість» не має нічого спільного з «практичністю» або «прагматичністю». Така цікавість не пов'язана з тим, «що може згодитися в житті». Наскільки це дійсно так?

Не будемо говорити про всі сфери чи напрями історичних досліджень. Ми — економісти, тому звернемо увагу на історію економічних вчень, на своєрідну «економічну мудрість століть». Й відносно цього напряму історичних досліджень ми можемо абсолютно спокійно, впевнено сказати: об'єктивно, повно й глибоко вивчена та викладена історія економічних вчень — це важливе джерело, передумова знаходження правильних «практичних» економічних рішень у сучасній економічній діяльності. Ця «прагматика» стосується як господарсько-управлінської діяльності на рівні окремої організації (мікрорівні), так і регулятивної діяльності державних інститутів на рівні національної економіки (макрорівні).

Так і хочеться сказати: вивчайте уважно історію економічних вчень для досягнення власних успіхів, для знаходження правильних, ефективних управлінських та просто життєвих економічних рішень!

Історія економічних вчень — важлива складова *фундаментальної теоретичної підготовки* майбутніх бакалаврів, спеціалістів і магістрів, насамперед, з економіки та менеджменту. Перш за все, це стосується якості та ґрунтовності їх знань ідей, концепцій та теорій провідних мислителів давнини і сучасних вчених-економістів світового рівня з огляду на *діалектику загальнолюдського, глобального та особливого*, що виражає специфіку конкретно-історичних обставин «місця і часу».

На наш погляд, вже існуюча навчально-методична література з історії економічних вчень в значній мірі відповідає сучасним викликам і вимогам. Разом з цим, ми впевнені, що сам процес, форми, методи і контекст викладання *дисципліни «Історія економічних вчень»* в умовах різних вищих навчальних закладів дозволяє навіть у стандартному матеріалі віднайти нові елементи та підходи. Сподіваємося, що запропонована концепція і певні *особливості* підручника дозволять надати відносно новий ракурс баченню історії та еволюції економічної науки.

По-перше, в підручнику розглядається «наскрізна» — від народження до сучасного стану, — еволюція кожного із сучасних напрямків світової економічної думки — марксистського, неокласичного, кейнсіанського, соціально-інституціонального, — в контексті суспільно-економічних змін. Разом із застосуванням *інтеграційного* підходу це дозволяє підвищити ступінь цілісності сприйняття зазначених напрямків, поглибити розуміння ендогенних чинників їх еволюції.

По-друге, у викладі основних ідей, концепцій і теорій мислителів і вчених-економістів перевага надається саме авторському тексту — ключовим цитатам із їх творів. Зрозуміло, підручник — це не хрестоматія. Але подання авторської думки не в переказі, а в *оригіналі* з допоміжним коментарем створює більш сприятливі передумови для її безпосереднього сприйняття, особистісної інтерпретації та відповідної активної дискусії.

По-третє, в підручнику підкреслюється приналежність теоретичного доробку вітчизняних вчених-економістів відповідним напрямкам світової економічної думки. Наголошується, що вітчизняна економічна наука ніколи не була «школяркою», завжди розвивалася не на «узбіччі», а у вирі провідних ідей, і наукові досягнення багатьох українських вчених отримали світове визнання. Особлива увага приділяється тим економічним концепціям і теоріям, які, згідно з освітньо-професійною програмою, повинні опанувати студенти економічних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Авторами окремих тем є: доц., к.е.н. Білоцерківець В.В. — тема 8; доц., к.е.н. Волошенюк В. В. — тема 6; доц., к.е.н. Зухба О.М. — тема 8; проф., д.е.н. Івашина О.Ф. — тема 7; проф., к.е.н. Лебедева В.К. — тема 8; доц., к.е.н. Леонідов І.Л. — тема 8; доц., к.е.н. Литовченко Б.В. — тема 7; проф., д.е.н. Петруня Ю.Є. — передмова; проф., д.е.н. Пилипенко Г. М. — теми 4, 5; проф., д.е.н. Пилипенко Ю. І. — теми 2, 3; проф., д.е.н. Тарасевич В. М. — передмова, теми 1, 8; проф., д.е.н. Швець В.Я. — тема 8.

Автори підручника будуть щиро вдячні науковцям, викладачам, студентам, всім читачам за відгуки, поради, пропозиції та зауваження.

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

- 1.1. *Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень.*
- 1.2. *Методологія історії економічних вчень.*
- 1.3. *Функції та цілі історії економічних вчень.*

Мета вступної теми — з'ясувати особливості предмету історії економічних вчень, зміст існуючих методологічних підходів до її вивчення, а також функції та завдання однойменного курсу.

1.1 Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень

В загальному сенсі *історія економічних вчень* — це наука про історію економічної думки. Як і будь-яка інша наука, вона має початок і не має кінця, оскільки ідеї, концепції, теорії народжуються і не вмирають, навічно залишаючись в анналах пам'яті людства. Але ж цей початок поглинули віки, і тому відкритим є питання: «Хто і коли започаткував історію економічних вчень?» Будемо вважати, що її зародки з'являються саме тоді, коли стародавні мудреці в своїх творах висловлюють ідеї про економічні ідеї, критично аналізують економічні думки попередників. Найтриваліший етап нагромадження окремих елементів, складових, «цеглинок» майбутньої науки продовжувався впритул до початку XIX ст.

Другий етап еволюції історії економічних вчень охоплює майже все XIX століття. Історичний аналіз розвивається в межах політичної економії і ще не має самостійного значення. Але в творах **А. Сміта**, **Дж. Мак-Куллоха**, **К. Маркса**, теоретиків історичної школи в Німеччині — **Б. Гільдебранда**, **Ф. Ліста**, **В. Рошера** та інших провідних вчених він стає необхідною передумовою, правилом розробки і обґрунтування тієї чи іншої авторської концепції або теорії, формуються такі його специфічні риси як хронологія; компаративізм (порівняльна характеристика) та узагальнення.

На *третьому етапі* еволюції (кінець XIX — перша половина XX ст.) історія економічних вчень виділяється в самостійну науку і вводиться до навчальних програм європейських університетів. Започатко-

вуються систематичні наукові дослідження (*Ш. Жид, Ш. Піст, Й. Шумпетер*), поповнюється методичний інструментарій. За філософсько-економічною термінологією саме в цей період народжується саморефлексія історії економічних вчень — вона починає вивчати саму себе.

Ми є сучасниками *четвертого етапу* еволюції історії економічних вчень, коли вона розвивається на власній основі, а зазначена саморефлексія досягає рівня ґрунтовних досліджень з методології науки. Автори популярних серед студентів підручників — *В. Базилович, М. Блауг, Р. Васильєва, Є. Василевський, В. Жамін, С. Злупко, Л. Корнійчук, А. Кредисов, П. Леоненко, Б. Селігмен, О. Худокормов, В. Черковець, П. Юхименко, Й. Шумпетер* — є провідними фахівцями, істориками-економістами найвищого рівня. Але монополії на істину не існує, і саме історія економічних вчень надає приклади студентських захоплень та ідей, розвиток яких приніс їх авторам всевітнє визнання. Вершини ближчі в молодії літа.

Отже, *предметом історії економічних вчень є процеси виникнення, розвитку, боротьби та зміни пріоритетів економічних ідей, концепцій, теорій, напрямків і шкіл, еволюції економічної науки як системи знань на різних етапах розвитку суспільства.*

1.2 Методологія історії економічних вчень

Після з'ясування, *що* вивчає історія економічних вчень, постає питання: «*Як* це робиться?» Відповідаючи на нього, історики-економісти запропонували багато різних, найбільш загальних *методологічних підходів*, але найбільш розповсюдженими є традиційний, неоліберальний, марксистський, інституціональний та парадигмальний.

Згідно з *традиційним* або кумулятивним підходом розвиток економічній думки розглядається як процес нагромадження знань, а її прогрес пов'язується, перш за все, з ускладненням відповідного інструментарію економічних досліджень. Наприклад, простий емпіричний опис процесів, явищ, ідей, характерний для етапу зародження науки, значно поступається їх критичному аналізу, узагальненню та порівнянню, тобто інструментарію, який притаманний більш зрілому стану науки.

Неоліберальний або неокласичний підхід передбачає розгляд історії економічних вчень як боротьби прихильників двох ідеальних типів господарства — вільного ринкового та центрально-керованого. Прогрес в розвитку економічної науки пов'язується зі ступенем обґрунтування переваг економіки вільної конкуренції та вільного підприємництва, яка орієнтована на потреби і здібності окремого економічного суб'єкта.

У відповідності з *марксистським* підходом історія економічних вчень постає як процес розвитку, боротьби та, перш за все, революційної зміни економічних поглядів і соціальних груп (прошарків) в контексті прогресивного, поступального руху та зміни способів виробництва — первісного комунізму, азійського, античного, рабовласницького, феодального, капіталістичного та комуністичного. Джерелами розвитку економічних ідей вважаються зміни і протиріччя економічного життя суспільства, зіткнення інтересів різних класів і соціальних груп (прошарків), протиріччя в самій теорії, а критерієм їх прогресивності — відповідність діалектико-матеріалістичному підходу до вивчення суспільних явищ і процесів, який було започатковано К. Марксом і Ф. Енгельсом.

В межах *інституціонального* підходу історія економічної думки характеризується з огляду на еволюцію інститутів в доіндустріальному (аграрному або традиційному), індустріальному та постіндустріальному суспільстві, значна увага приділяється так званому «неекономічному» контексту розвитку економічних вчень. Мова йде про спроби прослідкувати та визначити вплив на цей розвиток політичних, соціальних, культурно-духовних факторів, а також ментальних особливостей народів.

Парадигмальний підхід виходить з того, що історія економічних вчень є історією революційних змін пануючих економічних парадигм (від грецької *paradeigma* — приклад, взірець) — сукупностей найбільш загальних, ключових економічних ідей та методологічних настанов. Якщо ту чи іншу парадигму прийнято науковим співтовариством, тобто більшість вчених вважає її правильною, то головною метою стає упорядкування парадигмальних ідей, концепцій, синтез тих нових поглядів, які їй не суперечать. Поява принципово нових економічних проблем, які неможливо пояснити в межах старої парадигми, каталізує розробку відповідних якісно нових ідей. Рано чи пізно їх нагромадження призводить до формування нової парадигми, яка утверджується, відкидає стару. В цьому і є сенс наукової революції.

В межах кожного із зазначених підходів переважає певний специфічний погляд на історію економічних вчень. Це означає, що, по-перше, жоден з них не є вичерпним і повним, оскільки виражає одну точку зору з багатьох; по-друге, кожен з них збагачує загальне бачення і конкретні характеристики предмета; по-третє, в цьому сенсі вони є самоцінними та рівноцінними. Справа кожного, хто вивчає або розвиває історію економічних вчень, — обрати той чи інший підхід або розробити власний.

Ми — автори підручника — зробили спробу реалізувати один з варіантів *інтеграційного* підходу, який поєднує найбільш значущі складові розглянутих вище підходів. Його ключові ознаки:

1) системно-синергетична характеристика онтології (буття) та гносеології (пізнання) як економічної думки взагалі, так і окремих економічних вчень, течій і шкіл. Останні виникають в ту чи іншу епоху розвитку людства або на зламі епох в конкретному суспільно-природному середовищі та під цим впливом еволюціонують (онтологічний аспект), у визначеній мірі відображають багату людську природу — культурно-духовну, етнічну, національну, соціальну, політичну тощо, а також спираються на критичне сприйняття ідей та вчень попередників, загальну логіку розвитку економічної науки (гносеологічний аспект). Отже в загальному плані економічні ідеї і вчення є синергетичним результатом взаємодії людського буття і пізнання, тобто таким результатом, який неможливо отримати на основі звичайної суми або поєднання буття і пізнання, — потрібний їх творчий, вищий синтез;

2) основними джерелами розвитку економічних ідей, концепцій, теорій, течій і шкіл є: а) протиріччя і зміни суспільно-природного середовища, економічного життя; б) взаємодія різних соціальних верств населення, їх економічних потреб та інтересів; в) протиріччя у самій економічній науці та її окремих складових (ідей, концепцій, теорій, гіпотез), а також між економічною наукою та суміжними науками (соціологія, політологія тощо);

г) особливості та протиріччя індивідуальності, особистості вченого-творця. Науку рухають вперед конкретні люди і рухають тому, що вони були або є саме такими, а не іншими, то чи можна дозволити собі не знати, якими були ці люди і як вони жили?

3) «наскрізний» розгляд еволюції (від зародження до теперішнього часу) головних сучасних напрямків, течій та шкіл економічної думки в парадигмальному контексті. Так, в *другій* темі підручника розглядаються ранні економічні погляди: а) прапарадигма економічної науки — так званий «ембріональний» період її розвитку, в якому містяться зародки її подальших досягнень і невдач; б) меркантилістська парадигма, яка безпосередньо передуює народженню економічної науки, оскільки започатковує перехід від опису економічних явищ і процесів до їх дослідження та пояснення. В *третьій* і *четвертій* темах класика і марксизм розглядаються в якості складових вартісної парадигми, наріжним каменем якої є теорія трудової вартості. Щоправда, як ми побачимо, пізня класика вже багато в чому суперечить останнім. *П'ята* і *шоста* теми присвячені характеристиці корисної парадигми з її неокласичною та кейнсіанською складовими. Незважаючи на їх відсутні відмінності, їх загальним фундаментом є теорії граничної корисності; витрат виробництва; трьох факторів виробництва.

Інституціональний напрямок сучасної економічної думки, який в основному відповідає змісту соціальної парадигми, розглядається в

сьомій темі. Увага тут концентрується на соціальній складовій багатства на відміну від вартісної та кориснісної складових, які є характерними відповідно для вартісної та кориснісної парадигми. Таким чином, різні напрямки, течії та школи економічної думки вивчають різні складові багатства: вартісну — вартість і гроші; кориснісну — економічні блага та послуги; соціальну — саму людину, людський капітал. *Восьму* тему присвячено еволюції економічної думки України в контексті історичних та духовних змін.

Зрозуміло, запропонований підхід не претендує на «остаточну» істину. Але він дозволяє, *по-перше*, прослідкувати внутрішню логіку еволюції кожного з головних напрямків сучасної економічної думки в контексті загального розвитку людського суспільства; *по-друге*, позначити точки їх «дотику» відмінності та протиріччя; *по-третє*, представити українську економічну думку як особливу, специфічну, але невід’ємну складову світової економічної думки.

Як відомо, методологія науки включає й ті *методи*, які вона використовує для пізнання свого предмету. Для історії економічних вчень найбільш значущими є:

а) *діалектичний*, який передбачає розгляд економічних ідей, концепцій, теорій в їх загальному взаємозв’язку з іншими ідеями, концепціями, теоріями, суспільним, перш за все, економічним життям, в невинному русі та суперечливій взаємодії. Важливо також бачити в кожному вченні його унікальні риси, які породжуються конкретно-історичними умовами тієї чи іншої країни; особливі — притаманні певному напрямку, течії, школі економічної думки, а також всезагальні — характерні для будь-яких ідей, теорій, концепцій, для економічної думки в цілому. Метод діалектики всезагального, особливого та унікального саме і передбачає вивчення складної взаємодії зазначених складових;

б) *метафізичний* метод, у відповідності з яким ідеї, концепції, теорії досліджуються в стаціонарному стані, поза взаємозв’язками з іншими ідеями, концепціями, теоріями. Це дозволяє «вхопити» сутність того чи іншого вчення, його родові ознаки, що є необхідною передумовою для подальшого використання діалектичного методу;

в) метод *єдності історичного та логічного*, за яким будь-які концепції, теорії або вчення повинні розглядатися з точки зору і реальної історії їх еволюції, і внутрішньої логіки еволюції. Якщо логічний аспект в своїх головних рисах є адекватним аспекту історичному, то дослідження рухається у вірному напрямку, і навпаки;

г) *компаративний*, — який передбачає порівняльну характеристику різних ідей, концепцій, теорій, вчень за тими чи іншими ознаками, що дає змогу поглибити знання як їх самих, так і досліджуваних в їх межах

економічних категорій, зробити висновки щодо можливості їх практичного використання;

д) метод *узагальнень* — дозволяє групувати окремі ідеї, поняття — в концепції та теорії; окремі концепції та теорії — в економічні вчення, школи, а останні — в течії та напрямки. Узагальнюючи реальні історичні факти, можна обґрунтовано пояснити деякі причини і наслідки появи і розвитку ідей, концепцій, теорій, вчень.

Наведений перелік методів не є вичерпним. Використання будь-якого їх набору має відповідати предмету, завданням дослідження, а також тому загальному методологічному підходу, який вирішено при цьому використати.

1.3 Функції та цілі історії економічних вчень

Історія економічних вчень — наука суспільна, а тому не може не виконувати обов'язкові суспільні функції (див. рис. 1.1).

По-перше, вона сприяє збагаченню пізнавального потенціалу суспільства в цілому та кожної окремої людини, формуванню «пануючих висот» їх світогляду. Світло ідей попередників допомагає нащадкам обирати правильний шлях в науці та творчості.

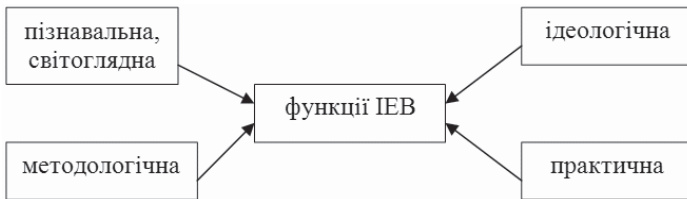

Рис. 1.1. Функції історії економічних вчень (ІЕВ)

По-друге, історія економічних вчень надає багату панораму ідеологій, їх взаємодії та боротьби. Неможливо свідомо обрати для себе ту чи іншу економічну ідеологію, не підозрюючи про їх існування, історію виникнення та становлення. Навіть для нігілістів важливо знати, від чого відмовляєшся.

По-третє, в методологічному контексті історія економічних вчень разом з економічною історією та історією економічної політики є важливою складовою історико-економічної науки. Її місце в системі економічних наук визначається тим, що, з одного боку, вона не тільки опи-

сує, підсумовує, але й узагальнює, теоретично осмислює досягнення багатьох економічних наук, і в цьому сенсі, з іншого боку, є необхідною основою та передумовою їх подальшого розвитку.

По-четверте, теоретичний історико-економічний матеріал є принципово важливим з точки зору застосування в економічній *політиці* та господарській *практиці*. Це як раз той випадок, коли ідеї можуть стати матеріальною силою. Чи будуть вони утворюючими або руйнуючими, — залежить, насамперед, від рівня та якості знань та умінь тих, хто береться за їх (ідей) практичне втілення.

Таким чином, стає зрозумілим, що головними цілями вивчення історії економічних вчень як навчальної дисципліни є: опанування основних досягнень світової та вітчизняної економічної думки, формування на цій основі масштабного, варіантного і реалістичного фундаментального економічного мислення та сучасного світогляду; сприяння становленню прогресивної ідеології розбудови незалежної України та конкурентоспроможної соціально та екологічно орієнтованої змішаної економіки; оволодіння історико-економічною методологією досліджень, основними методами та інструментами аналізу конкретної економічної дійсності; формування вмінь використовувати набуті знання для розробки практичних рекомендацій та пропозицій щодо економічної політики та господарської практики.

Основні терміни і поняття

Етапи розвитку історії економічних вчень
Предмет історії економічних вчень
Методи дослідження
Методологічні підходи до вивчення історії економічних вчень
Функції історії економічних вчень

Контрольні та дискусійні питання

1. Назвіть головні етапи еволюції історії економічних вчень.
2. Що вивчає і що не вивчає історія економічних вчень?
3. Дайте порівняльну характеристику діалектичного та метафізичного методів вивчення історії економічних вчень.

4. *Сформулюйте власне бачення необхідності вивчення еволюції економічної думки.*
5. *В чому полягають функції історії економічних вчень?*

Література до теми 1

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: пер. з англ. [Текст] / М. Блауг. — К.: Основи, 2001. — С. 5-34.
2. Злупко С. М. Основи історії економічної теорії [Текст]: навч. посібн. / С. М. Злупко. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — Розд. 1.
3. Історія економічних учень [Текст]: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 15-45.
4. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 5-12.
5. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 6-21.
6. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3-х т.: пер. с англ. [Текст] / Й. А. Шумпетер; под ред. В. С. Автономова. — СПб.: Экономическая школа, 2004.
7. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 5-17.
8. Ядгаров Я. С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 13-29.

ТЕМА 2

РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ

- 2.1. Економічна думка Стародавнього Світу.*
- 2.2. Економічні погляди епохи середньовіччя.*
- 2.3. Економічна теорія меркантилізму.*

Економічні погляди та твори мислителів Стародавнього Сходу, Античного світу та середньовіччя не можуть вважатися науковими. Суттєво відрізняючись між собою предметом дослідження, вони містять описи конкретного досвіду ведення економічної діяльності у відокремленому господарстві або в державі в цілому. Їм не притаманне виділення із сукупності явищ сутнісних закономірностей, загальних рис і причин економічного розвитку. Оскільки економічні знання не були чітко відокремленими від інших знань, не виділялися предмет і методи дослідження.

Зародження наукових абстракцій пов'язано з намаганнями окремих мислителів пояснити товарно-грошові відносини, які тоді склалися і розвивалися, доповнюючи пануючі форми натурального виробництва. Такі властивості товарно-грошових відносин, як постійна мінливість, автономність, що поступово формується в надрах натурального господарства, досить важко пояснювалися в умовах традиційних емпіричних поглядів на суспільні зв'язки. Тому прагнення більш глибоко пояснити феномен товарно-грошових відносин стало фактором появи перших ознак наукового пізнання. Проте, поки обмін носив випадковий і нееквівалентний характер, не мав під собою відповідної основи — розвинутого товарного господарства, жодні, навіть самі геніальні спроби побудови наукових знань неминуче зводилися лише до постановки питань.

2.1 Економічна думка Стародавнього Світу

Перехід до азійського способу виробництва в результаті розпаду первісного ладу раніше за всіх був здійснений на Стародавньому Сході: в Єгипті, Месопотамії, Ассирії, Фінікії, Персії, Індії, Китаї. Багато в чому це пояснювалося особливостями господарської діяльності. Природні умови в цих країнах (теплий клімат, наявність родючих земель), з одного боку, сприяли бурхливому розвитку землеробства, а з іншого, — визначали певні труднощі обробки землі. Нестача води вимагала створення розвинутих іригаційних систем, що було неможливим без

об'єднання зусиль великої групи людей, тобто існування централізованої форми управління, а, значить, і могутньої верховної влади. Отже, в азіатському способі виробництва держава є розпорядником всіх зрошувальних робіт і верховним власником земель. Саме тому питання ролі держави (її правителя), пошуку співвідношення суспільної та приватної власності, а також ефективних механізмів державного управління знайшли втілення у різноманітних повчаннях та законодавчих актах.

Стародавній Єгипет. Пам'ятки давнини дозволяють стверджувати, що вже на початку III тис. до н.е. в Єгипті склалася іригаційна система, необхідна для постійного регулювання режиму Ніла. Організація подібної системи, яку потрібно було постійно підтримувати і покращувати, стала могутнім фактором формування жорсткої бюрократичної системи з численними чиновниками (писцями). Саме твори писців доносять до нас економічні особливості й погляди тієї епохи.

Серед таких робіт: «Вислови Іпусера» і «Пророцтво Нефертіті» (близько XXIII-XXI ст. до н.е.), «Повість про красномовного жителя оазису», «Історія пастуха», «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Піопі» (XVIII-XVI ст. до н.е.) та інші. Одним з найбільш відомих творів, в якому розкриваються принципи державного управління, є «*Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікарі*» (XXII ст. до н.е.).

В «Повчанні» можна прослідити зміст економічних функцій правителя, що подаються у формі рекомендацій старого царя молодому. Серед них:

- збереження та зміцнення ієрархічної піраміди чиновників для того, щоб апарат управління працював «як один загін»;
- підтримка і просування найбільш здібних серед підлеглих, у тому числі з нижчих за соціальним статусом прошарків населення. Не робити різниці між «синами знатними та простими», підбираючи «до себе людину за справи її»;
- постійна турбота про підтримку родючості землі, розширення земельних площ, проведення нових і підтримання вже існуючих каналів для зрошення. Рекомендується залучати до вирішення цих проблем не тільки селян, але й (у невійськовий час) армію.

В письмових пам'ятках Стародавнього Єгипту відображено численні аспекти організації й управління державним господарством. Періодично проводилися переписи населення, де враховувалися його вікові і професійні особливості, складалися земельні кадастри, здійснювався розрахунок матеріальних і трудових ресурсів, необхідних для величезного за своїми масштабами іригаційного та культового будівництва. Окрім того, література спадщина доносить до нас уявлення стародавніх єгиптян про приватну власність, розвиток товарно-грошових відносин, рабство. Останнє носило в основному домашній характер і часто

супроводжувало позичкові відносини, коли в якості виплати боргу слугувала віддача кредитору на певний час рабів або рабинь. Боргові зобов'язання укладалися як в натуральній, так і в грошовій формі, а відсотки по цим зобов'язанням були досить високими.

Стародавній Вавилон. Найбільш відомими пам'ятками Вавилону, країни, яка розташовувалася у межиріччі Тигру і Євфрату, були кодекси законів царя Ешнунни (XX ст. до н.е.), царя Ліпіт-Іштара (XX-XIX с. до н.е.) і царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Вони надають можливість прослідити намагання правителів законодавчо вирішити існуючі тоді економічні проблеми.

Так, тексти законів царя Ешнунни містять дані про встановлені державою тверді ціни в грошових одиницях сиклях (1сикль — 8,4 г срібла) на основні продукти (ячмінь, масло, вовну, сіль, мідь і т.д.), рівень орендної плати, розміри штрафів, ставки позичкових відсотків, плати за виховання тощо. Така жорстка регламентація економічних відносин пояснюється загрозою для нормального функціонування держави та її інститутів (особливо армії) стихійного розвитку товарно-грошового обігу, особливо лихварських операцій, що супроводжувалося зниженням податкових надходжень в казну і збільшенням чисельності тих вільних общинників, які за борги переходили в рабство і поповнювали прошарок неповноправних громадян.

Найбільш яскраво особливості державного регулювання суспільно-економічних відносин Вавилону висвітлюються у найвідомішій історичній пам'ятці цієї країни — *Кодексі законів царя Хаммурапі*. Ці закони висічені на чорному базальтовому стовпі й містять 282 статті. Найбільш важливими з точки зору економічної думки були групи статей, що регламентували відносини власності, оренди, лихварства і найму.

Так, з метою захисту власності громадян Вавилону в Кодексі заборонялися продаж та відчуження їх земельних ділянок. Особлива увага приділяється захисту власності палацу і державних службовців, насамперед воїнів (редумів і баірумів). «Поле, будинок і сад, що належать редуму, баіруму або платнику доходу, не можуть бути проданими за срібло» (ст. 36). Більш того, вавилонські громадяни, які були куплені в якості рабів за межами своєї держави, повертають собі волю при поверненні на вітчизну (ст. 280)¹. Одночасно, поділ суспільства на рабів і рабовласників вважався природним і довічним.

В Кодексі чітко визнавалися права приватної власності, а спроби посягнути на неї каралися через різні форми штрафних санкцій, віддачею у рабство або смертною карою. Захищалися інтереси учасників торговельних угод та встановлювалася єдина система виміру.

Держава жорстко регламентувала діяльність лихварів. Так, у випадку неврожаю дозволялося продовжити борг ще на один рік без сплати додат-

кових відсотків, максимальний лихварський відсоток становив 20 % в грошовій формі та одну третину від суми боргу у натуральній формі.

В Кодексі термін боргового рабства було жорстко обмежено трьома роками. «Якщо борг здолав чоловіка, і він продав за срібло свою дружину, свого сина чи свою дочку або віддав їх в кабалу, три роки вони повинні обслуговувати будинок їх покупця або їх лихваря, на четвертий рік їм повинна бути надана воля» (ст. 117)². Велика увага приділяється регулюванню відносин найму (як людей, так і майна), регламентується розмір плати за найману працю.

Стародавня Індія. Розвиток економічної думки Стародавньої Індії відбився в літературно-релігійних пам'ятках, серед яких особливе місце займають «*Зако́ни Ману*» — правила благочестивої поведінки, які приписуються прародителю людей Ману. Вони склалися на протязі декількох століть брахманами — служителями релігії індуїзму і містять багатий матеріал про особливості соціально-економічного розвитку. В Законах відображається розшарування стародавнього індійського суспільства на чотири замкнуті варни, кожній з яких відводилася особлива сфера життєдіяльності; розглядається важлива роль держави в суспільстві, до її економічних функцій віднесено забезпечення доходів і регламентації господарської діяльності.

Більш пізні твори буддизму (релігії, яка виникла в середині I тис. до н.е.) та брахманізму відображають процеси інтенсивного будівництва в Індії міст, розповсюдження приватної власності й рабоволодіння, появи монетної чеканки, створення в III ст. до н.е. першої загальноіндійської держави. З точки зору економічної думки визначне місце серед цих творів займає знаменитий *трактат «Артхашастра»*, складений в перші століття нашої ери, проте з широким використанням матеріалу більш ранніх творів (IV-III ст. до н.е.). Авторство трактату про мистецтво політики і управління державою приписується брахману на ім'я Каутілья Вішнугупта — раднику царя Чандрагупти I.

Як видно із самої назви («артха» — матеріальна користь; «шастра» — наука, науковий твір), ця робота присвячена принципам отримання матеріальної вигоди. Мається на увазі розширення території держави, що дозволяє збільшити кількість платників податків і, отже, доходи казни. На ці доходи можна утримувати більше військо, завдяки якому — розширювати територію держави.

Автор трактату рекомендує правителю утримувати ефективний державний апарат, який повинен регулювати господарство, особливо землеробство, збирати податки, розширяти будівництво і забезпечувати охорону іригаційних споруд. В «Артхашастрі» аналізуються основні види надходжень в казну — доходи від державних (царевих) господарств, різноманітні податки, мито та штрафи з населення. Податки розглядаються як винагорода царя за охорону країни від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та отримуваним прибутком. Ринкові наглядачі могли встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у казну. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася: для місцевих товарів у розмірі 5 % встановленої ціни, а для іноземних товарів — 10 %.

Стародавній Китай. Економічна думка Стародавнього Китаю виникла і розвивалася в межах таких загальних філософських і політичних учень, як конфуціанство, даосизм, легізм і моїзм. Пануючим вченням було конфуціанство. Його засновником є *Кун-Цзи* або *Конфуцій* (551—479 рр. до н.е.). Його вчення було оформлене учнями в збірку «*Лунь юй*» («Бесіди та судження»), де окрім загальних філософських принципів життєдіяльності людини і суспільства висвітлено уявлення Конфуція про господарські відносини.

Конфуцій висуває ідею «природного права». В основі суспільного устрою покладене божественне начало, і поділ суспільства на «вищих» та «нижчих» є природним. Також «природним» є існування різних форм власності — колективної (власності селянських общин) і приватної.

Вчення Конфуція спрямоване на посилення авторитету держави і влади верховного правителя, хоча ідеал держави він бачив у минулому, в принципах патріархального устрою. Конфуцій вважає, що держава — це велика родина, голова її — «батько народу», а підлегли — «його діти». Мислитель пропонує програму морального вдосконалення кожної людини, як шлях до стабілізації соціально — економічного устрою. Повага до старших — одна із головних рис «благородної людини», яка ніколи не буде виступати «проти вищих за рангом»³.

Достаток народу залежить від якісного господарювання, а сумлінна праця примножує багатство як народу в цілому, так і його володаря. Для пом'якшення існуючих протиріч Конфуцій вважав за необхідне розподіляти багатство більш рівномірно, полегшити тягар податків і залучати населення до виконання суспільних робіт, враховуючи сільськогосподарський цикл.

Визначним представником стародавнього конфуціанства був *Мен-цзи* (372—289 рр. до н.е.), або вчитель Мен. Він виступав за чіткий поділ суспільства на «управляючих та керованих», бо нерівність — це «воля небесна». Цим він виправдовує протиріччя між багатим чиновництвом і аристократією (розумовою працею), з одного боку, і селянством (фізичною працею), — з іншого.

Одночасно Мен-цзи виступав на захист общини, економічних інтересів селян, проти збільшення рабовласницького гноблення. Він пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему «критичних полів» (названа так за порядком розміщення полів, що нагадує іє-

рогліф «криниця»). Згідно з нею громадська земля розмежовувалася на дев'ять однакових ділянок. Вісім із них оброблялися окремими родинами, а дев'ята («суспільне поле») — усіма цими родинами спільно. Урожай з цієї ділянки було призначено для держави. На думку Мен-цзи, розумний правитель повинен бути помірним при стягуванні податків, не віднімати у землероба час, необхідний для роботи на своєму полі.

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також *Сюнь-цзи* (313—238 рр. до н.е.). У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, виходив з «лихої природи» людини. На його думку, тільки практична діяльність породжує добродесність. Він висловив ідею про необхідність поділу праці, зазначивши, що речі, котрими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно все вміти. Тому, вважав Сюнь-цзи, мудреці розподілили обов'язки між людьми, щоб вони не робили тільки те, що їм вигідно. Головним керуючим розподілом обов'язків у державі є її правитель. Основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у видатках, забезпечення достатку народові, необхідність збереження надлишків, задоволення тільки того рівня потреб, який відповідав соціальному рангові людини. Ощадливість принесе державі надлишки суспільного продукту, які потрібно нагромаджувати і зберігати.

З критикою конфуціанства виступили *Мо-цзи* (479—400 рр. до н.е.) і його прихильники (моїсти). Моїсти пропагували природну рівність людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, привілеї знаті. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя та добробуту. Шлях до вдосконалення громадського життя Мо-цзи та його прихильники вбачали в утвердженні у відносинах між людьми принципів «загальної любові» і «взаємної вигоди».

У VI—III ст. до н.е. в Китаї виникла школа *легістів*. Вона пов'язана з поглядами визначних політичних діячів того часу: Лі Куя (424—386 рр. до н.е.), Гунсунь Яна (390—338 рр. до н.е.), Хань Фея (280—233 рр. до н.е.) та інших. Ідеологія легізму відбивала нові тенденції господарського розвитку Стародавнього Китаю, пов'язані з посиленням економічної ролі держави і формуванням імператорсько-бюрократичної системи управління. Легісти виступали за управління країною за допомогою законів та адміністративних актів, були прихильниками політичної централізації і об'єднання країни.

Лі Куї (перший міністр правителя царства Вей) склав «Зведення» усіх наявних до нього законів, яке стало основою законодавства у період III ст. до н.е. — III ст. н.е. Він створив учення про найповніше використання сил землі, виступав за державне регулювання хлібного ринку. Держава має ре-

гулювати ціни на зерно, закупаючи його у врожайні роки і продаючи за твердими цінами у неврожайні роки, під час стихійних лих і голоду.

Визначним представником школи легістів був Гунсунь Ян, відомий іще як *Шан Ян*. Його економічні погляди викладено у «Книзі правителя області Шан», складеній його учнями у кінці IV — першій половині III ст. до н.е. На переконання Шан, процвітання держави досягається двома шляхами — розвитком землеробства і веденням війни. Мудрому правителю для ведення воєн і утримання чиновників необхідні великі запаси продовольства. А оскільки, на думку Шан Яна, сільське господарство тогочасного Китаю перебувало у занедбаному стані, держава мусила активно проводити політику «повернення до землі». Шан Ян пропонував здійснити загальний подвірний перепис селян і законодавчо запровадити єдиний податок із кількості зібраного зерна, насильно залучати до землеробства ледарів і бродяг, значно підвищити мито на заставах та ринках, щоб запобігти скуповуванню зерна за дешевими цінами та спекуляції ним у неврожайні роки. Шан Ян виступав за збереження сільської общини, проти перетворення вільного населення на орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незаможним і малоземельним селянам.

Інший представник школи легістів — *Хань Фей* був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Нагромадження багатств схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни є розвиток сільського господарства, а головна причина бідності — у лінощах та марнотратстві. Хань Фей радив правителям оподатковувати багатих.

Особливе місце в історії суспільної думки Китаю займає *трактат «Гуань-цзи»*. На початку IV ст. правитель царства Цинь започаткував академію «Палац наук коло західних воріт», де працювало понад 2000 вчених. Науковці академії написали більш ніж 500 творів, які були об'єднані однією спільною назвою «Гуань цзи».

Трактат визнає закономірність змін у природі й суспільстві. Зміни в громадському житті пояснюються періодичністю урожайних і неврожайних років. В той же час автори трактату висловлюються за регулярний вплив держави на господарське життя.

Оскільки найважливішою умовою забезпечення стійкого розвитку економіки вважалося зміцнення землеробства, автори трактату радили здійснити ряд заходів: визначити родючість земельних ділянок, розподілити їх більш рівномірно, встановити рівень оподаткування відповідно до якості землі, не залучати селян до інших робіт протягом сільсько-господарського року, давати їм дешеві кредити й організувати для зубожілих у неврожайні роки громадські роботи.

В «Гуань-цзи» висунуто принцип «врівноваження господарства». «Розумний правитель пускає в обіг те, в чому народ відчуває нестачу і тримає у себе те, чого у народу надлишок»⁴. Згідно з принципом «врівноваження господарства» рекомендувалося створити державні фонди, в яких правитель мусить нагромаджувати до половини всього врожаю зерна для вирівнювання і стабілізації цін на хліб. Треба продавати продовольство з державних фондів, коли його бракує в країні, та поповнювати фонди, коли харчів є вдосталь. При цьому вимагалось рівномірно регулювати ціни в усій країні, що даватиме змогу запобігти можливості переходу контролю над цінами в руки торговців і спекулянтів⁵.

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо та сіль непрямими, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків. Багато ідей «Гуань-цзи» було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

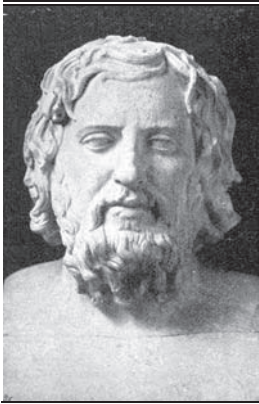
У IV—III ст. до н.е. з'явилася книжка «Дао де цзин», в якій викладаються основні положення вчення *даосизму*. Автором її вважають *Лао-цзи* (VI—V ст. до н.е.) — основоположника даосизму. Поняття «дао» (буквально — шлях, закон) тлумачиться як природний, закономірний рух і мінливість усього сутнього. Цей рух не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Усе соціальне зло, на думку Лао-цзи, є наслідком порушення цього закону, заміни його «людським дао» через несправедливість правителів. Даосизм виступав проти соціальної нерівності людей, рабства і нагромадження вельможами багатств. Даосизму належить ідея пасивного протесту — «недіяння», за якою люди здатні лише збагнути навколишній світ, але не можуть нічого змінити в ньому. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх «добрих» часів.

Економічні вчення античної Греції. Природно-географічні особливості Стародавньої Греції (численні маленькі острови, роз'єднані гірськими хребтами прибережні родючі землі на материках, безліч бухт і гаваней) зумовлювали певну відособленість грецьких общин одна від одної. Їх розвиток відбувається у формі міст-держав (полісів). В містах, найвідомішими з яких були Афіни, Спарта, Коринф, Мілет, Халкіда, процвітали ремесло (будівництво, ткацтво, суднобудування, виробництво кераміки тощо), яке базувалося на значних власних природних ресурсах, що, в свою чергу, стимулювало розвиток торгівлі, у тому числі зовнішньої.

Швидкий розвиток ремесел, торгівлі, а також сільського господарства у VIII-VI ст. до н.е. зумовлюють широке використання праці рабів, які потрапляють в країну завдяки війнам і колонізації. Однак роль рабів в економічному житті країни не була визначальною, — в основному вони працювали в містах у ремісничих майстернях — ергастеріях.

Загалом, на відміну від Стародавнього Сходу, в Стародавній Греції панує античний спосіб виробництва. Його головні ознаки: порівняно широке розповсюдження приватної власності на засоби виробництва, вільних товаровиробників і ринкових відносин; демократичні форми організації влади власників; взаємодія державних, ринкових і громадянських економічних регуляторів.

Ці особливості економічного розвитку Греції визначають певну специфіку суспільно-економічних поглядів. Для економічної думки даного періоду характерне дослідження шляхів зростання доходності домашнього господарства, проблем натурального і грошового обміну, застосування рабської праці у виробництві та створення на цій основі реальної можливості для вільних (в основному аристократів) займатись розумовою працею. В найбільш досконалому вигляді погляди представників античної думки знайшли своє відображення в працях Ксенофонта, Платона і Аристотеля.

КСЕНОФОНТ
(430—355 рр. до н. е.)

Афінський аристократ і
політичний діяч, землевласник

Основні твори —
«Домострой»», «Кіропедія»

Мислитель об'єднує проблеми раціонального господарювання у особливу галузь знань — «ойкономію» (від грец. «ойкос» — дім, господарство, «номос» — закон), яка має зосередитись на вивченні законів ведення домашнього господарства. «Ойкономія — є ... назва... науки..., за допомогою якої люди можуть збагачувати господарство, а господарство, ... є все без виключення майно ... те, що корисне в житті, а корисне... все те, чим людина вміє користуватися»⁶.

Господарство для Ксенофонта — це володіння і майно в землеробстві. «Землеробство — мати і годувальниця всіх професій. ... Коли землеробство процвітає, процвітають й інші мистецтва». Основним фактором виробництва, на переконання Ксенофонта, повинна бути праця рабів. Разом з тим, ро-

зуміючи її низьку продуктивність, він рекомендує господарям використовувати матеріальні й моральні стимули, вести господарство раціонально.

Ксенофонт є одним із перших учених, які аналізують поділ праці та його вплив на прибутковість домашнього господарства. Фізичною працею мають займатися раби, вільні ж люди мають виконувати функції нагляду і управління. Ксенофонт зауважує, що розвиток поділу праці в дрібних містах значно поступається його розвитку в крупних. Отже, мислитель впритул наближається до проблеми залежності поділу праці від розмірів ринку.

Ксенофонт вперше в економічній літературі виділяє дві властивості товару: «Цінність — все те, від чого можна отримати користь. ... Земля, вівці, гроші не є цінністю для тих, хто не вміє ними користуватися». Одночасно, він стверджує, що коли річ, якою людина не вміє користуватися, продати, то можна вилучити користь і, тим самим, надати речі цінність.

Мислитель розглядає сутність та функції грошей. Вважає, що гроші — особливий товар, специфічність якого полягає в ненасиченості. «Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати їх мати ще більше, а якщо у кого-небудь вони виявилися в надлишку, то він, закопуючи надлишок, отримує не менше задоволення, чим якщо б він ним користувався». Таким чином, Ксенофонт виділяє дві функції грошей — надавати користь і створювати скарби.

Хоча Ксенофонт був прихильником натурального господарства, він все ж вважав за можливе використання торгівлі для збагачення роботодавців.

ПЛАТОН
(427—347 рр. до н. е.)

Аристократ, засновник філософської школи — афінської «Академії», в якій викладав протягом останніх двадцяти років свого життя.

Основні твори — «**Держава**», «**Закони**»

Коло філософських інтересів Платона багато в чому пояснюється кризою стародавнього грецького полісу, загостренням боротьби між

рабами і рабовласниками, між демократичними Афінами і олігархічною Спартою. Саме тому Платон намагається побудувати модель ідеальної держави, здатної примирити існуючі протиріччя.

Ця модель базується на принципах природного поділу праці. На думку вченого, людині від народження притаманний лише певний, причому одноманітний талант: «одні народжені для управління, інші — для надання допомоги, а інші — для землеробства і ремісництва»⁷. Зважаючи ж на те, що потреби людей різноманітні, існує певне протиріччя між потребами людей і можливостями їх задоволення. Це протиріччя можливо зняти шляхом створення такої держави, в якій кожний виконував би певні функції за своїм талантом і отримував частку суспільного продукту згідно природним здібностям. Виходячи з таких передумов, Платон обґрунтовує поділ населення в ідеальній державі на три стани: 1) філософи (управляють державою); 2) воїни (охороняють державу); 3) землероби, ремісники, торговці (виробляють продукти). Раби не відносяться до жодного стану, тому що вони — знаряддя праці.

Перший та другий стани не можуть мати ніякої власності та повинні бути звільнені від продуктивної праці для того, щоб викоринити пристрасть до збагачення і таким чином забезпечити правильне управління. Третій стан має приватну власність і забезпечує на її основі існування філософів та воїнів, споживання якими суспільного продукту організується на принципах зрівняльності.

Таким чином, Платон закладає в основу ідеальної держави поділ праці, який походить з протиріччя між багатоманітністю потреб людей і одноманітністю їх здібностей. Поділ праці з'єднує в державі воедино всі три стани.

Платон вважає, що в державі необхідна торгівля, тому що саме вона обслуговує поділ праці. А оскільки необхідна торгівля, то необхідні й гроші. Вчений виділяє три їх функції: міру вартості, засіб обігу і засіб накопичення скарбів, вважаючи виправданими (справедливими) перші дві, а негативною — третю.

Окрім обслуговування поділу праці, торгівлі належить, на думку Платона, ще одна важлива роль: завдяки їй відбувається зрівнювання всіх товарних тіл, торгівля робить товари порівнюваними, незважаючи на те, що вони виступають носіями «різноманітної і не порівнюваної власності». Таким чином, Платон висуває геніальне для своєї епохи твердження про порівняння і рівність товарів, хоча і не відповідає на питання, завдяки чому ці товари є порівнюваними.

АРИСТОТЕЛЬ **(384—322 рр. до н. е.)**

Учень афінської «Академії» Платона, вихователь Олександра Македонського, засновник філософської школи афінського «Лікею», в якому займався педагогічною діяльністю

Основні твори —
«Нікомахова етика», «Політика»

Аристотель був прихильником натурального господарства, заснованого на рабській праці, а також землеробства як провідної галузі економіки. В історію економічної думки він ввійшов як вчений, який першим виявив певні економічні категорії та їх взаємозв'язки. Найбільш переконливим свідченням цього є аналіз товарного обміну.

Необхідність такого обміну зумовлюється поділом суспільства (внаслідок дії природних законів) на вільних і рабів, а їх праці — на розумову і фізичну. «Дійсно, не із двох лікарів утворюється суспільство, але із лікаря і землероба, і взагалі з людей неоднакових і не рівних...»⁸. Ідеальною Аристотель вважає засновану на праці рабів модель невеликого землеробського господарства, діяльність якого спрямована на самозабезпечення життєвими благами. Оскільки ж всі блага створити в такому господарстві неможливо, виникає необхідність обміну результатами діяльності із сусідами.

У цьому зв'язку Аристотель розмірковує про двоїсту природу споживання кожного блага (товару). Він вважає, що в одному випадку річчю користуються «заради властивої їй цілі, заради того, для чого вона призначена», а в іншому — для обміну, який не є «природним способом споживання блага», проте все ж таки приносить користь її власнику, тому що дає можливість отримати інше благо. Таким чином, Аристотель фактично виділяє дві властивості речі — властивість бути спожитою власником і властивість бути обмінною на іншу річ. Однак зазначені властивості вчений зводить до однієї основи — здатності приносити користь людині.

Аналізуючи процес обміну, Аристотель ставить фундаментальне питання, яке й досі є центром наукових дискусій — чим визначається співвідношення товарів в обміні? Аристотель вбачає в обміні речей певну рівність і намагається знайти загальну основу такої рівності: «... все, що

піддається обміну, повинно порівнюватися з чимось одним. Отже, розрахунок матиме місце тоді, коли буде знайдено рівняння, щоб продукт чоботаря відносився до продукту землероба, як землероб відноситься до чоботаря». Аристотель вважає, що саме гроші роблять товари порівнюваними. «...Необхідно, щоб все вимірювалося чим-то одним... Цим одним є ... потреба, яка для всього є сполучною ланкою. В якості ж заміни потреби за домовленістю з'явилася монета... Монета мов би міра, яка робить всі речі порівнюваними, прирівнює»⁹. Отже, гроші є закономірним результатом процесу обміну, вони є специфічним товаром, який на основі домовленості обслуговує акти обміну і робить всі речі порівнюваними.

За Аристотелем, гроші виконують три основні функції: по-перше, засіб порівняння благ, або (в сучасній термінології) міра вартості, по-друге, посередник в процесі обміну, або засіб обігу і, по-третє, — засіб накопичення багатства. Аристотель стверджує, що «справедливий обмін» це той, коли «... ніхто не терпить збитку і не наживається»¹⁰. Проте, в реальній практиці справедливість часто порушується, що пов'язується вченим з отриманням лихварями відсотків за надання грошей в позику. «... Лихварство... робить самі грошові знаки предметом власності, котрі, таким чином, втрачають те своє призначення, заради якого вони були створені: адже вони виникли заради мінової торгівлі, стягування ж відсотків веде саме до зростання грошей... Цей спосіб наживи є переважно противним природі»¹¹.

Отже, гроші можна використовувати як для отримання в процесі торгівлі (обміну) необхідних життєвих благ, так і для наживи за рахунок лихварських операцій. Другий спосіб збагачення, на думку Аристотеля, суперечить принципу справедливості.

Подібне розуміння сутності «справедливого» обміну, розмежування сутності багатства як, по-перше, «... сукупності засобів... необхідних для життя і корисних для державної і сімейної общини»¹² і, по-друге, як намагання «... збільшити кількість грошей до безкінечності»¹³, зумовлюється поділом Аристотелем науки на дві сфери — «економіку» і «хрематистику».

Економіка — комплекс знань про господарську діяльність, пов'язану з виробництвом споживчих цінностей. «Мистецтво економії» (економіка), за висловом Аристотеля, «заслужує похвали», тому що праця землеробів, ремісників і дрібних торговців приносить суспільству реальні блага, які необхідні для нормальної життєдіяльності.

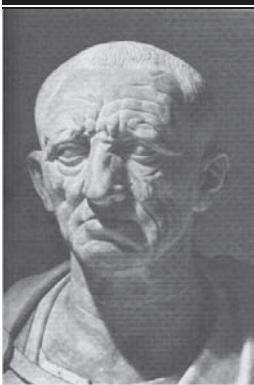
На відміну від економіки, хрематистика (від слова «хрема» — майно, володіння) повинна вивчати діяльність, націлену на нагромадження багатств у грошовій формі та не пов'язану із створенням реальних життєвих благ. «Мистецтво нагромадження грошей», або наживи, за Аристотелем, повинно «... по справедливості викликати осудження», тому

що діяльність крупних торговців і лихварів спрямована на нагромадження багатства понад необхідне.

Економічні погляди Стародавнього Риму. Результатом численних війн стало об'єднання в одній Римській державі величезних територій, поневолення багатьох племен та народів. Війни потребували постійного поповнення війська, що здійснювалося за рахунок залучення на службу селян, в результаті чого їх невеликі земельні ділянки поступово поглинаються крупними землевласниками. Таким чином, основою сільського господарства Стародавнього Риму стають крупні господарства рабовласницького типу (латифундії).

Землеробство в таких господарствах потребувало значних трудових ресурсів, а тому ще одним результатом війн стало швидке зростання чисельності рабів. Їх зосередження в латифундіях і застосування простої кооперації, з одного боку, приводило до значного зниження витрат, однак, з іншого, — стикалося з проблемами організації їх праці.

Зазначені умови визначили спрямованість економічної думки Стародавнього Риму на вирішення, перш за все, проблем раціональної організації господарства рабовласницьких латифундій. Найбільш важливими в цьому сенсі є праці таких відомих діячів тієї епохи як Марк Порцій Катон (старший), Марк Теренцій Варрон, брати Тіберій (163-132 рр. до н.е.) та Гай (153-121 рр. до н.е.) Гракхи, Юній Модерат Колумелла (роки життя не відомі, жив в першому столітті нашої ери), Гай Пліній Старший (23-79 рр. н.е.).

**Марк Порцій Катон
(234 — 149 рр. до н. е.)**

Видатний римський політичний діяч
і письменник

Основний твір — «**Землеробство**»

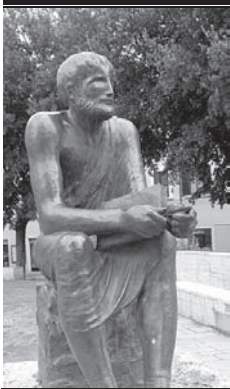
Катон вважає землеробство найбільш гідною справою для вільного громадянина, тому що воно приносить «чисті доходи», які не викликають задрощів, а із землеробів виходять «найбільш віддані люди і най-

більш стійкі солдати»¹⁴. В своїй праці «Землеробство» він дає практичні поради господарям сільськогосподарських угідь щодо організації діяльності середнього за розмірами (100 югерів, або приблизно 25 га) господарства.

Катон рекомендує видавати кожному рабу, в залежності від його особистих якостей, завдання («урок») певного виду та обсягу на цілий робочий день. Раби повинні «працювати в будь-яку погоду і свята», забезпечуючи таким чином безперервність процесу виробництва. Контроль за виконанням робіт має покладатися на наглядача (вілика) із числа рабів.

За Катonom, окрім організації праці рабів, господар може використовувати працю вільних людей, наприклад, «здавати в підряд збір маслин, виготовлення масла, обробку земель» за гроші або за частину урожаю.

Виступаючи прихильником натуральних принципів господарювання, Катон одночасно радив знаходити вигоди від збуту частини виробленої продукції, а також «продавати взагалі все зайве». Він одним із перших в економічній думці Стародавнього Риму поставив проблему ефективності рабовласницького господарства, пов'язавши її з організацією виробництва і обміну.

Марк Теренцій Варрон
(116—27 рр. до н. е.)

Римський письменник
і вчений

в різних галузях знань

Основний твір —
«Про сільське господарство»

Трактат Варрона «Про сільське господарство» був представлений в 3-х книгах, де розглядаються проблеми землеробства, тваринництва та присадибного господарства, а також факторів, які впливають на зростання їх доходності. Сільськогосподарське підприємство повинно розвиватися на натуральній основі, самозабезпечувати себе і не «купляти

того, що можуть зробити свої ж люди і з матеріалу, який росте в маєтку»¹⁵. Основною галуззю сільського господарства Варрон вважає землеробство, але, оскільки тваринництво досить тісно пов'язане з землеробством, він рекомендує розвивати скотарство, з якого «можна вилучити немалий дохід». Засоби обробки полів Варрон розділяє на три види: «знаряддя, що розмовляють» (раби), «знаряддя, що видають нечленороздільні звуки» (воли, робоча худоба) і «німі знаряддя» (вози, граблі, корзини і т.п.). Основним зі знарядь вважає працю рабів.

Проте, зважаючи на зміну умов після повстань рабів (повстання Спартака), Варрон, на відміну від Катона, пропонує використовувати більш гнучкі форми примусу до праці та не застосовувати батіг, якщо бажаного можна досягти словом. Інтенсифікація праці рабів можлива, на його думку, за рахунок використання методів морального та матеріального стимулювання: «Охоту до праці можна визвати також більш вільним режимом, більш щедрою мірою їжі та одягу, скороченням роботи або дозволом виганяти на пасовиська декілька голів власної худоби». Серед рабів, окрім вілика, потрібно знайти розпорядника, якого можна за добру роботу нагородити і рабиною.

Торгівлю із містом і навіть селом, куди можна реалізувати надлишки, Варрон називає одним із найбільш важливих умов прибуткового розвитку маєтку: «... маєтки, у яких по сусідству є місця, куди зручно ввозити і продавати твори свого господарства і звідки вигідно завозити те, що потрібно для власного господарства, такі маєтки вже по цій причині доходні»¹⁶.

Зважаючи на низьку продуктивність рабської праці, на великих сільськогосподарських роботах (збір винограду, жнива) краще, на думку Варрона, використовувати працю найманих працівників. Хоча праця рабів є основним засобом сільськогосподарського виробництва, раціональне розділення операцій в господарстві поміж вільними працівниками та рабами допоможе підвищити доходність маєтку.

2.2 Економічні погляди епохи середньовіччя

В епоху середньовіччя відбуваються суттєві зміни в економічному та ідеологічному устрої суспільства. Більш складна техніка і нові прийоми виробництва потребували від безпосередніх товаровиробників вищої професійної підготовки і виробничого вміння. Раби в силу свого положення не були зацікавленими у підвищенні продуктивності праці, в основній масі не володіли необхідною діловою підготовкою, не хоті-

ли, та й не могли підвищувати свою кваліфікацію. Окрім того, їх численні й масові повстання підривали економічні основи рабовласництва тим, що придушення подібних виступів призводило до знищення величезної кількості рабів. Різке скорочення притоку рабів зумовлювало їх високу ринкову ціну. Саме тому праця рабів поступово стає економічно не вигідною. Паралельно з цими процесами погіршувалися умови розвитку ремісництва, звужувався ринок збуту внаслідок розорення різних дрібних власників. Все це вказувало на необхідність суттєвих змін.

Мова йде про розвиток нових економічних відносин, які в науковій літературі отримали умовну назву «феодалізм». Для нього характерні панування крупного землеволодіння, залежне становище селян і позаекономічний примус останніх до праці. Феодалізм був явищем, більшою мірою характерним для західної і центральної Європи. У романських країнах він спочатку розвивався на базі створених античністю продуктивних сил. Для феодалізації цих країн був характерним синтез еволюції римського рабоволодіння в напрямку колонату і розкладання сільської общини.

В інших країнах (Англія, Скандинавія, Німеччина) феодалізація відбувалася на основі безпосереднього розкладу сільської общини. Із родової вона стає територіальною, сусідською. На общинних землях з'являються приватні господарства. Звичайним явищем було привласнення землі, поземельна кабала, яка ставала основою кріпацтва.

В цілому в країнах Західної Європи генезис феодалізму полягав у формуванні і розвитку крупної феодалльної земельної власності, виникненні особливих форм її сполучення з безпосередніми виробниками (кріпосними селянами). Під впливом християнства змінювались ідеологія та суспільна свідомість, формувалися централізовані держави. Зазначені процеси були в центрі уваги мислителів *раннього середньовіччя*.

Звичайно, перелічені ознаки феодалізації були універсальними для країн Центральної та Західної Європи, проте в різних країнах даний процес відбувався з певною своєрідністю. Особливості генезису феодальних відносин відображено в низці документів, найбільш відомими з яких є: для франкського королівства — «Салічеська правда» (IV ст.) і «Капітулярій про вілли» (поч. IX ст.), для Англії — «Судебник кентського Етельберта» (поч. VII ст.), «Правда короля Іне» (близько 690 р.), «Правда усекського короля Альфреда» (друга половина IX ст.), для Київської Русі — «Руська правда» (XI-XII ст.) тощо. В них йдеться про специфіку розпаду общинного землеволодіння, закріпачення селянства, організації ранньфеодальної вотчини, зосереджується увага на можливостях натурального господарства, але, одночасно, фіксується і наявність різних прав приватної власності.

Період класичного середньовіччя (XI—XV ст.) характеризується подальшим поглибленням феодалізації суспільства, розвитком цехових форм організації виробництва, підвищенням економічної та політичної ролі міст, посиленням авторитету церкви як в духовному так і світському житті країн Європи. Цей авторитет церкви суттєво обмежував науковий аналіз економічного розвитку того періоду, оскільки економічна думка знаходилася під величезним впливом канонічної доктрини, більшість праць цього періоду містять спроби пояснення економічних реалій через церковні догми, основні принципи католицизму.

Нові економічні процеси на Близькому Сході намагаються пояснювати такі видатні мислителі, як Абу Юсуф (731-798 рр.), Аль-Маарі (973-1057 рр.), Ібн-Хальдун (1332-1406 рр.), Абд ал-Ваххаб (1493-1565 рр.), на погляди яких визначальний вплив справила ідеологія ісламу.

Феодалізація суспільства, розвиток товарно-грошових відносин супроводжувалися загостренням соціально-економічних протиріч між крупними та дрібними землевласниками, феодалами та кріпаками, купцями та лихварями, з одного боку, і селянами та ремісниками, — з іншого. В умовах масового розорення та значного погіршення становища останніх, з'являється все більше праць (особливо в Західній Європі), автори яких критично налаштовані до існуючих феодальних відносин. Найбільш яскраво погляди та мрії знедолених верств населення втілені в так званих соціальних утопіях *пізнього середньовіччя*.

Якщо узагальнити особливості середньовічної економічної думки, то її предметом можна вважати проблеми становлення і розвитку феодального устрою, а методом — емпіризм, який у період класичного середньовіччя поєднується з догматизмом релігійної етики і схоластикою.

Економічні погляди каноністів. В середні віки католицька церква посилює свою могутність і часто втручається в законодавчу діяльність та економічну політику держав. Так, Віденський собор католицької церкви в 1311 р. оголосив всяке світське законодавство, яке не відповідає постановам церкви про відсотки, недійсним. Всякий сумнів з цього приводу переслідувався як ересь. Подібний безальтернативний підхід є характерним і для опису економічних процесів з позицій церковних правил (догм), або так званих канонів.

Витоки канонічної економічної думки пов'язуються з *Августином Блаженним* (Святим Августином) (353-430 рр.), який заклад догматичні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем. Ці підходи протягом V-XII ст. залишалися майже незмінними.

Важливою пам'яткою економічних поглядів каноністів є *«Звід канонічного права»*, складений в середині XII ст. болонським монахом Гра-

ціаном. У Зводі для бажаючих виконувати норми церковного права ідеалом проголошується спільна власність, а приватна власність вважається необхідною як покарання за «людську жорстокосердність». Визнається необхідність давати милостиню біднякам, а «правильними» факторами виробництва вважаються земля і труд. Гідними християнина заняттями проголошувалися землеробство і ремесло, а не гідними — торгівля і лихварство.

Важливою ознакою канонічної економічної думки є застосування схоластики. Слово «схоластика» у своєму первісному значенні означало учителя і учня семи вільних мистецтв, а пізніше — вже кожного, хто займається шкільною наукою. Характерною рисою середньовічної схоластики було домінування запозичення, підлеглість авторитету. Авторитетом вважалося не тільки Священне писання, але і твори визначних діячів церкви, праці Платона і Аристотеля. Відданість великим вчителям, твори яких вважалися «справжніми», проявлялася насамперед в тому, що посилання на них (цитати) були головним аргументом у суперечці.

У вченні схоластів важливу роль відігравала традиція. Навіть найбільш видатні схоласти відрізняються один від одного лише способом синтезу та викладу традиційного матеріалу, рівнем скрупульозності аналізу деталей старих, традиційних, «справжніх» концепцій, а не створенням принципово нового. Якщо нове і з'являється, то воно представляє собою синтез паралельних або споріднених традиційних течій.

Схоластичне вчення спрямоване не стільки на вивчення та узагальнення практики, скільки на накопичення «вічних» істин. Це відбивалося у своєрідних хрестоматіях — «Сумах», які писалися викладачами університетів для студентів. Ці збірники-конспекти містили матеріали із найважливіших книг та коментарі укладача. Саме тому ще однією рисою схоластики є її шкільний характер.

Зважаючи на те, що не завжди можна було пояснити невідповідність нових явищ економічного життя традиційним канонам, пізні каноністи активно використовували принцип подвійності оцінок, який дозволяв за рахунок коментарів, уточнень і застережень початкове трактування конкретного економічного явища подати дещо в іншому і навіть протилежному значенні.

Найбільш яскраво погляди пізнього канонізму втілені в працях домініканського монаха *Фоми Аквінського*, якого називають найбільш значимим автором середньовічної західноєвропейської економічної думки.

**Фома Аквінський
(1226—1274)**

Італійський монах, аристократ за походженням, канонізований католицькою церквою в 1323 р. Систематизатор релігійної філософії.

Основний твір — «Сума теології»

Свої погляди Аквінський викладає, використовуючи схоластичний методологічний прийом: спочатку у вигляді запитання ставиться проблема щодо правильності чи неправильності певного економічного явища, потім послідовно викладаються доводи (канони Біблії, висловлювання Аристотеля або визначних діячів церкви) «за» та «проти» цього явища, після чого дається власне трактування проблеми (як правило в компромісній формі).

Говорячи про *поділ праці*, Аквінський намагається виправдати існуючу в суспільстві ієрархію: «Як у бджіл одні збирають мед, інші будують із воску осередки, а королева зовсім не бере участь в матеріальних трудах, так і в людей: одні повинні обробляти пашню, інші — будувати будинки, а частина людей, яка вільна від мирських турбот, повинна посвятити себе духовній праці в ім'я спасіння інших». Піднятися вище свого стану грішно, зважаючи на те, що поділ суспільства на стани «встановлено богом».

Власність розглядається Аквінським як «покарання за первородний гріх», проте в земному житті людини вона є явищем законним і необхідним. «Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право приватної власності дано не природою, а людським розумом, воно на ньому покоїться і в силу цього стало необхідним інститутом людського життя»¹⁷. Він вважає, що відношення людей до речей складається з двох елементів — управління і користування. Функція управління — доля лише не багатьох обраних, вона не лише почесна, але й потребує відповідних знань.

Центральною ланкою вчення Аквінського є *теорія «справедливої ціни»*. Основа обміну — рівність корисності обмінюваних речей, яка

вимірюється монетою. Звідси — продавати річ дорожче, або дешевше, ніж вона коштує — несправедливо. Але в реальному житті бувають випадки, коли річ продається дорожче (наприклад, коли селяни привозять продукти у місто), або дешевше (наприклад, коли продукти купуються безпосередньо в селі). Отже, мають місце дві ціни. Яка ж з них є справедливою? Аквінський вважає, що за умов відсутності обману покупця, обидві ціни є справедливими.

Справа в тому, що він розрізняє два види справедливості в обміні. Один із них визначав відносини учасників обміну, гарантуючи ціну «згідно речі», тобто згідно рівності корисності обмінюваних речей, другий — відношення «частини до цілого» і забезпечував більше благ тому, хто «більше значить для суспільного життя». Тобто, з одного боку, справедливою вважається ціна, яка враховує еквівалентність в обміні, з іншого — та, за якою продавець міг жити відповідно своєму статусу в суспільстві. Зокрема, можливість отримувати більше в процесі обміну для багатих верств населення Аквінський виправдовував необхідністю давати милостиню бідним.

Гроші він вважає «... важливою мірою матеріального життя в торгівлі і обігу, подібно тому як милостиня — краща міра життя духовного»¹⁸, тобто визнає дві їх функції — міри вартості і засобу обігу. Одночасно, Аквінський, посилаючись на Аристотеля, стверджує, що «гроші не можуть породжувати гроші», тобто використовуватися для отримання баришу. В іншому випадку подібні дії економічних суб'єктів є несправедливими.

Виходячи з принципу справедливості, яку він визначає як «... постійне і тверде бажання робити кожному те, на що він має права ...», Аквінський розглядає *торгівлю*, виділяючи в ній два різновиди: дозволена і недозволена. Дозволена торгівля передбачає отримання помірною прибутку для забезпечення себе і своєї сім'ї необхідними засобами до життя, а також допомоги бідним. Дозвальною є також торгівля, метою якої є імпорт дефіцитних товарів. Якщо ж єдиним спонуканням до торгової діяльності є прагнення отримати великий прибуток, особливо якщо товар, в якому продавець нічого не змінив, до якого він не доклав власної праці, продається за більш високу ціну, то така торгівля, на думку Аквінського, є недозволеною і гидким заняттям.

Етично не виправданим і несправедливим є також практика стягування відсотків за надання грошей у борг, тому що «... це значило б продавати те, чого в дійсності не існує; тут немає рівності, а, отже, немає і справедливості». Одночасно, зважаючи на те, що сама церква в той час виступала в якості крупного лихваря, Аквінський робить акцент

на певних виключеннях, за якими передача грошей в борг виправдовує себе: «В договір займу без гріха можна включити застереження про винагороду на випадок збитку, який може виникнути для позикодавця. Бо це не означає продажу користування грошима, а лише запобігання збитку»¹⁹. Окрім страховки за можливі збитки, стягування позичкового відсотку, на думку автора, визнається і в якості винагороди за невикористання грошей унаслідок віддачі в борг.

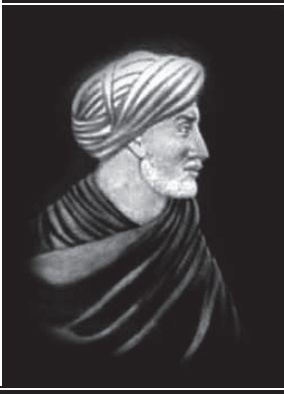
Таким чином, Аквінський, знаходячись під впливом вчення Аристотеля, давав релігійно-етичне обґрунтування проблемам економічного розвитку середньовіччя, займав компромісну позицію по відношенню до прибутку, торгівлі й відсотку. Його погляди суттєво вплинули на подальший розвиток економічної думки Європи.

Арабське середньовіччя. Економічні погляди арабів в період виникнення ранньофеодальної держави відображає *Коран*, який містить проповіді пророка Мухамеда. В Корані велика увага приділяється торгівлі, при здійсненні якої необхідно суворо дотримуватися мір та ваг, бути точним при оплаті боргів. Лихварство ж не визнавалося, а високий позичковий відсоток прямо заперечувався від імені аллаха. Вказувалося, що майнова нерівність визначена богом і ним освячена залежність одних людей від інших.

Ці та інші настанови, зафіксовані в Корані, стали основою для подальшого розвитку правових та економічних концепцій. Окрім Корану, для пояснення економічних та соціальних явищ арабські правники та мислителі зверталися до так званих хадісів — переказів про поступки і висловлювання Мухамеда. Взагалі, мусульманське право «шаріат» склалося на основі трьох джерел — Корану, хадісів і звичайного права.

Відомий правник *Абу Юсуф* намагався розробити своєрідний практичний посібник для правителів при вирішенні різноманітних проблем, в тому числі оподаткування. На його думку, головним принципом податкової політики держави має стати принцип збереження міри в оподаткуванні населення. Абу Юсуф закликав правителя створити такі умови в країні, щоб в казну поступали тверді і заздалегідь передбачені суми, і в той же час зберігалася платоспроможність податного населення.

Найбільш видатним мислителем арабського середньовіччя вважається *Ібн Хальдун* (Абу Заїд Абд ар-Рахман ібн Мухамед аль-Хадрамі), життя і діяльність якого пов'язана з арабськими країнами Магрибу (Північна Африка).

**Ібн Хальдун
(1332—1406)**

Арабський мислитель, активний політичний і науковий діяч країн Магрибу

Основний твір — **«Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі»**

Ібн Хальдуну належить передова для свого часу *теорія суспільного прогресу* («соціальна фізика»), в основу якої закладено економічні фактори. Він виділяє три стадії еволюції людства, які відрізняються тим, як люди добувають засоби для існування: 1) «дикість», коли людина була невіддільна від природного світу; 2) «примітивність», характерними рисами якої є заняття в основному землеробством і скотарством; 3) «цивілізація», коли до землеробства і скотарства приєднуються ремесло, торгівля, наука і мистецтво. Ібн Хальдун вважає, що перехід від примітивності до цивілізації зумовлений виробництвом надлишкового продукту, який стає основою розкоші.

Він розглядає проблеми простого товарного виробництва і *ціноутворення*, описує фактори, що впливають на формування ціни. Серед них:

1) маса товару, що винесена на ринок. Ібн Хальдун стверджує, що якби люди не заготовляли товари на випадок можливих негараздів в майбутньому, то й ціна на ці товари була б нижчою;

2) податки, які стягуються державою, а також незаконні побори, включені в ціну, оскільки «незаконні побори сприяють дорожнечі»;

3) характер потреби в товарі. Ті товари, які користуються попитом, мають високі ціни, а на незатребувані товари ціни низькі. Від таких цін терплять збитки їх продавці. Проте, стверджує Ібн Хальдун, «...із всіх товарів хліб є тим товаром, на який бажана низька ціна, бо потреба в ньому загальна»²⁰.

Ібн Хальдун вводить поняття *вартості*, випередивши тим самим мислителів стародавності та сучасників. На його думку, в умовах товарного виробництва задоволення потреб можливе лише шляхом купівлі-продажу товарів на ринку в результаті еквівалентного обміну, де прири-

внюються рівновеликі витрати праці: «Більшість того, що людина нагромаджує і з чого вилучає безпосередню корисність, — рівноцінно вартості людської праці».

Ібн Хальдун вважає, що гроші — основа доходів, заощаджень та скарбів, мірило вартості, виступає за обіг в країні повноцінних грошей (золота і срібла), критикуючи фальшивомонетників і правителів, які здійснюють псування монет.

Соціальні утопії пізнього середньовіччя. В період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) в економічній думці Західної Європи відбуваються значні зміни, викликані розвитком мануфактурного виробництва і поступовим занепадом феодальних принципів господарювання, загостренням соціально-економічних протиріч. В цей час з'являються проекти майбутнього, більш справедливого суспільства, які отримали назву соціальних утопій. Вони несли на собі відбиток проектів державного устрою (моделі ідеальної держави) Платона, поглядів раннього християнства, стародавніх легенд про «золотий вік», в яких ідеалізувався общинний устрій і відсутність соціального розшарування тощо. Найбільш відомими ідеологами соціального утопізму вважаються англієць Томас Мор та італієць Томмазо Кампанелла.

**Томас Мор
(1478—1533)**

Видатний державний діяч,
лорд-канцлер короля Англії

Основний твір — **«Золота книга,
настільки корисна, як і забавна, про
найкращий устрій держави і про
новий острів Утопія»** (1516).

Мор різко критикує феодальний устрій Англії початку XVI ст. і розкриває його основні соціально-економічні суперечності. Виступаючи проти системи «огороження», яка супроводжувала аграрно-промисловий переворот і привела до втрати землі багатьма селянами, він писав, що вівці «... пожирають навіть людей, спустошують і розоряють

поля, дома, міста»²¹. В Утопії основною причиною суспільних протиріч Мор називає нерівність, корінь якої вбачає в наявності приватної власності. Він змальовує картини збідніння робітників і ненаситної жадоби багатіїв (особливо лихварів), засуджує загарбницькі війни.

Мор намагається зобразити ідеальне суспільство на невідомому острові, де не існує приватної власності, населення користується благами на принципах рівності й розподілу продуктів за «справедливими потребами». Матеріальною основою такого розподілу має бути загальна колективна праця протягом шестигодинного робочого дня. В такому суспільстві відсутні гроші, громадяни мають можливість для занять мистецтвом, наукою.

Одночасно, в моделі ідеального суспільства Мора зберігається місце для рабства (насамперед для злочинців), влада верховного управителя, хоча і на засадах демократичності виборів. Окрім того, на острові має існувати система контролю за виконанням робіт.

**Томмазо Кампанелла
(1569—1639)**

Італійський революціонер, виходець з селянської бідноти, очолив повстання проти іспанського володарства

Основний твір — **«Місто Сонця»** (1623)

Як і Томас Мор, Кампанелла викриває суперечності феодального устрою, першопричиною яких вважає наявність приватної власності. Нове життя Кампанелла змальовує у державі, яка зветься містом Сонця і розміщена на далекому острові Тапробані. Відображаючи ідеї економічної думки середньовіччя, він орієнтувався на господарство натурального типу. Жителі острова займаються в основному сільським господарством, не знають приватної власності та моногамної сім'ї, на цьому острові організоване суспільне споживання і виробництво на базі суспільної власності і обов'язкової трудової повинності (до 4 годин). Рабство виключається. Влада в місті Сонця належить Метафізику — першосвященнику і трьом його заступникам —

Пону, що відповідає за військові справи, Сіну (духовна сфера, культура, наука), Мору (матеріальне виробництво і приріст населення). Відносини між членами суспільства, на переконання Кампанелли, повинні відповідати принципам дружби, співробітництва і взаєморозуміння.

2.3 Економічна теорія меркантилізму

Починаючи з XIV ст. в економіці провідних країн Західної Європи поступово відбуваються значні зміни, пов'язані зі зростанням продуктивних сил та перебудовою структури і характеру виробництва. У сільському господарстві більш широкого використання набули залізний плуг, борона із залізними зубцями та інші залізні знаряддя праці. Виникли нові галузі рільництва. В ремісництві покращуються знаряддя праці та засоби обробки промислових продуктів, відбувається процес спеціалізації та виділення нових видів ремесел (наприклад, від кузень відокремилися збройне, цвяхове, ножове, слюсарне ремесла). Для вдосконалення знарядь праці головне значення набуває покращення плавлення та обробки металу.

У XIV — XV ст. збільшується кількість плавильних печей та будуються перші доменні печі. Вже у XIII ст. з'являється напівдоменна піч, вироблена з піщанику, у XIV ст. — використовуються водяні колеса, щоб приводити в дію міхи для дуття та важкі молоти для роздрібнення руди, створюється більш висока доменна піч та забезпечується безперервність процесу плавлення металу. В обробці металів починають використовувати волокові та прокатні стани, з'являється токарне та шліфувальне обладнання. Широкого розповсюдження в текстильному виробництві набувають ткацькі станки, у XV ст. переходять до горизонтальних станків, а з XVI ст. — до стрічкових горизонтальних станків і самопрядок. Поява таких нових знарядь, ускладнення та покращення виробничої техніки сприяло розвитку суспільного поділу праці, виділенню окремих видів виробництва у нові галузі.

Зростання продуктивних сил ремісництва та сільського господарства, розвиток поділу праці між містом та селом призвели до посилення економічних, ринкових зв'язків спочатку між окремими районами країни і до створення місцевих ринків, а пізніше — до пошквалених товарно-грошових зв'язків між різними регіонами країни і створення національного ринку.

У другій половині XV ст. у зв'язку із завойовуванням турецькими військами Константинополя й східного узбережжя Середземного моря була перерізана важлива торговельно-морська магістраль між Заходом та Сходом. У пошуках нового торговельного шляху до країн Сходу в кінці XV ст.

було відкрито Америку та новий морський шлях до Індії. Ці великі географічні відкриття ознаменували початок утворення світового ринку з його важливими морськими шляхами в Атлантичному океані.

Внаслідок зазначених подій суттєво зріс попит на продукти європейського виробництва, проте дрібні ремісники були не в змозі його задовольнити. Виникло гостре протиріччя між обмеженими можливостями дрібного ремісництва та зростаючими потребами ринку. Назрілий перехід від дрібного ремісництва до масового виробництва вимагав великих капіталів. Нагромадження грошей для організації великого виробництва стало однією з найважливіших економічних проблем, що вирішилася завдяки так званому первісному нагромадженню капіталу.

Первісне нагромадження капіталу є історичним процесом відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва і формування крупної приватної власності підприємців. Джерелами формування великих капіталів стали: нагромаджене грошове багатство торговців та лихварів; система колоніальних пограбувань; колоніальна торгівля; работоргівля; державні позики; торговельні війни; протекціонізм. В результаті первісного нагромадження капіталу було створено сприятливі умови для розвитку великого машинного виробництва.

На основі опису та узагальнення зазначених реалій виникає безпосередньо переднаукове економічне вчення *меркантилізму* (від італійського «*mercante*» — торгівля, купець), якому судилося стати *першою школою політичної економії* та панувати майже три сторіччя. Його родоначальники виступили проти впливових в економічній думці Середньовіччя ідей Аристотеля та запропонували вважати багатством все, що може бути перетворене на гроші, а головною сферою виникнення грошей — торгівлю. З одного боку, меркантилізм — це особливий тип економічної політики абсолютистських монархій, що сприяв первісному нагромадженню капіталу, з іншого, — економічне вчення, спрямоване на пошук закономірностей у сфері обігу.

Меркантилізм як економічна політика був характерним для більшості західноєвропейських держав. Спочатку йому був притаманний *монетаризм*, за яким головним багатством вважається золото й срібло. Тому головною метою політики проголошувалося залучення до країни дорогоцінних металів. Наприклад, в Англії за прийнятим Навігаційним актом Кромвеля іноземним купцям заборонялося вивозити за кордон дохід від продажу товарів (дохід мав бути витраченим на закупівлю англійських товарів, які вже дозволялось вивозити). В Іспанії вивіз з країни золота і срібла карався смертним вироком, а будь-яке судно, залишаючи порт країни з товарами, зобов'язувалося повернути їх вартість у формі грошей. Характерною стала поява нової посади спеціального та-

емного наглядача за діяльністю іноземних купців. Така монетарна політика сприяла нагромадженню золота й срібла в національних державах.

У XVII ст. держави Європи перейшли до більш гнучкої і конструктивної політики — *мануфактурного меркантилізму*, за яким надійнішим засобом залучення грошей до держави є розвиток виробництва експортних товарів та забезпечення перевищення експорту над імпортом. Тому державна влада сприяє розвитку промислової мануфактури. Прикладом є політика міністра фінансів французького короля Людовіка XIV Жана Батиста Кольбера та російського царя Петра I.

Двом етапам політики меркантилізму (монетарному та мануфактурному) відповідають етапи розвитку його економічного вчення (ранній та пізній меркантилізм, відповідно).

Ранньому меркантилізму, який також називають монетарною системою, притаманна концепція активного *грошового балансу*, згідно з якою гроші — це єдине багатство, яке потрібно більше залучати з-за кордону та менше витратити. З цією метою пропонувалося використання суто адміністративних методів. Найбільш відомими прихильниками монетарної системи є англієць В. Стаффорд та італієць Б. Даванзатті.

Пізній меркантилізм проголосив концепцію активного *торговельного балансу*, за яким джерелом збагачення нації є не примітивне нагромадження скарбів, а розвиток зовнішньої торгівлі продукцією національних мануфактур. Зазначена концепція була запропонована англійським купцем, одним із директорів Ост-Індської компанії, нащадком старовинної торговельної сім'ї Томасом Меном. Окрім нього значний вклад у розвиток ідей меркантилізму внесли Дж. Локк, А. Монк-ретьєн, І. Посошков, Ф. Прокопович.

Вільям Стаффорд (1554—1612)

Основний твір — «Критичний переказ
деяких скарг наших співвітчизників» (1581)

Стаффорд оригінально, у віршованій формі через бесіду лицаря, купця, фермера, ремісника і доктора богослов'я намагається аналізувати зовнішню торгівлю Англії. На його думку, іноземні купці вивозять англійське золото та срібло, отримане за свої товари, внаслідок а) більш високої купівельної спроможності англійської монети в інших країнах; б) зростання

споживання імпортованих предметів розкоші; в) вивозу сировини, яка в переробленому вигляді ввозиться до Англії і реалізується по вищій ціні. Як результат, внутрішні ціни на товари різко зростають.

Стаффорд пропонує ряд заходів, що сприятимуть зростанню маси грошей в країні, в тому числі, — утримання від ввезення і покупки іноземних товарів; створення умов для купівлі аналогічних товарів у співвітчизників; розробка законодавчих актів, які сприятимуть зростанню грошових скарбів Англії; боротьба з псуванням монет.

**Томас Мен
(1571—1641)**

Англійський купець, один із директорів
Ост-Індської торгової компанії

Основний твір — **«Багатство Англії у
зовнішній торгівлі, або баланс нашої
зовнішньої торгівлі як регулятор
нашого багатства»** (1664, посмертно)

Розглядаючи потоки товарів у зовнішній торгівлі, Мен приходять до висновку, що остання може служити джерелом багатства лише за умови, коли грошова виручка від проданих товарів буде перевищувати суму грошей, витрачену на придбання товарів із-за кордону. Для виконання даної умови держава повинна виконати цілий ряд рекомендацій: прагнути до виготовлення якомога більшої маси власних товарів; знижувати вартість транспортування експортних товарів; здійснювати заходи для підтримки ремісництва; встановлювати мито на імпорт і забезпечувати безмитний експорт; забороняти колоніям торгівлю з іншими країнами, крім метрополії; більше виробляти саме тих товарів, які користуються попитом за кордоном.

Мен закликає не боятись вивозити гроші: «Зростання ввозу товарів за допомогою готівкових грошей в кінці кінців після вивозу товарів знову за кордон, перетворюється у ввіз набагато більшої кількості грошей, ніж та, що була в свій час вивезена». Як і більшість представників меркантилізму, він вказує на необхідність обігу повноцінних грошей.

**Антуан де Монкретьєн
(1575—1621)**

Французький дворянин

Основний твір — «Трактат політичної економії» (1615)

Робота Монкретьєна дала назву економічній науці — «політична економія». За Монкретьєном, це — вчення про державне господарство і державну політику, яку повинна проводити влада з метою зростання багатства країни. Основними напрямками такої політики він вважає: розширення зовнішньої торгівлі і, особливо, вивозу промислових виробів; встановлення високих мит на імпорт; державна підтримка розвитку мануфактурного виробництва, а також монопольного положення французьких купців на внутрішньому ринку країни.

**Іван Тихонович Посошков
(1652—1726)**

Російський купець, підприємець
та публіцист

Основний твір — «Книга про
вбогість та багатство» (1724)

Посошков був видатним представником меркантилізму XVIII ст. у Росії. Його основні ідеї спрямовані на захист економічної незалежності Росії від Заходу, розробку програми розвитку продуктивних сил країни.

Аналізуючи проблеми організації торгівлі, він вважає клас купців основним класом держави, виступає за монополію купців у внутрішній та зовнішній торгівлі, скорочення прав іноземних купців, зменшення експорту сировини з Росії. Був прибічником номіналістичної теорії грошей.

Посошков підтримував концепцію активного торговельного балансу, проте, на відміну від традиційних постулатів меркантилізму, пов'язував багатство суспільства не тільки з дорогоцінними металами, але й матеріальними благами.

Основні терміни та поняття

- Єгипетські повчання
- Закони Хаммурапі
- Артхашастра
- Конфуціанство
- Моїзм
- Даосизм
- Ойкономія
- Меркантилізм
- Модель «ідеальної держави» Платона
- «Справедлива ціна» Ф. Аквінського
- «Економіка» та «хрематистика»
- Політична економія
- Протекціонізм
- Грошовий баланс
- Торговий баланс

Контрольні та дискусійні питання

1. *Охарактеризуйте особливості економічних поглядів Стародавнього Сходу.*
2. *У чому полягає економічний зміст законів Хаммурапі?*
3. *У чому полягають відмінності рабства країн Стародавнього Сходу та Античного світу?*
4. *Які спільні риси та які відмінності економічної думки Стародавнього Риму та Стародавньої Греції?*
5. *У чому сутність учення Аристотеля про економіку та хрематистику?*
6. *Які фактори впливали на розвиток економічної думки в середньовіччі?*

7. Які методологічні прийоми використовували у своїх економічних поглядах каноністи? У чому сутність концепції «справедливої ціни»?

8. Охарактеризуйте спільне та особливе в економічних поглядах представників раннього та пізнього меркантилізму.

9. Розкрийте сутність та історичне значення епохи первісного нагромадження капіталу.

10 Як вплинули ідеї меркантилізму на подальший розвиток економічної науки та економічну політику європейських держав?

Література до теми 2

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 36-196; 303-319; 378-413.
2. Злупко С. М. Історія економічної теорії [Текст]: підр. / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2005. — С. 38-146.
3. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1. — К.: Знання, 2006. — С. 33-144.
4. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 14-54.
5. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 28-41.
6. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 15-48.
7. Ядгаров Я. С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 13-29.

Примітки до теми 2

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 57.
2. Там само.

3. Древнекитайская философия: Собрание текстов [Текст]: в 2-х т. - Т.1. — М., — 1972. — С.140.
4. Штейн В. М. Гуань-цзы: Исследование и перевод [Текст] / В. М. Штейн. — М.: Соцэкиз, 1959. — С. 282.
5. Там само.
6. Ксенофонт Афинский. Домострой [Текст]: пер. с древнегр. — М.: Социздат, 1935. — С. 270-271.
7. Платон. Законы: собр. соч. [Текст]: пер. с древнегр. — Т. XIII. — СПб: Академия. — 1923. — С.155.
8. Аристотель. Никомахова этика: собр. соч. [Текст]: пер. с древнегр. — Т.4. — М.: Мысль, 1984. — С.154.
9. Там само.
10. Там само.
11. Аристотель. Политика: [Текст]: пер. с древнегр. — М.: Мысль, 1984. — С. 395.
12. Там само. — С. 389-390.
13. Там само. — С. 393.
14. Катон М. П. Земледелие: пер. с лат. [Текст] / М. П. Катон. — М.: Лениздат, 1950. — С. 8.
15. Варрон М. Сельское хозяйство: пер. с лат. [Текст] / М. Варрон. — М.: Лениздат, 1963. — С. 43.
16. Там само. — С. 35.
17. Замятнин В. Н. История экономических учений [Текст]: учебн. пособ. / В. Н. Замятнин. — М., 1959. — С. 15.
18. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 177.
19. Реуэль А. Л. История экономических учений (от древних мыслителей до К. Маркса и Ф. Энгельса) [Текст]: учебн. пособ. / А. Л. Реуэль. — М.: Изд-во «Высшая школа», 1972. — С. 60.
20. Всемирная история экономической мысли [Текст]: В 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 315.
21. Мор Т. Утопия: пер. с англ. [Текст] / Т. Мор. — М.: Мысль, 1978. — С. 132.

ТЕМА 3

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

3.1. Історичні умови виникнення і особливості класичної політекономії.

3.2. Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини.

3.3. Зріла класична політекономія.

3.4. Пізня класична політекономія.

3.1 Історичні умови виникнення і особливості класичної політекономії

Класична політекономія відкриває науковий етап розвитку економічної думки. Вона виникає у період становлення і розвитку мануфактурного виробництва, зростання його товарності, розширення та поглиблення товарно-грошових відносин. Класична політекономія відрізняється від попередніх, донаукових економічних вчень, тим, що її представники заклали методологічні основи всіх наступних економічних досліджень, перейшли від описовості та емпіризму до аналізу внутрішніх закономірностей економіки суспільства, пошуку законів його руху. Економісти-класики вперше застосували теоретичний аналіз, який базується на вивченні значного масиву фактів, з'ясуванні їх внутрішніх сторін і залежностей.

Проникнення у сутність економічних відносин, відкриття законів і механізму їх дії є результатом, в тому числі, набуття товарними відносинами масовості та зрілості, можливості статистичного спостереження. З розвитком мануфактурного виробництва меркантилізм перестав відігравати провідну роль у поглядах на економіку: його головна ідея про грошове багатство суперечила новим реаліям. Мануфактура означувала становлення промислового виробництва і приносила набагато більші доходи, ніж торгівля.

Підприємницький клас, що сформувався і загартувався у період первісного нагромадження капіталу і буржуазних революцій, відтіснив на другий план капітал, зайнятий у торгівлі, грошовому обігу і позичкових операціях. Товарний характер виробництва докорінно змінив відносини між виробництвом і торгівлею, — вони вже не могли спиратися на нееквівалентний обмін. З'явилися умови для вивчення вартості як закону цін.

Перераховані обставини сприяли тому, що економічна думка звернулася до аналізу сфери виробництва, предметом науки стали, здебі-

льшого, закони зростання багатства у сфері матеріального виробництва, і відтепер всі ті, хто вивчав політекономію під таким кутом і застосовував *причинно-наслідковий аналіз*, стали називатися *класиками*.

Важливу роль у тому, що класичній школі вдалося проникнути у сутність економічних процесів, зіграли розвиток науки і техніки, філософії, історії, статистики. Ф. Бекон, Д. Локк, Т. Гобс звільнили науку від теології і здійснили першу спробу створення загальнонаукових методів пізнання, головним із яких був індуктивно-аналітичний метод. Саме його застосування сприяло поступовому переходу до тих способів і прийомів теоретичного аналізу, на яких будується і сучасна економічна наука.

Зазвичай в еволюції класичної політекономії виділяють *три етапи*:

1. *Ранній* (В. Петті, П. Буагільбер, фізіократи), — у межах якого відбувається формування абстрактного методу дослідження, виділення основних категорій, установлення об'єктивності економічних законів, здійснюється перша спроба аналізу економіки суспільства як єдиного організму.

2. *Зрілий* (А. Сміт, Д. Рікардо), — пов'язаний із створенням на основі узагальнення наявних економічних знань цілісної наукової системи, розробкою теорії соціально-економічного устрою суспільства, подоланням галузевого підходу до аналізу економічної діяльності, формуванням трудової теорії вартості і основ теорії взаємодії факторів виробництва та факторного розподілу доходів.

3. *Пізній* (Ж. Сімонді, П. Ж. Прудон, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Мілль та інші), — є відбиттям загострення основних протиріч капіталізму і позначається розробкою теорій, концепцій і підходів, спрямованих на їх пом'якшення. Йдеться про теорії факторів виробництва і витрат, функціональний і граничний аналіз, пропозиції щодо соціальних реформ.

3.2 Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини

Класична політична економія виникає в Англії у XVII ст. Це пов'язано з тим, що саме дана країна першою вступила на шлях мануфактурного виробництва. Швидкі темпи первісного нагромадження капіталу та буржуазна революція створили передумови бурхливого розвитку промислового виробництва, що, у свою чергу, стимулювало швидке зростання торгівлі та грошового обігу. Все це сприяло теорети-

чному осмисленню економічних процесів і критиці меркантилізму. Основоположником класичної політекономії в Англії є *Вільям Петті*.

У Франції майже до останньої третини XVIII ст. домінували аграрний сектор економіки та феодальні відносини, а тому підприємницький капітал з великими труднощами опановував суспільні відносини. Отже, для *П'єра Буагільбера* та *фізіократів* головною темою досліджень є процеси лібералізації та капіталізації сільського господарства.

Вільям Петті (1623—1687)

Статистик і економіст, вивчав медичні науки, викладав фізику та анатомію в Оксфорді, член парламенту, один із засновників королівського наукового товариства

Основні твори — **«Трактат про податки і збори»** (1661), **«Політична анатомія Ірландії»** (1671), **«Різне про гроші»** (1681), **«Політична арифметика»** (1690)

Методологія. Петті прагне показати причинну залежність економічних явищ, пояснити природу грошей і податків, грошової і земельної ренти, ціни тощо, здійснюючи перехід від опису видимих явищ до аналізу їх сутності. Тим самим вчений робить спробу застосування *абстрактного методу* аналізу. «Спосіб, яким я взявся (досліджувати) однак, незвичайний, тому що замість того, щоб уживати слова тільки в порівняльному і переважаючому ступені і прибігати до умоглядних аргументів, я вступив на шлях вираження своїх думок мовою чисел, ваг і мір, уживаючи тільки аргументи, що йдуть від почуттєвого досвіду і розглядаючи тільки причини, що мають видимі підстави у природі. Ті ж, що залежать від мінливості роздумів, думок, бажань, пристрастей окремих людей, я залишаю»¹. Поряд з абстрактним методом, Петті успішно використовує *кількісний аналіз* економічних явищ, відкриваючи тим самим епоху статистичних методів дослідження у економіці.

Завдяки даним методам, Петті включає у *предмет дослідження процес виробництва*. «Купці не доставляють ніякого продукту, — пише вчений, — а відіграють лише роль вен і артерій, що розподіляють туди і назад кров і живильні соки державного тіла, а саме продукцію сільсько-го господарства і промисловості»².

Теорія вартості. Досліджуючи матеріальне виробництво, Петті виділяє *вартість* у самостійну економічну категорію. Розглядаючи *ринкову ціну*, яку він називає «політичною ціною», Петті шукає приховану за нею основу, «*природну ціну*». Остання, як внутрішня основа цін, визначається працею, що може бути зведеною до витрат на виробництво золота і срібла. «Якщо одну унцію срібла можна добути і доставити у Лондон із перуанських родовищ з такими ж витратами часу, які необхідні для виробництва одного бушеля хліба, то перший із цих продуктів буде складати природну ціну другого; і якщо внаслідок відкриття нових, більш багатих родовищ дві унції срібла можна буде добувати так же легко, як тепер одну, то *caeteris paribus* хліб буде так само дешевим при ціні 10 шилінгів за бушель, як тепер при ціні 5 шилінгів»³. Отже, Петті розглядає вартість у тому вигляді, в якому вона проявляється у обміні у якості грошей.

Подальші розмірковування приводять Петті до висновку, що «...оцінку всіх речей слід було б вести до двох природних знаменників — землі і праці», так як «праця є батько і активний принцип багатства, а земля — його мати». Трактуючи вартість, як породження праці і природи, він вбачає природне відношення рівності між працею і землею в денних харчових пайках робітника, тобто у заробітній платі. «Загальною мірою вартості є середнє денне харчування дорослої людини, а не його денна праця; ця міра представляється настільки ж регулярною і постійною, як вартість чистого срібла ... Тому я визначив вартість ірландської хатини числом денних пайків, витрачених будівельником при її будівництві ...»⁴.

Теорія доходів. *Заробітна плата*, за Петті, — це природна ціна праці, що повинна тяжити до обсягу необхідних засобів до життя і регулюватися законодавчим шляхом. «Закон повинен забезпечувати робітнику тільки засоби до життя, тому що якщо йому давати вдвічі більше за необхідне, то він буде працювати вдвічі менше, ніж він міг би працювати і фактично працював би без такого подвоєння заробітної плати, а це для суспільства означає втрату продукту відповідної кількості праці»⁵.

Рента трактується ним як надлишок праці виробника над належною йому заробітною платою і відшкодуванням капіталу. «Я стверджую, — говорить Петті, — що коли ... людина відніме з отриманого нею врожаю своє насіння, ... а також усе те, що вона сама з'їла і що віддала ін-

шим в обмін на одяг й інші предмети, необхідні для задоволення насущних потреб, то залишок хліба складе природну й істинну ренту із землі за цей рік»⁶.

З рентою пов'язується і *відсоток*, як доход, рівний «ренті з такої-то кількості землі, яка може бути придбаною на ті ж надані у позику гроші за умови повної суспільної безпеки».

Джерело ренти Петті знаходить у неоднаковій родючості земельних ділянок та продуктивності праці, у різному їх місцезнаходженні до ринків збуту. «... Поблизу від населених місць, для харчування яких потрібні великі райони, землі не тільки приносять ... більш високу ренту, але й коштують більшої суми річних рент, ніж землі точно такої ж якості, але які знаходяться в більш віддалених місцях»⁷. «Багатство або бідність землі, або її цінність, залежить від відношення тієї, більшої або меншої, частки продукту, що приноситься нею, яка сплачується за користування нею, до простої праці, витраченої на вирощування вказаного продукту»⁸.

Ціна землі. Продаж землі у Петті розглядається як продаж права на одержання ренти, а тому ціна землі має обчислюватися як певна сума річних рент. Вирішуючи питання про зазначену суму, вчений звертається до опублікованих в Англії смертних таблиць Граунда, в яких наводились дані про середню тривалість життя різних верств населення. Для людини, стверджував Петті, представляє інтерес купити стільки річних рент, скільки йому необхідно для забезпечення себе і своїх найближчих нащадків, тобто стільки років, скільки «можуть розраховувати ще прожити одночасно представники трьох поколінь, з яких одному 50 років, другому — 28, третьому — 7, тобто дід, батько і син... Я приймаю, що число річних рент, які складають природну вартість якої-небудь ділянки землі, дорівнює звичайній... тривалості сумісного життя трьох таких осіб»⁹. Зводячи цю тривалість до 21 року і помноживши на 21 суму річної ренти, Петті визначив ціну землі.

Школа фізіократів. Школа фізіократів виникає у Франції XVII ст. у період формування і розвитку мануфактурного виробництва і поступового розкладання економічних відносин феодалізму. Протекціоністська політика, яку активно проводила держава в той час, заохочувала розвиток зовнішньої торгівлі, судноплавства і промисловості. Сільське ж господарство продовжувало існувати на основі кріпацтва і оброчної системи. Поеднання феодальних порядків у сільському господарстві з протекціонізмом найнижче приводило до занепаду галузі: ціни на хліб утримувалися на найнижчому рівні, заборонявся вивіз хліба за кордон, а ввіз дешевого іноземного — усіяко заохочувався. При таких обставинах сільськогосподарське виробництво Франції стає центром еконо-

мічних протиріч. Тому питання пошуку причин занепаду сільського господарства і, взагалі, економіки Франції, стають найбільш актуальними. Їх вирішення і взяла на себе школа фізіократів, яка поєднала у своїй назві два латинських слова: «фізіос» — земля, природа і «кратос» — влада. «Влада природи» над всім суцим — ось головна ідея прихильників даної школи.

Сільське господарство проголошувалось єдиною галуззю, в якій створюється дійсне багатство. Праця у землеробстві вважається більш продуктивною, ніж у промисловості і торгівлі, завдяки самій природі, тому тільки в землеробстві створюється додатковий продукт. Якщо, наприклад, селянин посадить мішок картоплі, а коли настане час збору врожаю, отримає шість, — то п'ять мішків і є додатковий продукт, багатство. Очевидність і наочність процесу створення багатства саме у сільському господарстві робила ідеї фізіократії популярними у співвітчизників. Фізіократи являли собою дійсну школу — поєднання однодумців з регулярними засіданнями, центром яких став салон маркиза Мірабо. Франсуа Кене, Дюпон де Немур, Віктор Мірабо, Мерсьє де ла Рів'єр, Анн Жак Тюрго регулярно публікували наукові праці з питань економічної теорії, видавали журнал. Визнаним лідером школи фізіократів був Ф. Кене.

Франсуа Кене
(1694—1774)

Виходець з небагатого селянства,
лікар, медик Людовика XV

Основний твір —
«Економічна таблиця» (1758)

Методологія. В основі теоретичних досліджень фізіократів знаходиться вчення про «природний порядок» як цілком логічне продовження раціоналістичного підходу до аналізу економічної дійсності французьких просвітителів. Кене вважає, що основними законами суспільного розвитку виступають закони природного порядку, тобто ті, що найбільш вигідні людині, встановлені Богом для відтворення і розподілу

матеріальних благ. Ідея природного порядку поширювалася на суспільство як частину природи. За Кене, природний порядок може існувати за наявності свободи, і тому держава у суспільстві потрібна лише для того, щоб ніхто не застосовував свою свободу у збиток іншим. У результаті центр наукової уваги був перенесений з пошуку найбільш вигідних форм державного втручання в економіку на визначення об'єктивно існуючих законів виробництва і споживання.

Економічне життя, — на думку Кене, — це природний процес, що має внутрішні закономірності. «Усе підлегло в цьому світі законам природи, люди обдаровані достатнім розумом, щоб досягнути ці закони і дотримуватись їх»¹⁰. А раз так, то економічному процесу притаманні об'єктивні закономірності, і завданням економічної науки є пізнання їх сутності. Однак таке пізнання є доволі непросту справою, оскільки «все в природі знаходиться у взаємному зіткненні і все в ній проходить через кола, що взаємно переплітаються. При неминучому зіткненні цих різних рухів неможливо слідкувати, розтинати і розглядати об'єкти ніяким іншим способом, ніж за допомогою абстрактних понять. Ці поняття нічого в природі не встановлюють, не переміщують і нічого не досягають у цьому хаосі іншим способом, ніж як абстрактно і за допомогою розтину»¹¹. *Абстрактні поняття*, за Кене, — це не що інше, як наукові абстракції, які слід «погоджувати з точним знанням природного порядку» і за допомогою яких з'являється можливість «вивчити і оцінити взаємні відносини... різних класів людей і занять у суспільному ладі, дати їм назви і слідкувати їм при детальному переказі економічної науки»¹².

Теорія вартості. Розмірковуючи над проблемою вартості, Кене писав: «Покупки урівноважуються з обох боків таким чином, що їх обопільна дія зводиться до обміну цінності на рівну цінність, причому ці цінності існували... з того й іншого боку до обміну; так що обмін у дійсності нічого не виробляє»¹³. На думку Кене, *вартість може створюватись лише у землеробстві*. Тут діють закони природи, і тому «продукт землеробської праці перевищує витрати», в той час як «продукт праці ремісника коштує лише витрат». Вартість продукту промислової праці «є не що інше, як продажна цінність первинного матеріалу і тих засобів існування, які робітник споживав під час своєї праці»¹⁴. Отже, для Кене характерне *натуралістичне тлумачення вартості*, зведення її до витрат виробництва.

Однак це не завадило вченому з'ясувати різницю між *міноюю і споживчою вартістю*. «У кожній державі слід розрізняти блага, які мають споживчу цінність і не мають продажною (вода, ліс, продукти ґрунтів тощо), від багатств, що мають і споживчу і продажну цінність»¹⁵. Щодо останніх, то тут також «не треба змішувати ціну товарних багатств з їх споживчою цінністю, тому що обидві ці величини час-

то не мають ніякого відношення одна до одної¹⁶. Таким чином, споживча вартість для Кене (споживча цінність) — це лише одна сторона товару. Другою його стороною є «продажна цінність», мінова вартість.

Гроші Кене вважає лише засобом торгівлі, які в силу своїх фізичних властивостей здатні обслуговувати велику кількість торговельних угод.

Теорія доходів. Центральною категорією вчення фізіократів є *чистий продукт* — різниця між ціною продукту і витратами на його виробництво. Оскільки у землеробстві має місце збільшення продукції завдяки природному зростанню культур, то її надлишок вважається даром природи, який, однак, можна отримати завдяки витратам сировини, матеріалів і праці. Оскільки такий надлишок у землеробстві виступає найбільш наглядно, то тільки дана галузь, за Кене, приносить чистий продукт. У промисловості ж чистий продукт не створюється, так як продажна ціна продуктів річної праці не вміщує ніякого надлишку над витратами. Таким чином, величина чистого продукту при даній продажній ціні залежить від величини витрат, що мають місце у землеробстві. Так як величина засобів виробництва вважається заданою, то величина чистого продукту залежить від розмірів *заробітної плати* найманих працівників. Остання розглядалась Кене як ціна праці і мала забезпечувати робітникам задоволення їх потреб.

Отже, за Кене, єдиною формою чистого продукту і реального доходу є *сільськогосподарська рента*: «Ніщо у дійсності не може приносити доходу, крім землі і води. Можна навіть сказати просто: крім землі, так як без останньої вода нічого не виробляє»¹⁷. Привласнення чистого продукту землевласниками вчений пояснює тим, що «всякий чистий продукт... є необхідним наслідком їх власності і управління, бо без цих двох умов земля ніякого надлишку над витратами не давала б, як не дає вона чистого продукту у дрібному селянському господарстві»¹⁸.

Прибуток підприємця Кене вважав більш високою заробітною платою, пов'язаною з висококваліфікованою працею по управлінню і організації виробництва, яка включається у витрати. *Торговельний прибуток*, на думку вченого, при еквівалентному обміні існувати не може і завжди є результатом обрахування покупця продавцем.

Відсоток виступає в аналізі Кене доходом, що походить від земельної ренти. Гроші самі по собі не можуть приносити гроші, так як вони — безплідне багатство. Однак, на гроші можна завжди придбати ділянку землі, яка буде приносити щорічну ренту. Тому рівень позичкового відсотку залежить від ціни землі. «Згідно з природним і моральним порядком спонукання давати гроші у зростання не може бути заснованим на чомусь іншому, як на схожості цього відсотку з доходом, який можна отримати, придбавши на гроші землю»¹⁹.

Теорія капіталу. *Капітал* для Кене — це сировина, матеріали, засоби існування робітників, будівлі, худоба, насіння, інструменти й інші засоби виробництва. *Виробничим капіталом* Кене вважає лише капітал, який використовується у землеробстві. Тому, розглядаючи структуру витрат у даній галузі, він поділяє капітал на дві частини: «первісні аванси» (витрати на будівлі, худобу і сільськогосподарські машини) і «щорічні аванси» (витрати, що здійснюються щорічно на насіння і робочу силу). «Щорічні витрати... здійснюються щорічно на землеробську працю; ці витрати повинні бути розрізненими з первісними витратами, які складають фонд землеробського обладнання...»²⁰, — пише Кене. Таким чином, мислитель здійснює першу в історії спробу поділу капіталу на функціональні частини і, фактично, виділяє основний і оборотний капітал.

Теорія відтворення. Кене вперше вводить до наукового аналізу поняття *відтворення* як постійного повторення процесу обміну товарів і грошей між класами. Даний процес вчений описує у знаменитій «Економічній таблиці», яка представляє собою першу геніальну спробу макроекономічного аналізу. Кене ставить за мету наочно зобразити, яким чином сукупний річний продукт країни або чистий продукт, розподіляється між класами суспільства, і виявити основні економічні пропорції, що притаманні розвитку країни в цілому.

Для вирішення даного завдання вчений розглядає соціальну структуру суспільства і виділяє в ньому *три класи*: виробничий («продуктивний»), непродуктивний («безплідний») і клас власників. До *виробничого класу* Кене відносить всіх тих, хто займається землеробською працею і, тим самим, відтворює «щорічні багатства нації», виробляє чистий продукт і виплачує доходи землевласникам у вигляді ренти. До *непродуктивного класу* відносяться всі громадяни, що виконують «інші заняття й інші види праці, окрім тих, що відносяться до землеробства»²¹. Йдеться про робітників промисловості, ремісників, підприємців, купців, дрібних торговців, які не створюють чистий продукт, а лише видозмінюють речовину природи. *Клас власників*, основу якого складають землевласники (король, духовенство, феодалі), витрачає свої доходи (ренту) і, тим самим, створює доходи продуктивному і непродуктивному класам.

Здійснивши такий поділ, Кене переходить до характеристики процесу розподілу чистого продукту між класами (див. рис. 3.1), взявши за відправний пункт реальну величину фактичної вартості валової продукції землеробства у Франції 1756 р. (за статистичними даними — 5 мільярдів ліврів). За *вартісним складом* вона включала в себе 1 млрд. ліврів *первісних авансів* (із розрахунку щорічного перенесення загальної вартості первісних авансів у 10 млрд. ліврів, які слугують протягом 10

років), 2 млрд. ліврів щорічних авансів, а також 2 млрд. ліврів чистого продукту, які на кінець сільськогосподарського року поступають від продуктивного класу до власників у вигляді орендної плати. За натурально-речовим складом продукція землеробства складалась із сировини (1 млрд), а також насіння і продовольства (4 млрд).

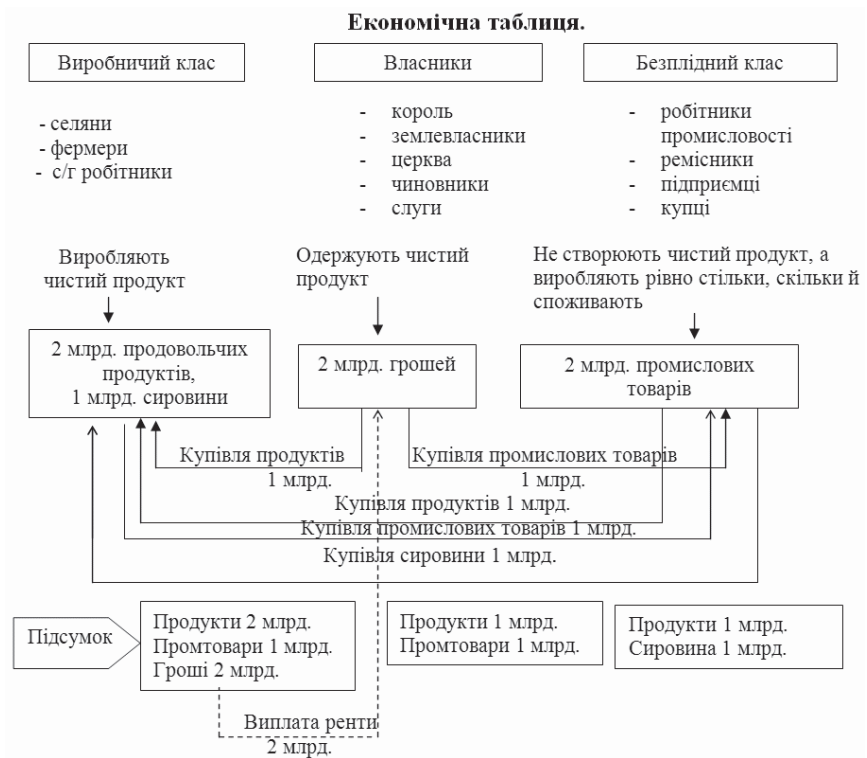

Рис. 3.1. Схема економічної таблиці Ф. Кене

До складу сукупного річного продукту Кене включив також вартість промислової продукції (2 млрд.), виробленої «безплідним класом». Отже, вартість сукупного річного продукту становила 7 млрд. ліврів. Весь річний його обіг, за Кене, складається з 5-ти актів:

1-й акт — половину отриманої орендної плати (1 млрд. ліврів) власники витрачають на купівлю у виробничого класу сільськогосподарської продукції для власного харчування.

2-й акт — на другу половину орендної плати (1 млрд. ліврів) власники купують у безплідного класу промислову продукцію.

3-й акт — на одержаний 1 млрд. ліврів представники безплідного класу купують у фермерів продовольчі товари.

4-й акт — фермери купують у підприємців на 1 млрд. ліврів промислові товари для відновлення сільськогосподарського інвентарю.

5-й акт — одержаний 1 млрд. ліврів підприємці витрачають на придбання у фермерів сировини для виробництва промислової продукції.

У результаті всіх актів обміну земельні власники отримали «чистий продукт». Продуктивний клас отримав необхідні засоби виробництва (знаряддя праці) на 1 млрд. ліврів, що відповідає зносу основного капіталу, реалізував на 2 млрд. ліврів продуктів і на 1 млрд. ліврів сировини. Окрім цього, фермери отримали 2 млрд. ліврів грошима (перший мільярд був отриманий в результаті 1-го акту обміну від власників, а другий — в результаті 5-го акту обміну від «безплідного» класу). Таким чином, у фермерів з'являються гроші для сплати ренти земельним власникам. «Безплідний» клас також реалізував всі свої вироби.

Отже, у «Економічній таблиці» Кене здійснює агрегування численних актів обміну, презентує основні канали реалізації суспільного продукту і робить висновок, що процес відтворення і реалізації є безперервним тільки в тому випадку, коли дотримуються визначені економічні пропорції.

**Анн Робер Жак Тюрго
(1727—1781)**

Міністр фінансів Франції за часів Людовика XVI, філософ, філолог, географ і економіст

Основний твір — **«Роздуми про створення і розподіл багатств»** (1766).

Методологія. Застосовуючи у своїх дослідженнях метод *дедукції*, Тюрго рухається від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від загального до часткового. Оскільки лише у землеробстві

створюється багатство, вчений зосереджує увагу на розподілі землі між членами суспільства, намагається відразу ж виявити ті елементарні, найпростіші моменти, з яких розгортається вся теоретична система.

Теорія вартості. У поглядах на *цінність* Тюрго відмовляється від трудової теорії вартості і закладає основи *теорії корисності*. Він виділяє суб'єктивну і об'єктивну сторони цінності блага. Під суб'єктивною цінністю він розумів оцінку блага його власником. Об'єктивна ж цінність встановлюється на ринку в залежності від ряду причин, головними з яких є попит і пропозиція. Що стосується одиниці виміру цінності, то автор наголошує, що «цінність кожної з обмінюваних речей не має іншого вимірювача, крім потреб, бажань і грошових засобів сторін, які домовляються»²².

У результаті обмінних операцій між виробником і споживачем встановлюється пропорція обміну шляхом порівняння обопільної потреби товаровласників у продуктах. При здійсненні обміну одна цінність віддається за рівну цінність. Мінове ж співвідношення виявляється безпосередньо у процесі торгу через співставлення інтенсивності потреб обох учасників торгу. Чим сильніше людина бажає чогось, тим інтенсивніше її потреба в цій речі. Коли подібне співвідношення встановилося, то воно виражає рівновагу або рівність інтенсивності обох потреб. Дані суб'єктивні оцінки споживачів під впливом конкуренції перетворюються у ринкові ціни, які сприймаються і покупцями, і споживачами продукції.

Виводячи обмін товарів із взаємної потреби, Тюрго розглядає *гроші* як звичайний товар і стверджує, що всякий товар характеризується якостями монети, оскільки за її допомогою вимірюється цінність інших товарів.

Теорія доходів. У якості доходів Тюрго розглядає чистий продукт і заробітну плату, визначаючи їх аналогічно Ф. Кене. Причиною появи найманої праці вважає відокремлення працівника від засобів виробництва. Поступово всі землі стають надбанням власників, і продукти землеробства починають розподілятися між власником і хліборобом. У результаті з'являється *чистий дохід*, який привласнює власник, а хлібороб одержує мінімум життєвих засобів у формі *заробітної плати*. Цей мінімум, до якого тяжіє заробітна плата, стає законом, що регулює обмін між робітником і власником засобів виробництва.

Вперше у якості самостійного доходу Тюрго виділяє *прибуток*, який отримує підприємець-капіталіст у вигляді *позичкового відсотку* та/або *підприємницького доходу*. Необхідність доходу позичкового капіталіста у вигляді *відсотку* вчений пояснює тим, що банкір на свої гроші завжди може придбати землю і стати одержувачем *ренти*. Причому гроші, які віддаються у позику, повинні принести більшу суму, ніж дохід від зе-

мель, тому що існує ризик неповернення цих грошей позичальником. Одночасно Тюрго стверджував, що гроші, витрачені на купівлю фабрики або ферми, повинні дати більший дохід, ніж гроші, віддані у позику, оскільки підприємець має отримати прибуток як винагороду за свої турботи, таланти та ризик.

Тюрго вважає, що у вартості товару перш за все відшкодовуються витрати капіталу, у тому числі заробітна плата. Інша ж її частина складається з :

1) прибутку — відсотку, який підприємець одержує як власник грошей;

2) прибутку за «працю, ризик і мистецтво» підприємця;

3) земельної ренти для підприємців, що діють у землеробстві.

Однак у наступних міркуваннях Тюрго відходить від даної точки зору і зосереджується на суто фізіократичній доктрині про створення чистого продукту у землеробстві. Він стверджує, що рента є основною формою доходу, тому що єдиною продуктивною формою праці є землеробська праця, всі ж інші доходи є похідними від ренти.

Теорія капіталу. *Капітал* Тюрго визначає як «нагромаджену цінність». Нагромадження капіталу забезпечують:

а) купівля землі та отримання ренти;

б) купівля промислового підприємства і отримання прибутку;

в) організація крупного сільськогосподарського виробництва і отримання фермерського прибутку;

г) ведення торгівлі та отримання торгового прибутку за рахунок обслуговування покупців;

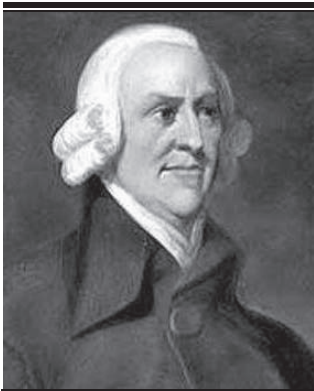
д) здійснення кредитних операцій і отримання позичкового відсотку.

Теорія відтворення. Тюрго удосконалює модель відтворення Ф. Кене виділенням у виробничому класі двох груп — *підприємців*, що надають аванси, та *робітників*, що отримують заробітну плату; у безплідному класі — *підприємців-мануфактуристів*, як власників підприємств, що надають роботу, та простих *ремісників* — одержувачів заробітної плати. Така модель була ближчою до дійсності, оскільки містила елементи поділу людей на класи за критерієм відношення до засобів виробництва.

3.3 Зріла класична політекономія

У XVIII ст. в Англії швидкими темпами розвивається промисловість, сільське господарство, торгівля. Поглиблюється суспільний поділ праці, розширюються товарно-грошові відносини, активно формуються

основні класи суспільства. Господарські зміни давали багатий матеріал для економічних досліджень і стали об'єктивними чинниками дійсного перевороту в науці — створення економічних систем А. Сміта і Д. Рікардо. Якщо А. Сміт є сучасником розквіту мануфактурної промисловості, то Д. Рікардо створює свою теорію в умовах промислового перевороту і утвердження крупної машинної промисловості. Різні етапи розвитку англійської промисловості багато в чому визначили відмінності теоретичних напрацювань зрілих класиків.

**Адам Сміт
(1723—1790)**

Професор Единбурзького Університету
Основні твори — «**Теорія моральних почуттів**» (1759), «**Дослідження про природу та причини багатства народів**» (1776)

Методологія. Центральне місце в методології Сміта займає *концепція економічного лібералізму*, яка базується на ідеях природного порядку та суспільного договору. З одного боку, оскільки всі люди від природи рівні та вільні, свобода підприємництва, торгівлі та конкуренції є імперативом економічного розвитку. З другого боку, щоб дії вільних особистостей у власних егоїстичних інтересах не призвели до «війни всіх проти всіх», вони укладають суспільний договір, за яким вільні дії кожного не можуть суперечити суспільній моралі та обмежувати й дискримінувати вільні дії інших. Виконання суспільного договору має забезпечувати держава, на яку покладаються відповідні економічні функції.

Економічним дослідженням Сміта притаманна *подвійна методологія*: з одного боку, він визначає закономірні та сутнісні процеси в економіці, й не бере до уваги випадкові, поверхневі явища (*езотеричний метод*), а з іншого, — використовує каталогізацію та систематизацію явищ у тому вигляді, в якому вони проявляються в реальній дійсності (*екзотеричний метод*).

Прагнучи до систематизації економічних знань, Сміт був вимушений не тільки аналізувати внутрішні зв'язки, але й описувати суспільство, давати рекомендації для економічної політики, підбирати номенклатуру визначень і понять, аналізувати форми прояву внутрішніх процесів. Сутнісні закономірності не існують самі по собі, — ми ніколи не побачимо в реальному житті вартість чи привласнення, перед нами виникають лише форми їхнього прояву — ціна і приватна власність і т.п. Без аналізу конкретних інституціональних форм й інструментів виробництва, обміну, розподілу і споживання неможливо пізнати їхні сутнісні закономірності.

Теорія поділу праці та грошей. Знаменита книга Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів» починається з прикладу *поділу праці* в булавочній мануфактурі, в якій спеціалізація робітників дозволяє в багато разів підвищити продуктивність праці та обсяг виробництва. Завдяки поділу праці продуктивність праці підвищується трьома способами:

- 1) підвищенням умілості окремого робітника;
- 2) економією часу, необхідного для переходу від одного виду праці до іншого;
- 3) сприянням винаходам машин.

Джерелом поділу праці вчений вважає прагнення кожного індивіду до *реалізації власної вигоди* та *схильність людини до обміну* як найхарактернішої властивості людської психології і поведінки. Керуючись особистими інтересами, окремі виробники відмовляються від виробництва своїми силами всього необхідного для життєдіяльності та спеціалізуються на виробництві окремих видів продуктів, а тому стають залежними один від одного. Суспільство є трудовим союзом, побудованим на поділі праці, праця зв'язує людей в одне ціле. Таким чином, Сміт вважає, що обмін товарами є обмін продуктами розподіленої праці, а *єдиним творцем багатства є праця*.

Важливу роль в розширенні обміну і поділу праці Сміт відводив грошам. Він показує, що *гроші* стихійно виділяються із маси інших товарів в результаті довготривалого процесу і є тим засобом, за допомогою якого долаються труднощі прямого продуктообміну. Серед *функцій грошей* Сміт особливо виділяє функцію засобу обігу, а всі інші розглядає в якості похідних від неї. Гроші — це вдало знайдений технічний засіб, який полегшує товаровиробникам обмін результатами праці, «велике колесо обігу».

Сміт вважав неправильною точку зору меркантилістів на гроші як єдине багатство і, більш того, виступав за необхідність заміни срібла та золота *паперовими грошима*. Це дозволить отримати значну економію

на витратах обігу, хоча, зважаючи на небезпеку знецінення паперових грошей, їх кількість повинна жорстко контролюватися, а випуск (емісія) має здійснюватися банками в обмеженому обсязі.

Теорія вартості. Термін «*вартість*», пише Сміт, «... має два різних значення: інколи воно означає корисність якого-небудь предмету, а інколи можливість придбання інших предметів, яку дає володіння даним предметом. Першу можна назвати *споживчою вартістю*, другу — *мівною вартістю*»²³.

На його думку, в товарах є єдина спільна властивість — вони є продуктами праці людини, а отже «... праця є єдиним загальним, так само як і єдино точним, мірилом вартості або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів у всі часи і у всіх місцях»²⁴. Сміт наголошує, що *величина вартості* визначається не фактичними витратами праці окремого товаровиробника, а тими витратами, що в середньому необхідні для даного стану виробництва. Він вважає, що складна і кваліфікована праця створює в одиницю часу більшу вартість, ніж проста і некваліфікована.

Сміт виділяє *природну ціну товару*, тобто грошовий вираз вартості, та *ринкову*, яка може значно відхилитися від природної, проте все ж таки тяжіє до неї. Природна ціна «... як би представляє собою центральну ціну, до якої постійно тяжіють ціни всіх товарів. Різноманітні випадкові обставини інколи можуть тримати їх на значно вищому рівні і дещо знижувати їх порівняно з нею. Проте якими б не були перешкоди, які відхиляють ціни від цього стійкого центру, вони постійно тяжіють до нього»²⁵. Тим самим Сміт започаткував дослідження конкретних факторів, що викликають *відхилення цін від вартості*. Одним з таких факторів він вважав зміну продуктивності праці економічних суб'єктів.

Окрім основного визначення вартості як втіленої у товарі кількості праці, Сміт формулює і *друге поняття*, стверджуючи, що вартість визначається кількістю праці, яку необхідно витратити для того, щоб купити даний товар. Законом товарного обміну є еквівалентність — обмінюються товари, в яких втілена однакова кількість праці. Тому, на думку Сміта, виробник товару купує при обміні свого товару на інший рівну кількість праці, а, отже, з однакоvim успіхом можна визначати вартість товарів як витраченою працею, так і працею, що купується.

Аналізуючи складові ціни товару, вчений виділяє два принципово відмінних суспільства, в яких відбувається формування вартості товару. *Перше*, так зване «суспільство первісне і мало розвинуте» характеризується тим, що «... весь продукт праці належить робітнику, і кількість праці, яка звичайно витрачається на придбання або виробництво якого-небудь товару, представляє собою єдину умову,

що визначає кількість праці, яка може бути купленою, придбаною в розпорядження або обмінною на нього». *Друге*, більш розвинуте суспільство відзначається тим, що «... вартість, яку робітники додають до вартості матеріалів, розпадається на дві частини, з яких одна йде на оплату прибутку їх підприємця на весь капітал, який він авансував у вигляді матеріалів, та заробітну плату»²⁶. Окрім цих двох частин вартості, Сміт в якості третьої складової частини розглядає ренту, тому що робітник в умовах приватної власності на землю повинен «... віддати землевласнику частину того, що збирає або виробляє його праця»²⁷. Таким чином, в умовах більш розвинутого суспільства «... заробітна плата, прибуток, рента є трьома першоджерелами доходу, рівно як і всякої мінової вартості»²⁸.

Теорія доходів. Сміт розрізняє заробітну плату, прибуток, ренту, які називає *первісними доходами*, та процент, як *вторинний дохід*.

Заробітна плата визначається вченим як вартість засобів існування, необхідних для життя робітника та виховання дітей, що замінять його на ринку праці. Її нижньою межею Сміт вважає фізичний прожитковий мінімум. Заробітна плата майже не перевищує його у країнах з депресивною економікою. У країнах з економічним піднесенням заробітна плата включає крім фізичного мінімуму певний надлишок, обсяг якого визначається нормами споживання, традиціями і культурою.

Спіраючись на екзотеричний метод, Сміт визначає заробітну плату як *ціну праці* робітника. Він вважає, що стихійний ринковий механізм утримує заробітну плату на певному рівні, обмежуючи відхилення фактичної заробітної плати від цього рівня. Значне підвищення заробітної плати викликає зростання народжуваності і приводить до збільшення пропозиції праці і конкуренції між робітниками. Внаслідок цього нормальний рівень заробітної плати знижується, що у подальшому супроводжується зниженням народжуваності, пропозиції праці і посиленням конкуренції між роботодавцями. Це, в свою чергу, буде викликати підвищення заробітної плати. Окрім цього, на думку Сміта, рівень заробітної плати може змінюватися і під впливом класової боротьби робітників. «Розмір звичайної заробітної плати, — стверджує вчений, — залежить всюди від договору між... двома сторонами, інтереси яких зовсім не тотожні. Робітники хочуть отримати якомога більше, а господарі хочуть давати якомога менше. Перші намагаються зговоритися до того, щоб підняти заробітну плату, останні ж — щоб її понизити»²⁹. Сам вчений був поборником встановлення більш високої заробітної плати, виходячи із принципу матеріальної зацікавленості, стимулювання зростання продуктивності праці і, відповідно, зростання багатства нації.

Прибуток Сміт тлумачить як різницю між доданою працею вартістю та заробітною платою і, одночасно, як природну винагороду підприємця, залишок після виплати ренти і заробітної плати. У тодішньому суспільстві вчений відмічав наявність тенденції норми прибутку до зниження, вказуючи, що прибуток є, зазвичай, більш низьким у більш розвинутих країнах. Дану тенденцію Сміт пов'язує з тим, що у багатих країнах, де є високим темп економічного розвитку, утворюється надлишок капіталу, який викликає зростання конкуренції і зниження доходності.

Ренту Сміт вважає особливим доходом, який формується виключно у землеробстві і є нетрудовим надлишком вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера. Подібно до промислового прибутку, земельна рента, на думку Сміта, є відрахуванням із продукту праці, яка була витрачена на обробку землі. «Як тільки земля стає приватною власністю, — пише Сміт, — земельний власник вимагає борг майже із всякого продукту, який робітник може виростити на цій землі, або зібрати з неї. Його рента складає перше відрахування із продукту праці, витраченого на обробку землі»³⁰. Поряд з цим, Сміт вбачає у ренті також природну винагороду землевласника за надання права користуватися землею.

Відсоток визначається вченим як частина прибутку промисловця і, одночасно, як природна винагорода грошового капіталу. Сміт розглядає відсоток з грошей, як похідний дохід, який виплачується або із прибутку, або з якого-небудь іншого джерела доходів. За виключенням випадку, коли відсоток виплачує позичальник із свого власного або чужого капіталу, і того випадку, коли він є відрахуванням із заробітної плати, відсоток представляє собою частину прибутку або ренти. Середня ж норма відсотку визначається Смітом як середня норма прибутку.

Теорія капіталу і відтворення. У одних випадках Сміт тлумачить *капітал* як вартість, що дає приріст завдяки експлуатації найманої праці, а в інших — як запаси, що призначені для подальшого виробництва. Капітал — це сила, що тяжіє над працею у розвинутому суспільстві, а не у простому товарному виробництві. Нагромадження капіталу вчений вважав головною умовою збільшення багатства суспільства, причому особливу роль у цьому відіграє заощадливість, а не марнотратство. Капітал, на думку Сміта, виконує важливу роль у суспільстві — створює фонд розширеного відтворення.

На основі тлумачення капіталу як запасів, необхідних для розвитку виробництва, Сміт вводить до наукового обігу терміни «*основний*» та «*оборотний*» капітал, даючи їм наступне визначення:

а) основний капітал — частина капіталу, що приносить прибуток «без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обігу» і включає в себе:

- машини та інші засоби виробництва;
- будівлі, призначені для торгово-промислових цілей;
- заходи по покращенню землі;
- трудові навички та здібності;

б) оборотний капітал — та частина капіталу, яка «постійно йде від власника в одній формі та повертається до нього в іншій». Включає в себе:

- гроші;
- запаси продовольчих продуктів;
- сировину, матеріали, напівфабрикати;
- готові, але ще не реалізовані товари.

Теорія відтворення суспільного капіталу Сміта базується на його визначенні вартості. Він стверджував, що якщо вартість окремого товару розпадається на доходи (зарплату, прибуток і ренту), то це є вірним і для вартості всієї товарної маси, яка складає річний продукт країни. Загальна ціна цього річного продукту повинна розкладатися на три частини і розподілятися між мешканцями країни у вигляді заробітної плати за працю, прибутку з їх капіталу та ренти з їх землеволодіння. Отже, з процесу відтворення у Сміта вилучено основний капітал, і ця його помилка одержала в теорії назву «*догма Сміта*».

Теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі. Важливим фактором зростання багатства нації Сміт вважає зовнішню торгівлю і розробляє теорію абсолютних переваг, яка пояснює причини спеціалізації країн у зовнішній торгівлі. «Якщо якась чужа країна може постачати нам який-небудь товар за більш дешевою ціною, ніж ми самі можемо його виготовити, — стверджує Сміт, — набагато краще купувати цей товар у неї за деяку частину власної промислової праці, витраченої в тій області, в якій ми маємо деякі переваги»³¹.

Погляди на соціально-економічний устрій суспільства. Кожна людина намагається, перш за все, реалізувати свій егоїстичний інтерес, прагне покращити своє матеріальне становище і не думає про суспільну корисність. Але, так чи інакше, людина «невидимою рукою» направляється до цілі, яка не входила в її наміри — створює корисність для всього суспільства. Під «*невидимою рукою*» Сміт розуміє, перш за все, волю Бога та «природний порядок», а держава має забезпечувати безпеку та правопорядок. «Для того, щоб підійняти країну з самого низького ступеню варварства до найвищого ступеня добробуту потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, — все інше зробить природний рух речей»³².

**Давид Рікардо
(1772—1823)**

Біржовик, одна з найбільш крупних фігур
Лондонського фінансового світу, з 1819 р.

— член Британського парламенту
Основний твір — **«Започаткування
політичної економії та
оподаткування» (1817)**

Методологія. Історичні умови, в яких формувалась економічна теорія Рікардо, відзначались різкою поляризацією суспільства. Машинна техніка, що масово застосовується на фабриках, приводить, з одного боку, до значного зростання багатства і його концентрації в руках промислових підприємців, а з іншого, — до посилення експлуатації пролетаріату. Робочий день тривав 12—14 годин, машини дозволяли фабрикантам використовувати більш дешеву жіночу і дитячу працю, а заробітна плата, яку одержували робітники, могла забезпечити лише фізичний прожитковий мінімум. На цій основі виникають перші повстання пролетаріату, як то рух луддитів 1811 — 1816 рр. Отже, на початку XIX ст. в Англії спостерігається різке зростання багатства на одному полюсі і жебрацтва — на іншому. Ця гостра проблема вимагала пояснення і вирішення. Рікардо вважає, що саме цим і має зайнятися політична економія.

Не закони зростання багатства, а «...закони, що управляють цим розподілом, — головна задача політичної економії»³³. Найбільш важкою і, можливо, найбільш важливою частиною політичної економії, є аналіз проблеми «розвитку багатства країни» і «законів, згідно з якими розподіляється її зростаюча продукція»³⁴.

Рікардо переконаний, що саме *теорія трудової вартості* дає можливість дослідити складні явища економіки та пізнати їх сутність. Вчений починає з аналізу товару, його вартості і споживчої вартості, а вже потім розглядає різні економічні явища з точки зору їх відповідності або невідповідності принципу трудової вартості. Таке співставлення із законом вартості реальних відносин виробництва є прикладом застосування *методу сходження від абстрактного* (товар, вартість) до *конкретного* (капітал, середній прибуток, рента, заробітна плата і т.п.), який у такому системно-

му вигляді при аналізі економічних відносин було застосовано вперше. Таким чином, Рікардо відхиляє емпіричну сторону методу Сміта, вважаючи її не зовсім науковою, і зосереджується на розкритті *внутрішніх, причинно-наслідкових залежностей* економічних явищ.

Поряд з цим, Рікардо часто звертається до *кількісних методів* дослідження, ілюструючи за допомогою арифметичних прикладів дію економічних закономірностей, а також одним із перших починає використовувати елементи *граничного аналізу*, наприклад, при з'ясуванні механізму створення ренти як поетапного переходу від обробітку земельних ділянок однієї якості до іншої.

Теорія вартості. Рікардо стверджує, що *вартість створюється виключно працею*. «...Говорячи про товари, їх мінову вартість і закони, що регулюють їх відносні ціни, ми завжди маємо на увазі тільки ті товари, кількість яких може бути збільшена за допомогою людської праці і у виробництві яких дія конкуренції не підлягає ніяким обмеженням»³⁵. Щодо невідтворюваних і нечисленних товарів (шедеври живопису, унікальні вироби мистецтва, тощо), то їх вартість формується під дією двох факторів — рідкості й кількості праці, витраченої на їх виробництво.

На відміну від Сміта, Рікардо включає у вартість звичайних товарів не лише вартість, створену безпосередньо задіяною у виробництві працею, а й вартість минулої праці. «На вартість товару впливає не тільки праця, застосована безпосередньо до нього, але і праця, витрачена на засоби, інструменти і будівлі, що сприяли даній праці»³⁶, — пише вчений.

Рікардо констатував наявність багатоманітності видів праці, що створюють вартість, і звів їх до єдиної кількісної основи — *робочого часу*. Він вважав, що праця, яка створює вартість — це праця, абстрагована від її конкретних форм, і вимірюється в годинах робочого часу, необхідних для створення товару. Вчений розумів, що витрати робочого часу на виробництво одного і того ж товару у дрібного ремісника, робітника мануфактури і робітника крупної фабрики кількісно відрізняються, тому ввів уточнення щодо умов, у яких створюється суспільна вартість.

«Мінова вартість усіх товарів — чи то будуть промислові товари, чи продукти родовищ або продукти землеробства — ніколи не регулюється найменшою кількістю праці, достатньої для їх виробництва за особливо сприятливих умов... Навпаки, вона регулюється найбільшою кількістю праці, яка по необхідності витрачається на виробництво товарів тими, хто не користується такими умовами і продовжує виробляти при самих несприятливих умовах; під останніми розуміються такі, при яких необхідно вести виробництво, щоб було вироблена необхідна кількість продукту»³⁷. Тобто *величина вартості*, за Рікардо, визначається витратами праці *за гірших умов виробництва*.

Праця різної якості редукується до певної кількості простої праці і, відповідно, різна винагорода праці різної якості не вносить суттєвих змін у визначення вартості товару працею. «Оцінка праці різної якості... встановлюється на ринку з достатньою для всіх практичних цілей точністю і у значній мірі залежить від порівняного мистецтва робітника і напруженості праці, яка ним виконується... Якщо день праці ювеліра коштує більше, ніж день праці простого робітника, то це відношення вже давно встановлене і зайняло своє належне місце у шкалі вартості»³⁸.

Теорія доходів. За Рікардо, вартість — породження праці і не може складатися із доходів, як вважав Сміт. Однак, вона *розкладається на заробітну плату і прибуток*. «Вся вартість товарів, — пише вчений, — поділяється тільки на дві частини: одна складає прибуток на капітал, а інша — заробітну плату»³⁹.

Заробітна плата для Рікардо — це ціна праці. Остання розглядається як «природна» і «ринкова». Під *природною ціною праці* Рікардо розуміє ту ціну, яка «необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості». *Ринкова ціна праці* — «та ціна, яка дійсно платиться за працю в силу природної дії відношення між пропозицією і попитом: праця дорога, коли вона відзначається рідкістю, і дешева, коли вона наявна у достатку». Ринкова ціна, за Рікардо, коливається навколо природної ціни так, як ціна товару коливається навколо його вартості: «Та як би ринкова ціна праці не відхилялась від природної ціни його, вона подібно ціні товарів має тенденцію погоджуватися з нею»⁴⁰.

У подальшому вчений виділяє фактори, які впливають на характер коливань природної і ринкової цін праці і пов'язує їх з чисельністю населення і нагромадженням капіталу. У випадку перевищення ринкової ціни праці над природною, робітник «... розпоряджається більшою кількістю предметів необхідності і життєвих зручностей і може тому вигодувати здорових і численних нащадків». В результаті чисельність робітників суттєво збільшується, зростає пропозиція праці, яка на певному етапі перевищує попит на працю. В результаті цього виникає безробіття, ринкова ціна праці починає падати. Її падіння, на думку Рікардо, буде продовжуватися до тих пір, поки зниження рівня життя не вплине на чисельність робітничого населення, що зменшить пропозицію праці. Скорочення чисельності робітничого населення з часом приведе до нового підйому ринкової ціни праці до рівня природної, а потім і вище неї. Так розпочинається новий цикл коливань ринкової ціни праці по відношенню до природної ціни, і «...лише після того, як повіряння скоротять робітників, число або попит на працю збільшиться, ринкова ціна підніметься до природної ціни»⁴¹.

На динаміку заробітної плати впливає *нагромадження капіталу* через його зв'язок з попитом на працю. На думку Рікардо, коли нагромадження капіталу забезпечує зростання попиту на працю, то воно здатне протидіяти природному росту населення і створювати умови для зростання заробітної плати. Вчений пише: «... якщо капітал буде поступово і постійно зростати, то попит на працю може давати безперервний стимул до зростання населення. ... З поступальним рухом суспільства, з кожним зростанням його капіталу ринкова заробітна плата буде підвищуватися, але тривалість цього підвищення буде залежати від підвищення природної ціни праці. А це знову-таки буде залежати від підвищення ціни тих предметів життєвої необхідності, на які витрачається заробітна плата»⁴².

У тому ж випадку, коли темп нагромадження капіталу починає падати, відбувається відповідне зменшення попиту на працю, а це, в свою чергу, призводить до падіння заробітної плати. Якщо ж нагромадження капіталу буде супроводжуватися зростанням витрат на машини і відповідним зменшенням частки засобів, спрямованих на найм робітників, то «... становище робочого класу буде представляти картину скрути і відчаю»⁴³.

На динаміку заробітної плати, — стверджує Рікардо, — впливає і *прибуток*. Оскільки заробітна плата і прибуток виступають як дві частини вартості, яку створено робітниками, то збільшення заробітної плати зменшує прибуток, і навпаки. «Підвищення ціни праці, — пише Рікардо, — неможливе без відповідного падіння прибутку. Якщо хліб підлягає розподілу між фермером і робітником, то, чим більша частка останнього, тим менше залишається першому. Точно так же якщо суцно або бавовняні тканини діляться між робітниками та їх хазяями, то чим більша частка дається першим, тим менше залишається останнім». «Заробітна плата і прибуток, разом взяті, завжди мають одну і ту ж вартість. Заробітна плата завжди підвищується за рахунок прибутку, а коли вона падає, прибуток завжди підіймається»⁴⁴.

Отже, Рікардо визначає прибуток як ту частину вартості товару, яка залишається після відрахування заробітної плати. Оскільки вартість товару створюється працею, то і *джерелом прибутку* є праця робітників.

Рента — це та частка продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування первинними і непорушними силами ґрунту, виключаючи відсоток на капітал, необхідний для обробки землі. За Рікардо, на формування ренти впливають два фактори: витрати праці і «обернення землі у власність». Рента є продуктом праці і формується у відповідності із законом вартості. Існування приватної власності є умовою утворення ренти. «При першому заселенні землі, де мається у достатку багата і родюча земля, ... ренти не існувало, — стверджує вчений, — адже ніхто не стане платити за користування землею, раз є у наявності маса ще не оберненої у

власність землі, якою в силу цього може володіти всякий, хто захоче оброблювати її»⁴⁵. З часом земля переходить у приватну власність, і за користування нею необхідно платити. Вартість товару Рікардо визначає витратами праці за гірших умов виробництва. Тому фермери, що використовують гірші землі, отримують тільки середній прибуток на вкладений капітал і ренти не мають. Власники землі більш високої якості отримують доходи, що перевищують середній прибуток і формуються як різниця між витратами виробництва на гірших за якістю ділянках, з одного боку, і кращих або середніх, — з іншого. Отже, рента не є результатом якоїсь особливої щедрості природи, її джерелом є праця найманих робітників на різних за якістю землях.

«Припустимо, — пише Рікардо, — що ділянки № № 1, 2 і 3 дають при рівних витратах капіталу і праці чистий продукт у 100, 90 і 80 кварталів хліба. У новій країні, де родюча земля наявна у достатку порівняно з населенням і де завдяки цьому необхідно обробляти тільки № 1, весь чистий продукт буде належати землеробу і складе прибуток на капітал, що вкладається. Коли населення збільшиться настільки, що необхідно буде обробляти № 2..., то № 1 почне давати ренту. Інакше існували б дві норми прибутку на землеробський капітал, або ж 10 кварталів (або вартість 10 кварталів) повинні були б бути відраховані із продукту № 1 для якої-небудь іншої цілі... Точно таким же чином можна показати, що, коли приступають до обробки № 3, рента з № 2 повинна дорівнювати 10 кварталам або вартості 10 кварталів, а рента з № 1 підіймається до 20 кварталів, тому що той, хто обробляє № 3, буде мати однаковий прибуток, чи сплачує він 20 кварталів ренти за № 1, 10 кварталів ренти за № 2, або ж обробляє № 3 не сплачуючи ніякої ренти»⁴⁶.

Таким чином, гірші землі, за Рікардо, не приносять ренти. Свої висновки він підтверджує аналізом господарського досвіду Англії. Прийняті парламентом так звані «хлібні закони» різко обмежували ввезення іноземного зерна на внутрішній ринок і сприяли утриманню високих цін на хліб. Підвищення цін на хліб змушує обробляти середні й гірші землі, тому з'являється рента: «Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а тому платиться рента, що хліб дорогий»⁴⁷.

Теорія капіталу. «Капітал, — вважає Рікардо, — є тією частиною багатства країни, яка використовується у виробництві і складається із їжі, одягу, інструментів, сировинних матеріалів, машин та інших, необхідних для приведення у дію праці». Як і А. Сміт, Рікардо поділяє капітал на *основний* і *оборотний*, однак здійснює подібний поділ, виходячи із часу обороту або відтворення капіталу. «В залежності від того, чи швидко зношується капітал і чи часто потребує відтворення або ж споживається повільно, він відноситься або до оборотного, або до основного капіталу»⁴⁸.

Теорія реалізації. Рікардо, підтримуючи позицію Ж. Б. Сея, вважає, що виробництво, породжуючи доходи, тим самим автоматично створює і платоспроможний попит на товари і послуги. Цей попит неминуче забезпечує реалізацію всіх товарів і послуг.

Економіка представлялася Рікардо як ідеально налагоджений механізм, у якому можливі труднощі зі збутом вирішуються швидко і просто: виробники товару, що випускається в зайвій кількості, негайно одержують відповідний сигнал від ринку і переключаються на виробництво іншого товару. Отже, загальне надвиробництво неможливе: «Продукти завжди купуються за продукти і послуги; гроші служать тільки мірилом, за допомогою якого здійснюється цей обмін. Який-небудь окремий товар може бути вироблений у зайвій кількості, і ринок буде до такого ступеня переповнений, що не буде навіть відшкодований капітал, витрачений на цей товар. Але це не може статися одночасно з усіма товарами»⁴⁹.

Теорія порівняльних переваг у зовнішній торгівлі. У результаті дослідження факторів, що визначають потоки міжнародної торгівлі, Рікардо сформулював загальні причини взаємовигідної торгівлі і міжнародної спеціалізації. Ідеї А. Сміта про абсолютні переваги увійшли в теорію порівняльних витрат Рікардо у якості часткового випадку. Він доводить, що торгівля між двома країнами вигідна і тоді, коли одна з них виробляє товари при більш високих абсолютних витратах, ніж інша. Вигідність торгівлі можлива за умов різних відносних витрат на виробництво товарів в цих країнах.

Своє твердження вчений ілюструє прикладом можливості торгівлі сукном та вином між Англією та Португалією. Виробництво 25 метрів сукна в Англії потребує праці 100 робітників протягом року. На дану кількість сукна Англія купує 50 літрів португальського вина, для власного виробництва якого потрібна була б праця 120 робітників протягом року. Тому Англія знайде більш вигідним ввозити вино і купляти його за рахунок вивозу сукна. На виробництво тієї ж кількості сукна і вина в Португалії витрачається праця відповідно 90 і 80 людей протягом року. Тому Португалії вигідно ввозити сукно в обмін на вино.

Такий висновок обґрунтовується наступними розрахунками. Абсолютні витрати в Англії вищі, ніж в Португалії, і по сукну і по вину. Проте порівняльні витрати в Португалії по сукну більші, ніж в Англії. Вони визначаються відношенням абсолютних витрат на виробництво одиниці сукна до абсолютних витрат на виробництво одиниці вина. В Португалії вони складають: $90/25 : 80/50 = 9/4$. В Англії ж порівняльні витрати по сукну відносно менші і складають: $100/25 : 120/50 = 5/3$. Отже, Англії вигідно експортувати сукно в Португалію, закупаючи там вино.

Вирахувані порівняльні витрати по вину складають $4/9$ у Португалії і $3/5$ в Англії. Відмова Португалії від виробництва сукна їй вигідна, хоча во-

но в цій країні дешевше, ніж в Англії. Це видно з того, що у відповідності з пропорціями обміну між двома країнами, передбаченими в даному прикладі, на власне виробництво 25 метрів сукна, закуплених в Англії, Португалії потрібно було б витратити працю 90 чоловік протягом року, в той час як на виробництво вина, яке експортується в Англію взамін ввезеного сукна, Португалії потрібна праця всього 80 людей протягом року⁵⁰.

3.4 Пізня класична політекономія

Завдяки геніальним винаходам другої половини XVIII ст. — парова машина, механічна прядка, механічний ткацький верстат, «водяне колесо», розробка технології виробництва чавуну тощо, — було здійснено технічний переворот в економіці європейських країн. Наприклад, у 1807 р. було створено перший пароплав, який зіграв істотну роль у розвитку світового ринку, у 1814 р. — побудовано перший паровоз, а вже до середини сторіччя Європа покрилася мережею залізниць.

Зміни у продуктивних силах каталізували розвиток товарно-грошових відносин. Саме у першій половині XIX ст. складається система вільно конкурентних ринків, і гроші стають єдиним і всеосяжним засобом, що поєднує економічних суб'єктів.

В той же час, технічний прогрес супроводжується різким загостренням соціально-економічних протиріч. Становлення і бурхливий розвиток фабрично-заводської індустрії вимагає постійно зростаючого видобутку природно-мінеральної сировини. Тому початок XIX ст. входить в історію людства як період розробки кам'яновугільних пластів і нечуваної експлуатації шахтарської найманої праці, в тому числі жінок та дітей. Порівняно низькі витрати виробництва фабрики, як більш крупного підприємства, ставлять під загрозу саме існування дрібного виробництва.

Ці події не могли пройти осторонь економічної науки. Відбиваючи зміни громадського життя, вона стає ареною боротьби економічних й ідеологічних інтересів, різних поглядів. Тому, зазвичай в пізній класичній політекономії виділяють напрямки:

а) *реформістський* (Ж. Сімонді, П. Прудон, Дж. Ст. Мілль). У його рамках увага зосереджується на вивченні протиріч капіталістичного суспільства і розробці шляхів його реформування;

б) *прагматичний* (Т. Мальтус, Ж. Б. Сей). Завданням економічної науки вчені даного напрямку вважають розробку способів збагачення економічних суб'єктів на основі дослідження конкретних механізмів ринкової економіки;

Пізня класика перейняла від А. Сміта ідеї економічного лібералізму, але для їх обґрунтування використовується інший методологічний інструментарій. Пріоритетними стають дослідження конкретних форм господарювання за допомогою суб'єктивістських методів, закладаються основи граничного і факторного аналізу.

Економічний реформізм зароджується у Франції. Розвиток великої промисловості, концентрація і централізація капіталу в торгівлі і кредитуванні зумовили значне обмеження виробничих і збутових можливостей дрібних підприємців, що складала у країні більшість населення. На відміну від найманих робітників, дрібна буржуазія схильна до еволюційних, а не революційних дій, а тому її інтересам відповідали ідеї реформізму, провідними теоретиками яких стали Ж. Сімонді і П. Прудон.

Англія у аналогічний період досягає піку економічної і політичної могутності. Разом з тим, у суспільстві серйозно загострюються протиріччя між пролетаріатом і буржуазією. Робітники виходять на арену політичної боротьби з економічними вимогами. Виступи чартистів і революційний рух 1848 р. переконали буржуазію у необхідності часткових поступок незаможним верствам населення. Саме в цей час з'являються нові фабричні закони, легалізуються профспілки. Англійський економіст Дж. Ст. Мілль намагається осмислити традиційну політекономічну проблематику під кутом зору нових реалій, в тому числі вимог робітничого класу, звертає увагу на перспективи удосконалення сучасного стану суспільства, можливості еволюційного соціалізму.

**Жан Шарль Леонард де Сімонді
(1773—1842)**

Швейцарський історик і економіст, виходець з родини кальвіністського пастора

Основні твори — **«Про комерційне багатство»** (1803), **«Нові започаткування політичної економії, або про багатство у його відношенні до народонаселення»** (1819)

Методологія. Політекономію Сімонді вважав наукою про удосконалення соціального механізму в інтересах людського щастя. Во-

на повинна починатися з вивчення людини, а головним її завданням є «пошук засобів, що забезпечили б найбільшому числу людей у даній державі найбільший, що залежить від уряду, матеріальний добробут»⁵¹.

Логічним наслідком такого тлумачення предмета політекономії було використання відповідних методів: політекономія «наука не простого розрахунку, а наука моральна ... і веде до мети лише тоді, коли прийняті до уваги почуття, потреби і пристрасті людей»⁵².

Сісмонді критикує класиків за те, що вони абстрагують багатство від людини, у той час як ціль багатства — задовольняти потреби людини. Саме тому в їхній концепції виявляється відрив виробництва від споживання. У повній відповідності з *суб'єктивістським підходом* вихідним пунктом аналізу Сісмонді є виробництво і споживання ізольованої людини.

Теорія вартості, капіталу і доходів. У поглядах на *вартість товару* Сісмонді знаходиться на позиціях трудової теорії, вважаючи що лише «праця є єдиним джерелом багатства»⁵³. Величина вартості визначається вченим як витрати необхідного часу за середніх умов виробництва.

Розмірковуючи над закономірностями формування *доходів*, Сісмонді приходять до висновку, що всі вони можуть бути поділені на *трудові* і *нетрудові*. До першої групи вчений відносив *заробітну плату*, яка мала дорівнювати вартості праці робітників. Доходи ж власників засобів виробництва проголошуються експлуататорськими. Так, *прибуток* підприємця вважається відрахуванням з продукту праці робітника, результатом грабіжницького відношення до нього капіталіста. *Рента* є дарунком землі і притаманна абсолютно всім земельним ділянкам.

Теорія відтворення. У теорії відтворення Сісмонді акцентує увагу на протиріччях між виробництвом і споживанням, а також проблемі реалізації.

Річне виробництво «складається із двох частин: одна — це прибуток, що походить з багатства; друга — це здатність працювати»⁵⁴. Звідси річний продукт нації у натуральній формі є масою споживчих товарів, а переважна частина витрачається на споживання.

Оскільки метою виробництва є споживання, для *реалізації вироблених товарів* необхідно, щоб *їх вартість* відповідала *доходам суспільства*. Якщо ж зазначена вартість перевищуватиме суму доходів, частина товарів не буде реалізованою.

У зв'язку з цим Сісмонді наголошує на низькій купівельній спроможності робітників, її обмеженості лише невеликою кількістю

предметів першої необхідності. Така ситуація пояснювалась тим, що:

а) внаслідок природного розмноження пропозиція праці хронічно перевищує попит, що дозволяє роботодавцям утримувати заробітну плату на найнижчому рівні;

б) наявність безробіття знижує заробітну плату, оскільки з'являється можливість найму працівників за меншу заробітну плату, ніж це було б можливим при повній зайнятості;

в) впровадження машин у виробництво призводить до скорочення робітників, величина доходів пролетаріату має тенденцію до скорочення.

Подальший аналіз виявив і зниження споживчого попиту підприємців за рахунок:

а) купівлі ними здебільшого предметів розкоші, попит на які обмежений і дуже нестабільний;

б) необхідності обов'язкового нагромадження частини доходу, призначеного для споживання.

Таким чином, з одного боку, наявною є тенденція до скорочення споживчого попиту, а з іншого, — відбувається значне зростання обсягів виробництва при використанні машинної техніки та індустріальних технологій, а також внаслідок прагнення підприємців виробляти більше продукції з метою максимізації прибутків. Отже, внаслідок перевищення обсягів пропозиції над обсягами попиту частина вартості залишається нереалізованою.

Вирішення проблеми реалізації Сісмонді повністю перекладав на уряд країни, головним завданням якого вважав проведення *соціальних реформ* в напрямку соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, обмеження тривалості робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, заохочення участі робітників у прибутках підприємства. Ці заходи мали привести до зростання споживчих витрат. Держава повинна не допускати концентрацію багатства в руках небагатих осіб. Мотивуючи нові суспільні інститути і відродження дрібної земельної власності, системи ремісничих цехів, держава має сприяти зростанню доходів дрібних власників — селян, ремісників, кустарів. Збут товарів більш розвинутих країн у менш розвинуті також міг би сприяти вирішенню проблем реалізації на внутрішньому ринку.

**П'єр Жозеф Прудон
(1809—1865)**

Французький публіцист, економіст і
соціолог, родоначальник анархізму

Основні твори — «**Що таке власність**»
(1840), «**Система економічних
протиріч, або Філософія убогості**»
(1846)

Методологія. Прудон вважається першим економістом, який застосував в економічних дослідженнях *діалектику* Гегеля. Категорії Прудон розглядає як ідеї, що породжуються рухом чистого розуму. Останній формулює себе як теза, антитеза і синтез. Теза (певна думка) розкладається на дві думки, що знаходяться у суперечності між собою, на позитивне і неперитивне, на «так» і «ні». Діалектичний рух полягає у боротьбі двох об'єднаних в антитезі антагонізмів. Синтезом є нова думка, яка сформувалась в результаті злиття двох думок, що знаходились у суперечності між собою.

На основі даного методу в кожній економічній категорії Прудон виділяє «погану» і «гарну» сторони, які й утворюють її *протиріччя*. Наука повинна усунути все дурне для того, щоб залишити все гарне, — у цьому мислитель вбачає діалектичний рух. Із абсолютного розуму необхідно вивести і логічно розвинути реально існуючу дійсність. Таким чином, господарська практика у Прудона є результатом застосування категорій, вічних ідей.

Теорія вартості. Розглядаючи *вартість* товару, Прудон приходить до висновку, що «лише праця, і лише вона одна, створює всі елементи багатства» і всякий продукт є «деяка кількість праці». Однак, «один і той же продукт у різні епохи і в різних місцях може коштувати більше або менше часу, більших або менших витрат». В конкретний же період вартість незмінна в алгебраїчному вираженні, хоча її грошовий вираз може змінюватись. Тому для визначення абсолютної цінності необхідно розробити спеціальний принцип⁵⁵. Який він? За Прудonom, вартість складається з двох частин: *мінової*, — пов'язаної з різноманіттям потреби людини, і яка породжує обмін; і *споживчої*, — пов'язаної з доставкою. Мінова вартість створюється рідкістю благ, а споживча — доста-

тком. Оскільки ж рідкість і достаток — це протилежні поняття, то між міноюю і споживчою вартістю існує протиріччя.

Для його розв'язання Прудон вводить нову категорію яку він називає конституйованою вартістю. *Конституйована вартість* є синтезом споживчої і мінової вартостей, виражається безпосередньо у годинах робочого часу і створюється у процесі обміну на ринку. Саме обмін з'єднує елементи суспільного багатства в єдине ціле у певній пропорції і перетворює їх у конституйовану вартість.

За Прудоном, *гроші* принципово не відрізняються від інших товарів. Усі товари з конституйованими вартостями мають здатність обмінюватися.

Теорія доходів. Погляди Прудона на *доходи* базуються на теорії трьох факторів виробництва. Кожний власник землі або капіталу, який сам нічого не виробляє і «свій дохід отримує ні за що, є або паразитом, або шахраєм»; ті ж власники, які працюють, заслуговують лише на заробітну плату, а не на доходи⁵⁶. Таким чином, вчений вказує на експлуататорську природу всіх доходів, окрім *заробітної плати*, і засуджує ті операції, прибуток від яких вище законної винагороди.

Особливо негативно Прудон ставився до *відсотка*, вважаючи його основною формою експлуатації, яка має досить серйозні негативні наслідки для економічного розвитку. Завдяки існуванню відсотка у суспільстві не може бути реалізованим весь вироблений продукт, тому що капіталісти до витрат виробництва додають відсоток, і внаслідок цього робітники не мають можливості викупити продукт власної праці. З огляду на зазначене, Прудон вважав, що сучасне суспільство не здатне підтримувати рівновагу виробництва і споживання, оскільки «власники перестали працювати, їх споживання, згідно економічним принципам, непродуктивне»⁵⁷. Тому необхідні соціальні реформи, перш за все, відносин власності.

Теорія реформ. Власність за Прудоном — «це крадіжка»: «ні праця, ні володіння, ні закон не можуть створити власність»⁵⁸. Власність не може сама по собі відтворюватися й існує лише завдяки насильству й обдурюванню. А раз так, то вона приречена на загибель, оскільки не виробляє нічого, але вимагає щоб дохід відповідав капіталу. «Індивідуальне володіння є необхідною умовою соціального життя», у той час як «власність вбиває життя». Саме тому необхідно знищити власність і залишити володіння, засноване на особистій праці⁵⁹.

Заходи, спрямовані на встановлення соціальної справедливості, Прудон поділяв на декілька головних груп:

1) деконцентрація крупної власності і визнання головної ролі у економічному розвитку дрібної власності й дрібного виробництва;

2) знищення відсотку шляхом поетапного введення дарового кредиту через створення Народного банку;

3) ліквідація нетрудових доходів і встановлення еквівалентного обміну шляхом заміни грошей на робочі квитанції;

4) відміна уряду як підсумок проведення реформ.

Таким чином, Прудон висуває проект реорганізації суспільних відносин на засадах анархічних ідей.

Джон Стюарт Мілль
(1806—1873)

Син англійського економіста-рікардіанця Джеймса Мілля, філософ і економіст, член палати громад Англії

Основні твори — **«Нариси по деяким невіршеним проблемам політичної економії»** (1844), **«Принципи політичної економії з деякими аспектами її застосування до соціальної філософії»** (1848)

Методологія. Політекономія в уявленні Мілля — це наука про багатство, але вона має вивчати моральні та психологічні фактори, у яких виявляється природа людини. «Причини економічної організації суспільства криються у моральних і психологічних факторах, в інститутах і суспільних відносинах або властивостях людської природи, дослідженням цих причин повинні займатися етичні і соціальні науки; вони вже є предметом науки, що називається «політична економія». «...З'єднуючи з цими (виробництво багатства, видобуток з надр природи засобів для існування) фактами інші істини, що відносяться до людської природи, політекономія намагається виявити вторинні або похідні закони, що управляють виробництвом багатства, що містять пояснення розходження багатства і бідності у сьогоденні і минулому і що дозволяють передбачати, яке збільшення багатства можливе у майбутньому»⁶⁰. Мілль вважає, що закони виробництва і розподілу багатства не є тотожними як за сутністю, так і за характером дії. Перші є незмінними і задані технічними умовами, а другі — залежать від законів і звича-

їв суспільства. «Закони і умови виробництва багатства, — пише Мілль, — мають характер істин, властивих природничим наукам. У них нема нічого, що залежало б від волі, нічого такого, що б можна було змінити... По іншому — з розподілом багатства. Розподіл всіяко є справою людської установи... Правила, що визначають розподіл багатства, такі, які їх роблять думки і бажання правлячої частини суспільства, і досить різні в різних країнах... Суспільство може підпорядкувати розподіл багатства любим правилам, які воно вважає найкращими; але які практичні результати будуть витікати із цих правил, — це повинно бути відкрито подібно любим іншим фізичним або абстрактним істинам завдяки спостереженню і дослідженню»⁶¹. Визначення розподілу як сфери незалежних від виробництва економічних відносин дає можливість Міллю зробити висновок про те, що існує реальна можливість реформувати систему розподілу багатства у суспільстві на більш справедливій основі без порушення соціально-економічних основ виробництва.

Методологія економічних досліджень Мілля містить прогресивний доробок рикардівської теорії, філософії утилітаризму Бентама, метафізики Ф. Бекона, Дж. Локка, Д. Юма. Науковцям добре відомі філософські та методологічні розробки самого Мілля, зокрема: *закони індукції* у якості методів встановлення *причинного зв'язку* між явищами і узагальнення цього зв'язку, методи *прямої і оберненої дедукції*, *основи позитивізму*.

З огляду на нові явища в економіці та удосконалений методологічний апарат, Мілль ставить задачу доповнити теорію зрілої класики «удосконаленими з тих пір теоретичними уявленнями», вказати шляхи економічного і соціального розвитку суспільства, створити теоретичні основи програм соціальних реформ.

Теорія вартості. *Вартість* розглядається Міллем як співвідношення, характерне для обміну даного товару на інші товари, зокрема на гроші. «Вартість блага означає ту кількість якого-небудь іншого блага або благ взагалі, на яке вона обмінюється»⁶², — вважає вчений. Виходячи із трудової теорії вартості Рікардо, Мілль стверджує, що «...вартість товарів залежить, головним чином,... від кількості праці, необхідної для їх виробництва, включаючи у поняття виробництва доставку товару на ринок». Однак, «якщо ми будемо розглядати у якості виробника капіталіста, що авансує капітал, слово «праця» може бути замінено словом «заробітна плата»: те, у що обходить ся капіталісту продукція, — це заробітна плата, яку він повинен заплатити». «Тому, у більш повному розумінні, плата за працю має такий же вплив на вартість, як і кількість праці, і ні Рікардо, ні будь хто інший не заперечували цього факту»⁶³.

У подальшому до витрат виробництва Мілль вводить *прибуток на капітал*, що виникає на різних етапах виробництва і транспортування товарів, і розглядає його вплив на формування вартості. «До тих пір, — приходять до висновку вчений, — доки прибуток не входить у витрати виробництва всіх речей, він не може впливати на вартість ні однієї із них. Він може здійснити який-небудь вплив на вартість, тільки входячи до витрат виробництва одних речей у більшій мірі, ніж до витрат виробництва інших»⁶⁴. Отже, вартість визначається у Мілля витратами виробництва, до яких він відносить заробітну плату і прибуток: товари «природним і постійним чином обмінюються один на один відповідно порівняльним кількостям заробітних плат, що повинні бути виплачені за їхнє виробництво, і порівняльною кількістю прибутку, яка повинна бути отримана капіталістами, що виплачують цю заробітну плату». «Природна вартість виступає синонімом вартості витрат, — робить висновок Мілль, — а вартість витрат деякої речі означає вартість витрат виробництва самої дорожчої частини обсягу її випуску»⁶⁵.

Вартість, як співвідношення товарів, устанавлюється на ринку у вигляді *ціни попиту* та *пропозиції*. Вихідним пунктом теорії ціни Мілля є його припущення про існування постійних витрат виробництва як основи вартості та середнього прибутку на вільно відтворювані товари, які у сумі складають основу ціноутворення. Вчений визначає фактори відхилення ціни від даної основи і групує їх за критерієм впливу на пропозицію товарів, яка залежить від руху витрат виробництва і попиту на товари.

Досліджуючи вплив ціни на попит, а також функціональні зв'язки між ціною, попитом та пропозицією, Мілль характеризує зміни попиту на основні групи товарів при зміні їх цін, тобто еластичність попиту за ціною. Отже, Мілль вперше аналізує взаємодію трьох параметрів ринку — попиту, пропозиції і рівноважної ціни.

Теорія доходів. Теорія доходів Мілля будується на основі дослідження еволюції власності. Вчений доводить, що у відповідності із еволюцією приватної власності змінюються і основні принципи розподілу, тому заробітна плата, прибуток і рента є капіталістичними формами розподілу. «Замість того, щоб чекати, доки продукти будуть виробленими і їх вартість буде реалізована, знайшли більш зручним для робітників виплачувати їх частку авансом... Заробітна плата є формою, яку знайшли підходящою для отримання ними їх частки. Після того, як та частка продуктів, яка належить робітнику, повністю отримана ним у формі заробітної плати, продукти ці належать виключно капіталісту, так як він фактично придбав частку робітника і заплатив за неї авансом»⁶⁶. Отже, *заробітну пла-*

ту Мілль розглядає як плату за працю, яка визначається прожитковим мінімумом, і розмір якої «залежить, в основному, від попиту на робочу силу і її пропозиції або... від співвідношення між чисельністю населення і капіталом»⁶⁷. Щодо теорії «робочого фонду», яка була популярна серед мислителів того часу і яку спочатку підтримував і сам Мілль, то у подальших дослідженнях він визнав, що ніякого фіксованого фонду заробітної плати у суспільстві не існує, і що частка багатства, яка дістається робітничому класу, визначається виключно ціною праці, яка, в свою чергу, є результатом соціальних умов.

Мілль розглядає *ренту* у відповідності з формами власності у землеробстві. «Рента, яку принесе будь-яка земельна ділянка, є позитивна різниця між отриманим з цієї ділянки продуктом і тим доходом, який приніс би той же самий капітал, будь він використаним для обробки самої гіршої із земель. Ця величина не є граничною величиною орендних платежів, що виплачуються здольщиками або коттерами... Але це — гранична величина рент, що виплачується фермерами»⁶⁸. Рента, за Міллем, — це «компенсація, що сплачується за користування землею», яка виникає при переході від кращих земельних ділянок до гірших⁶⁹.

«Причиною *прибутку*, — визнає Мілль, — є те, що праця виробляє більше, ніж того потребує утримання робітників, що її виконували», «прибуток виникає не внаслідок обміну,... а внаслідок продуктивної сили праці». Величина прибутку складається із плати за помірність, плати за ризик і плати за мистецтво, які необхідні для здійснення контролю над виробництвом⁷⁰.

Теорія соціально-економічного розвитку суспільства. Найбільшою загрозою для суспільного розвитку є, на думку Мілля, вичерпання стимулів нагромадження капіталу. Вчений звертає увагу на зниження норми прибутку внаслідок зростання населення і зниження віддачі на капітал у землеробстві. Щоб запобігти економічній стагнації, необхідно стимулювати технічний прогрес і вивіз капіталу в інші країни.

Мілль визнає, що досконала конкуренція не може забезпечити вирішення економічних проблем, оскільки існують такі форми і сфери економічної діяльності, що не забезпечують одержання достатнього прибутку, зокрема інфраструктура, соціальне забезпечення і оподаткування. Таким чином, Мілль окреслює економічні функції держави. Одночасно, вчений визнає регулюючу роль акціонерних товариств, асоціацій, кооперативів, тред-юніонів, тобто організацій громадянського суспільства. Не заперечуючи достоїнств асоціації комуністичного типу, Мілль вважав малоімовірною можливість її реальної побудови і звер-

тав увагу на те, що комуністичний колективізм провокуватиме падіння продуктивності праці.

В основі соціально-економічного устрою суспільства Мілля бачить удосконалену *систему приватної власності* з повним правом кожного члена суспільства на частку принесених нею вигод. Вчений визнає важливу роль технічного прогресу, підвищення освітнього і морального рівня трудящих, соціального обмеження народжуваності, розширення виборчих прав, кооперативного руху.

Томас Роберт Мальтус
(1766—1834)

Дворянин за походженням, випускник Кембриджу і згодом священник, а з 1805 р. — професор сучасної історії і політекономії коледжу Ост-Індської компанії

Основні твори — **«Досвід про закон народонаселення»** (1798), **«Дослідження про природу і зростання ренти»** (1815), **«Принципи політичної економії, що розглядаються у розрахунку на їх практичне застосування»** (1820)

Методологія. Мальтус відстоює визначальний вплив на економіку природних факторів, виходячи з обмеженості ресурсів і неможливості безмежного удосконалення природи самої людини. Тому завданням політичної економії вчений вважає *пошук закономірностей примноження матеріального багатства суспільства*.

Мальтус вперше застосовує *граничні величини*, ілюструючи закон спадної родючості земельних ділянок, а також робить першу спробу прогнозування тенденцій економічного розвитку. При формулюванні категорії «ефективного попиту» вчений здійснює процедуру *простого агрегування*. Отже, спираючись на ідеї класицизму, Мальтус започаткував нову методологію, яку в подальшому назвуть неокласичною.

Теорія народонаселення. В основу теорії Мальтус поклав дані статистичних досліджень, проведених Бенджаміном Франкліном щодо чисельності населення американських колоній. Провівши необхідні розрахунки, Мальтусу вдалося установити, що населення подвоюється приблизно кожні 20 років. Звідси він зробив висновок, що при наявності необмежених ресурсів для забезпечення життя *чисельність населення може зростати у геометричній прогресії*. Таку закономірність у темпах росту населення вчений пов'язує з наступними факторами:

1) площа землі, придатна для сільського господарства, обмежена на земній кулі;

2) різні земельні ділянки мають неоднакову родючість, і по мірі розширення посівних площ в оборот необхідно залучати гірші землі;

3) якщо до ділянки землі прикладати більше праці, то це не приведе до збільшення врожаю у тій же пропорції. Так, два працівники оброблять землю краще, ніж один, що безумовно позначиться на збільшенні випуску. Однак, залучення нових працівників в кінці кінців не буде давати зростаючої віддачі, так як врожай залежить не тільки від праці, але і від природної родючості ґрунту.

Провівши розрахунки, Мальтус дійшов до висновку, що за будь-яких зусиль кількість продуктів сільського господарства *не може зростати швидше арифметичної прогресії*. «Прийmemo населення земної кулі, — пише Мальтус, — в теперішній час як тисяча мільйонів. Людська природа розмножувалась би як 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, між тим як засоби існування зростали б як 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Через два століття народонаселення відносилось би до засобів існування, як 256 до 9; через три століття, як 4096 до 13, а через дві тисячі років відношення це було б безмежне і невизначене». Отже, людству загрожує голодна смерть. Тому «... для того, щоб наявне населення мало відповідні продукти, необхідно щоб народжуваність постійно затримувалася яким-небудь вищим законом». Фактори, що стримують народжуваність, Мальтус поділяє на дві групи: *попереджувальні* й *руйнівні*. Перші носять добровільний характер і спрямовані на «моральну поведінку» людини (статева помірність, пізні шлюби, безшлюбність, удівство). До других Мальтус відносить «... всі шкідливі для здоров'я заняття, всяку працю, грубу, надмірну і ту, що піддає людину загрозам непогоди, крайню бідність, погане піклування про дітей, нездорові умови життя у великих містах, всілякі надмірності, хвороби, епідемії, війну, чуму, голод». Мальтус вважає, що протидіяти факторам, які стримують народжуваність, не в змозі «... ні одна форма уряду, ні жоден проект виселення, ніякі благодійні установи, ніяка енергетична діяльність або

удосконалене застосування праці»⁷¹, а тому відкритому ним закону природи слід підкоритися.

Теорія вартості і доходів. *Вартість* Мальтус пов'язує з *витратами виробництва* товару, до яких відносить затрати живої і уречевленої праці, а також *прибуток* на авансований капітал. Останній представлено як надлишок над працею, яка була витрачена при виробництві, тобто як номінальна надбавка до витрат, що виникає в результаті продажу товару по більш високій ціні. Щодо інших доходів, то у Мальтуса вони є породженням витрат на працю, капітал і землю.

Теорія відтворення. За Мальтусом, *сукупні доходи суспільства* для повної реалізації продукту *мають дорівнювати сумі витрат факторів виробництва*. Доки інвестиції покривають різницю між доходами і витратами, доти реалізація продукту буде повною. Якщо заощадження не інвестуються, то споживання знижується, що супроводжується зниженням попиту, цін, прибутків і, як наслідок, — тимчасовою зупинкою виробництва. Остання буде мати місце доти, доки у виробників не з'явиться стимул у вигляді зростання прибутку. Це можливо лише за рахунок зростання *«ефективного попиту»*, під яким Мальтус розуміє такий рівень попиту, який викликає довготривалу пропозицію з достатнім прибутком.

Реалії періоду життя і творчості Мальтуса свідчили, що фактичний попит, який формують робітники, підприємці та невиробничий клас, значно нижчий ефективного. Таке становище вчений пояснює тим, що у робітників заробітна плата завжди менша від маси виробленого продукту, а підприємці повинні нагромаджувати частину доходу для подальшого інвестування. Мальтус пише, що «...попит, який створюється продуктивним робітником, не є достатнім попитом, тому що він не розповсюджується на всю ту кількість продукту, яку виробник створює. Якби мало місце останнє, то не було б прибутку а, отже, і мотиву для застосування праці робітника. Саме існування прибутку, який приноситься товаром, передбачає попит, що виходить за межі того попиту, який формується робітниками, що створюють цей товар»⁷².

Отже, на думку Мальтуса, для реалізації прибутку потрібні покупці, які не є продавцями і виробниками. Ця категорія людей повинна мати достатні грошові суми для оплати і номінальної надбавки прибутку, і виробленої вартості. Для цієї ролі Мальтус обрав *невиробничі верстви населення* (землевласники, церковні служителі, чиновники), які формують попит без пропозиції і, тим самим, урівноважують попит з пропозицією. Саме вони створюють необхідну величину «ефективного попиту».

**Жан Батіст Сей
(1767—1832)**

Виходець з купецького середовища, що став згодом великим фабрикантом

Основні твори — «**Трактат політичної економії**» (1803), «**Катехізіс політичної економії**» (1817), «**Курс політичної економії**» (1828—1830)

Методологія. Під політичною економією Сей розуміє «знання дійсної природи багатства, знання всіх труднощів, що приходить до переборювати для його придбання, знання того, як воно розподіляється у суспільстві, як можна користуватися ним, а також наслідків цих різноманітних фактів»⁷³.

Вивчення політичної економії є необхідним і для держави, яка має «передбачати результати прийнятих заходів», і для приватних осіб, які, зрозумівши «сутність цінності та її рух, отримують можливість передбачати потреби підприємств та їх результати, знаходити засоби для процвітання, уміло користуватися своїми правами, знаходити найбільш солідне вміщення для своїх капіталів»⁷⁴.

Сей поділяє політекономію на три самостійні частини: *виробництво, розподіл, споживання* і використовує для їх вивчення здебільшого *емпіризм, факторний аналіз і поверхові форми* прояву економічних процесів.

Теорія вартості і доходів. *Вартість* у Сея визначається корисністю блага, а *ціна* є «мірило його цінності». «Ціна предмета, — пише вчений, — слугує лише вірним показником корисності, яку люди визнають у предметі... Виробляти предмети, що мають яку-небудь корисність, значить виробляти багатство, так як корисність предметів складає першооснову їх цінності, а цінність є багатством»⁷⁵.

Ототожнюючи цінність з матеріальною формою багатства, Сей відхиляє твердження про те, що тільки праця є єдиним джерелом створення вартості. Остання зобов'язана своїм походженням поєднаній дії праці, сил природи і капіталу. Отже, *вартість дорівнює витратам трьох факторів виробництва*, а саме: праці, землі і капіталу. Самі ж ці витрати визначаються попитом та пропозицією на ринку ресурсів.

Трьом факторам виробництва відповідають три основні доходи: праця створює заробітну плату, капітал — відсоток, земля — ренту.

Оскільки сума цих трьох доходів визначає величину вартості продукту, то кожен із власників того чи іншого фактора виробництва отримує винагороду або дохід, який створено відповідним фактором виробництва, тобто певну частку вартості виробленого продукту.

Зарплата робітника виступає у Сея як «достатня частка винагороди з продуктів, у виробництві яких бере участь робітник своєю працею, не лише для того щоб існувати, але і для того, щоб розвиватися». Сей підкреслював, що до необхідних витрат робітників окрім тих, що пов'язані із засобами існування та вихованням дітей, слід відносити і витрати на піклування про людей похилого віку⁷⁶.

Величина заробітної плати змінюється під впливом певних факторів, основними з яких Сей вважав:

1. *Рівень розвитку країни.* Якщо держава знаходиться у занепаді, то заробітна плата робітників зменшується, і, навпаки, зростання добробуту її значно збільшує.

2. *Рівень споживання робітників:* чим менше споживання робітника, «тим нижче може бути встановлена звичайна величина його заробітної плати і тим дешевше можуть продаватися продукти, у виробництві яких він приймає участь». Якщо ж робітник захоче покращити своє становище і підняти заробітну плату, то «або подорожчають продукти, які він виробляє, або зменшиться частка інших учасників у виробництві»⁷⁷.

3. *Взаємодія інтересів підприємця і робітника,* у результаті якої досягається згода про рівень зарплати.

4. *Застосування машин.* «Всякий раз, як нова машина, або, взагалі, який-небудь новий захід замінює людську працю, що застосовувалась до цих пір, частина робітників усувається і на деякий час залишається без роботи»⁷⁸.

Отже, спочатку машини витискують робітників, з'являється безробіття, але потім товари дешевшають, що підвищує реальну заробітну плату робітників.

Прибуток Сей поділяє на дві частини: прибуток із виробництва і прибуток із капіталу. Перший «поступає як винагорода за промислові здібності, за таланти, дух порядку і керівництва» (*підприємницький дохід*), а другий — відноситься на рахунок продуктивних послуг капіталу (*відсоток*)»⁷⁹.

Земельна рента постає у теорії доходів Сея породженням землі, даром природи.

Теорія реалізації. Сей стверджує, що людина виробляє продукти для того, щоб продати їх, а на виручені гроші придбати ті продукти, які не створює сама. Таким чином, продукти обмінюються на продукти, і

ціль виробництва для підприємця виражається у обміні одних продуктів на інші при пасивній ролі грошей. Щодо останніх, то Сей писав: «Усе призначення їх у тому, щоб перевести вам цінність продуктів, які покупець продав, щоб купити у вас ваші продукти; точно так же гроші переведуть до того, у кого ви купили, цінність продуктів, які ви продали іншим».

Надаючи цінність своїм продуктам, створюючи корисність предметів, промисловець, на думку Сея, має надію, що його товар буде оцінений і проданий тим людям, які володіють засобами для його придбання. Ці засоби складаються із інших цінностей, із інших продуктів, капіталів і земель. Звідси висновок — «всякий продукт з моменту свого створення відкриває ринок збуту для інших продуктів на всю величину своєї вартості, а раз так, то попит та пропозиція в економіці завжди рівні»⁸⁰. Можуть виникати лише часткові диспропорції, коли одного товару виробляється занадто багато, а іншого — занадто мало. Але завдяки вільним ринкам в економіці забезпечується автоматична гнучкість цін і їхня миттєва реакція на зміну кон'юнктури. Ціни самі по собі здатні вирівняти диспропорції, що виникають у виробництві товарів. Дані роздуми лягли в основу загальновідомого *закону ринків Сея*, за яким при досягненні і підтримці принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) породжує адекватне споживання (попит), так як виробництво породжує доходи, на які будуть придбані випущені товари відповідної вартості. Отже, загальна криза надвиробництва неможлива. «Загальний попит на продукти, — пише Сей, — завжди рівний сумі наявних продуктів... Неможливо представити, щоб продукти праці всієї нації стали коли-небудь надлишковими, якщо один товар дає засоби для придбання іншого»⁸¹.

Основні терміни та поняття

- Концепція природного порядку
- Трудова теорія вартості
- Фізіократія
- Чистий продукт
- Первинні та щорічні аванси
- Економічна таблиця
- «Невидима рука ринку»
- Основний капітал
- Оборотний капітал
- Теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі

- Теорія відносних переваг у зовнішній торгівлі
- Конституційована вартість
- Теорія народонаселення Мальтуса
- Теорія відтворення Дж. Ст. Мілля
- «Закон Сея»

Контрольні та дискусійні питання

1. Виділіть в економічних поглядах В. Петті ідеї, що базувалися на методологічних принципах меркантилізму.
2. Охарактеризуйте основні положення учення фізіократів.
3. Яке значення має «Економічна таблиця» Ф. Кене для розвитку економічної науки?
4. У чому полягають особливості подвійної методології А. Сміта? Наведіть приклади її застосування при дослідженні окремих економічних явищ.
5. Чому А. Сміта називають «батьком економічної науки»?
6. Розкрийте особливості теорії ренти Д. Рікардо.
7. Виділіть спільне та особливе в теоріях вартості, капіталу та доходів представників ранньої, зрілої та пізньої класичної політекономії.
8. Проаналізуйте особливості теорій абсолютних та відносних переваг у зовнішній торгівлі.
9. Які нові методологічні принципи застосували представники пізньої класичної політекономії для аналізу економічних явищ?
10. Які реформаторські заходи пропонувалися представниками класичної політекономії?

Література до теми 3

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 1. — М.: Мысль, 1987. — С. 428-465.
2. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 2. — М.: Мысль, 1988. — С. 20-131.
3. Злупко С. М. Історія економічної теорії [Текст]: підр. / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2005. — С. 147-250; 276-319.

4. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1. — К.: Знання, 2006. — С. 145-284.
5. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 55-139.
6. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 42-109.
7. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 49-104.
8. Ядгаров Я. С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 30-96; 112-133.

Примітки до теми 3

1. Петти В. Экономические и статистические работы: пер. с франц. [Текст] / В. Петти. — М.: Соцэкгиз, 1940. — С. 55.
2. Там само. — С. 156.
3. Там само. — С. 40.
4. Петти В. Трактат о налогах и сборах: пер. с англ. [Текст] / В. Петти // Антология экономической классики. — Т.1. — М.: Эконов, 1993. — С. 33.
5. Там само. — С. 70.
6. Там само. — С. 25.
7. Там само. — С. 27.
8. Там само. — С. 29.
9. Там само. — С. 34.
10. Кене Ф. Избранные экономические произведения: пер. с франц. [Текст] / Ф. Кене. — М.: Соцэкгиз, 1960. — С. 363.
11. Там само. — С. 471.
12. Там само.
13. Там само. — С. 351.
14. Там само. — С. 498, 482.
15. Там само. — С. 462.
16. Там само. — С. 162.
17. Там само. — С. 533.
18. Там само. — С. 522.
19. Там само. — С. 537.
20. Там само. — С. 361.

21. Там само. — С. 360.
22. Тюрго А. Р. Ж. Избранные экономические произведения: пер. с франц. [Текст] / А. Р. Ж. Тюрго. — М.: Соцэкгиз, 1961. — С. 141.
23. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй: пер. з англ. [Текст] / А. Сміт. — К.: Port-Royal, 2001. — С. 23-24.
24. Там само. — С. 28.
25. Там само. — С. 41.
26. Там само. — С. 35.
27. Там само. — С. 36.
28. Там само. — С. 37-38.
29. Там само. — С. 56.
30. Там само. — С. 94.
31. Там само. — С. 279.
32. Там само. — С. 331, 332.
33. Рикардо Д. Сочинения: пер. с англ. [Текст] / Д. Рикардо. — Т.1. — М.: Госполитиздат — Соцэкгиз, 1955-1961. — С. 30.
34. Рикардо Д. Сочинения: пер. с англ. [Текст] / Д. Рикардо. — Т.5. — М.: Госполитиздат — Соцэкгиз, 1955-1961. — С. 80.
35. Рикардо Д. Сочинения: пер. с англ. [Текст] / Д. Рикардо. — Т.1. — М.: Госполитиздат — Соцэкгиз, 1955-1961. — С.34.
36. Там само. — С. 42.
37. Там само.
38. Там само. — С. 40.
39. Там само. — С. 97.
40. Там само. — С. 86.
41. Там само.
42. Там само. — С. 86-88.
43. Там само. — С. 321.
44. Там само. — С. 322-323.
45. Там само. — С. 66.
46. Там само. — С. 74-75.
47. Там само. — С. 70-71.
48. Там само. — С. 86.
49. Рикардо Д. Сочинения: пер. с англ. [Текст] / Д. Рикардо. — Т.2. — М.: Госполитиздат — Соцэкгиз, 1955-1961. — С. 88.
50. Там само. — С. 116-117.
51. Сисмонди Ж. Новые начала политэкономии: пер. с франц. [Текст] / Ж. Сисмонди. — Т.1. — М.: Гос. социально-эконом. изд-во, 1937. — С. 148.

52. Там само. — С. 150.
53. Там само. — С.149.
54. Там само. — С. 192.
55. Прудон П. Что такое собственность или Исследование о принципе права и власти: пер. с франц. [Текст] / П. Прудон. — М.: Книгоиздательство анархистов-коммунистов «Светлая звезда», 1919. — С. 96-104 .
56. Прудон П. Бедность как экономический принцип: пер. с франц. [Текст] / П. Прудон. — М.: Посредник, 1908. — С. 29.
57. Там само. — С. 119.
58. Прудон П. Что такое собственность?: пер. с франц. [Текст] / П. Прудон. — М.: Республика, 1997. — С. 18.
59. Там само. — С. 204.
60. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии: пер. с англ. [Текст] / Дж. Ст. Милль. — Т.1. — М.: Прогресс, 1980-1981. — С. 335.
61. Там само. — С. 337-339.
62. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии: пер. с англ. [Текст] / Дж. Ст. Милль. — Т.2. — С. 172.
63. Там само. — С.197-198, 202 .
64. Там само. — С. 203.
65. Там само. — С. 223.
66. Там само.
67. Там само. — С. 41-42.
68. Там само. — С. 155.
69. Там само. — С. 150 .
70. Там само. — С. 143-144.
71. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения: пер. с англ. [Текст] / Т. Р. Мальтус. — Т.1 — СПб., 1868. — С. 99-106.
72. Маркс К. Теории прибавочной стоимости [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1960. — Т. 26, ч.3. — С. 53.
73. Сей Ж. Б. Трактат политической экономии: пер. с франц. [Текст] / Ж. Б. Сей. — М.: Издательство К. Т. Солдатенкова, 1896. — С. 2-3.
74. Там само. — С. 11.
75. Там само. — С. 14-15.
76. Там само. — С. 26.
77. Там само. — С. 33.
78. Там само. — С. 37-38.
79. Там само. — С. 41.
80. Там само. — С. 58.
81. Там само. — С. 81.

ТЕМА 4

МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

4.1. Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела.

4.2. Економічні ідеї К. Маркса.

4.3. Розвиток ідей марксизму наприкінці XIX — початку XX ст.

4.4. Марксистська політична економія в Радянській Росії та СРСР.

4.5. Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрямки еволюції марксизму у XX ст.

4.1 Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела

Економічні ідеї марксизму починають формуватися в 40-х рр. XIX ст. у період завершення промислового перевороту. Розвиток фабрично-заводської індустрії на власній основі підвищував продуктивність суспільної праці, сприяв зростанню масштабів випуску продукції і подальшому розширенню ринкових зв'язків. Разом з тим, остаточна перемога машинного виробництва супроводжується загостренням соціально-економічних суперечностей. Негативні наслідки промислового перевороту — концентрація багатства в руках фабрикантів і зубожіння робітників, висока ступінь експлуатації найманої праці, тимчасові періоди перевиробництва окремих товарів — починають проявлятися ще за життя і творчості Д. Рікардо, що, власне, і визначає предмет його досліджень — з'ясування законів розподілу багатства. Однак в умовах незавершеності промислового перевороту ці суперечності не набували антагоністичних форм.

У подальшому буржуазія й пролетаріат стають основними суспільними класами і у їхніх взаємовідносинах посилюється конфронтація: робітники не можуть миритися із своїм злиденним становищем на фоні стрімкого зростання багатства фабрикантів. Якщо Д. Рікардо був очевидцем ще незрілих форм боротьби пролетаріату, спрямованих, в основному, на протидію застосуванню машин у виробництві й створенню фабрик (рух луддитів в Англії), то К. Маркс є сучасником вже таких революційних виступів пролетаріату, в ході яких висувуються політичні й економічні вимоги. Це — революція у Франції (1830), повстання ткачів у Ліоні (1834) та Сілезії (1844), активізація руху чартизму (1836).

Поряд з активізацією пролетарського революційного руху, який потребував теоретичного обґрунтування та ідеологічної легітимації, все-

бічного наукового осмислення вимагали й інші проблеми суспільного розвитку, в тому числі, кризи перевиробництва, які з першої третини ХІХ ст. з чіткою періодичністю руйнують стабільність капіталістичного виробництва, породжуючи масові банкрутства, безробіття й падіння життєвого рівня населення.

Ці соціально-економічні й політичні події сприяли активізації наукових досліджень і вимагали встановлення причин суперечностей суспільного розвитку, соціальних конфліктів між буржуазією та пролетаріатом. Саме в марксизмі було знайдено відповіді на питання, які поставила перед класичною політичною економією реальність 40-х рр. ХІХ ст. Небезпідставно марксистська політична економія вважається пролетарською, оскільки, на відміну від класичної буржуазної, науково пояснює та відповідає інтересам найманих робітників.

Досягнення марксизму були б неможливі без високого рівня розвитку філософії, статистики й самої політекономії. Так, у німецькій класичній філософії набули зрілості діалектика й матеріалізм; класична політекономія упритул підійшла до завершених форм теорії трудової вартості, активізувала потенціал наукових методів (абстрагування, індукції та дедукції, аналізу і синтезу); у соціально-політичних дослідженнях було створено моделі соціально-економічного устрою суспільства на основі соціалістичних ідей. За визнанням самого К. Маркса, головними джерелами його наукових досліджень стали англійська класична політекономія Сміта — Рікардо, німецька класична філософія Гегеля — Фейербаха і французький утопічний соціалізм Сен-Сімона — Фур'є.

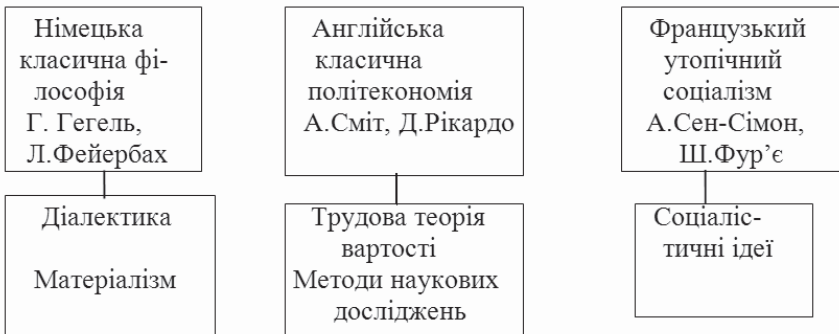

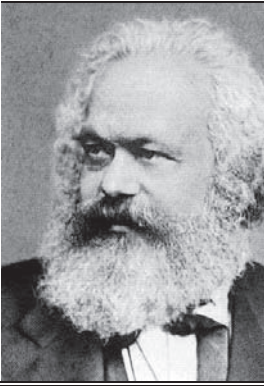
Рис. 4.1. Ідейні джерела марксизму

4.2 Економічні ідеї К. Маркса

Автором найважливішої праці марксизму «Капітал» є К. Маркс, але без Ф. Енгельса вона не побачила б світ. Безпосередньо Марксом було підготовлено до друку перший том, про що він писав у листі до Енгельса від 16 серпня 1867 р.: «Тільки-но закінчив коректуру останньої сторінки книги... Так, цей том готовий. Тільки тобі я зобов'язаний тим, що це стало можливим! Без твоєї самопожертви заради мене я ні за що не зміг би здійснити всю величезну роботу за трьома томами»¹.

Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс підготував до друку і видав другий том «Капіталу» на основі відносно цілісного рукопису. На це було затрачено два роки. Третій том вимагав більш довготривалої роботи, оскільки його матеріали являли собою недостатньо оброблені чорнові нариси. У процесі роботи над цим томом Енгельс відредагував і виправив ряд неточностей, допущених Марксом, доопрацював ряд глав, здійснивши в них вставки, що мали самостійне наукове значення, а також зробив ряд важливих висновків про те, що він є свідком переходу від капіталізму вільної конкуренції до капіталізму монополістичного. Ця робота зайняла дев'ять років.

Сам Енгельс про свою роль у розвитку марксизму говорив так: «Останнім часом не раз вказували на мою участь у розробці цієї теорії. Тому я повинен сказати тут декілька слів, які вичерпують дане питання. Я не можу заперечувати, що я і до, і під час моєї сорокарічної спільної роботи з Марксом приймав відому самостійну участь як в обґрунтуванні, так і, особливо, в розробці теорії, про яку йде мова. Але величезна частина основоположних думок, особливо в економічній та історичній сфері, та, ще більше, їх кінцеве формулювання у різкій формі належить Марксу. Те, що він я, Маркс міг легко зробити й без мене, за виключенням, можливо, двох-трьох спеціальних сфер. А того, що зробив Маркс, я ніколи не зміг би зробити. Маркс стояв вище, бачив далі, обстежував більше і швидше за всіх нас. Маркс був геній, ми, у кращому випадку — таланти. Без нього наша теорія далеко б не була тим, чим вона є. Саме тому вона справедливо називається його іменем»².

Карл Маркс
(1818—1883)

Німецький юрист, філософ, економіст
активний учасник робітничого
революційного руху

Основний твір — «**Капітал**» I том (1867),
II том (1885) і III том (1894) —
оформлення й видання Ф. Енгельса.

Методологія. У передмові до першого видання «Капіталу» Маркс чітко визначив *предмет і метод* свого дослідження: «Предметом мого аналізу в цій роботі є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва». Застосування методу матеріалістичної діалектики дозволило вченому відкрити той факт, що в основі суспільного розвитку знаходиться матеріальне виробництво. «Подібно до того як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, Маркс відкрив закон розвитку людської історії: той, до останнього часу прихований під ідеологічними настилами факт, що... виробництво безпосередніх матеріальних засобів до життя і, тим самим, кожна дана ступінь економічного розвитку народу або епохи, формують основу, з якої розвиваються державні заклади, правові погляди, мистецтво і навіть релігійні погляди даних людей»³.

Виходячи з цього, із всієї системи суспільних відносин було виокремлено *соціально-економічні (виробничі)* відносини людей як основні та визначальні, що виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ.

«Економісти, — писав Маркс, — пояснюють нам як здійснюється виробництво за вказаних відносин; але у них залишається нез'ясованим, яким чином продукуються самі ці відносини, тобто той історичний рух, який їх породжує»⁴. У процесі розв'язання даної проблеми вчений довів, що глибинною основою суспільства є практична діяльність людей, пов'язана з матеріальним виробництвом і певним рівнем розвитку продуктивних сил. Останній визначає характер економічних відносин, які, в свою чергу, здійснюють активний вплив на виробництво. Вони або гальмують його, або сприяють прискореному

розвитку. Виробничі відносини залежать від рівня розвитку продуктивних сил. Тому разом із зміною останніх змінюється й сама система виробничих відносин. Унаслідок цього політична економія повинна бути наукою про виробничі відносини людей та закони їхнього розвитку.

За Марксом, *економічні закони* є законами виробничих відносин, які виражають внутрішні, сутнісні, об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки, що регулюють дані відносини. «Економічні ж категорії — це лише теоретичне вираження, абстракція суспільних відносин виробництва... ці категорії настільки недовговічні, як і відносини, що виражаються за їх допомогою. Вони є історичними і плінними продуктами»⁵. У дійсності відбувається процес розвитку, процес перетворення одних категорій в інші на основі їх внутрішніх суперечностей.

«З чого починається історія, з того ж повинен починатися і хід думок, його подальший рух буде нічим іншим, як відображенням історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображенням виправленим, але виправленим у відповідності законам, які дає сам дійсний історичний процес»⁶, — стверджує Маркс. Цим самим до інструментарію економічних досліджень він уводить *метод єдності логічного й історичного*. За допомогою цього методу, а також використання *матеріалістичної діалектики* й основних філософських принципів учений формує й досліджує ряд категорій, що виражають певні виробничі відносини і стан продуктивних сил, їхню суперечність та антагонізм. Отже, принципово важливим визнається пізнання суперечностей об'єкта, що дозволяє зрозуміти тенденції його розвитку.

Теорія вартості. Досліджуючи товарне виробництво, Маркс приходить до висновку, що *праця товаровиробника має подвійну природу*, виступаючи, з одного боку, як професійна форма праці, як праця корисна, конкретна, а з іншого — як витрата фізичної й розумової енергії людини безвідносно до конкретної форми цієї витрати, тобто як праця абстрактна. Подвійна природа праці породжує дві властивості товару: конкретна праця створює його споживчу вартість, абстрактна — вартість. «Товари з'являються на світ, — писав Маркс, — у формі споживчої вартості, або товарних тіл, таких як залізо, сукно, пшениця і т.п. Це їх доморощена натуральна форма. Проте товарами вони стають лише в силу свого подвійного характеру, лише в силу того, що вони одночасно і предмети споживання, і носії вартості»⁷.

Вартість товару визначається Марксом як виробниче відношення товаровиробників, що регулюється середніми, типовими для даного рівня продуктивних сил, суспільно-необхідними витратами абстрактної праці. Вона виконує функцію міри відносин у обміні та має місце тіль-

ки в умовах товарного виробництва. В одному й тому ж процесі праці абстрактною працею створюється нова вартість, а за допомогою конкретної праці вартість засобів виробництва переноситься на новий товар. Це означає, що вартість складається із двох частин: знов створеної вартості й вартості перенесеної.

Вчений доводить, що підвищення *продуктивності праці* протягом певного часу призводить до збільшення маси споживчих вартостей за незмінної величини загальної вартості й зниження вартості одиниці товару. Що стосується *інтенсивності*, яка характеризує величину витрат абстрактної праці в одиницю часу, то разом із її зростанням пропорційно зростає й кількість вироблених споживчих вартостей, а також величина створеної вартості. При цьому таке зростання відбувається без зміни вартості одиниці товару.

На думку вченого, вартість товару не може бути вираженою безпосередньо у годинах робочого часу, що були затрачені на його виготовлення. У реальному житті вартість одного товару постає у певній кількості споживчої вартості іншого товару, який прирівнюється до першого у міновій пропорції. Іншими словами, мінова вартість — це певна пропорція обміну, що є формою вираження вартості.

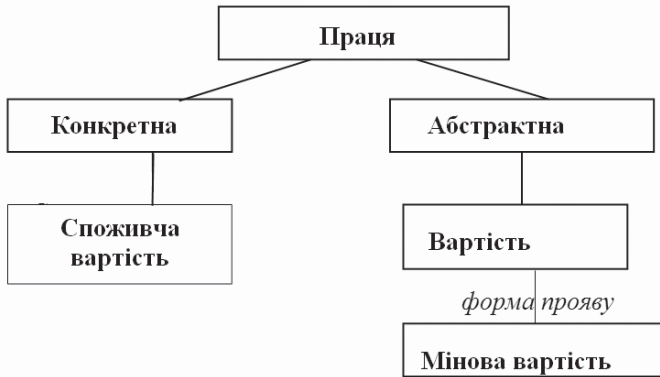

Рис. 4.2. Подвійний характер праці, втіленої в товарі

Після встановлення сутності вартості, Маркс досліджує *історичний процес виникнення й розвитку її форм* від простої, випадкової, одиничної до повної і розгорнутої, далі — до загальної і, нарешті, до грошової. Саме через еволюцію форм вартості вчений розкриває історичний процес виникнення, встановлює сутність та функції грошей. Останні він

визначає як загальний еквівалент, матеріалізацію абстрактної праці, «уречевлення загального робочого часу»⁸.

Грошова форма вартості називається *ціною* і вважається найбільш розвинутою із усіх форм. Ціна, на думку Маркса, формується на основі вартості, але у дійсності під впливом попиту й пропозиції може не співпадати з вартістю й відхилятися від неї. У силу дії *закону вартості*, який перерозподіляє суспільну працю між окремими галузями виробництва й змінює раніше встановлені пропорції розподілу праці, ціни товарів тяжіють до їх вартостей. Відхилення цін від останніх викликає перерозподіл робочої сили. «Робочий час прокладає собі шлях через випадкові й постійні коливання мінових відношень продуктів приватних робіт тільки насильно у якості регулюючого закону, що діє подібно до закону тяжіння»⁹. Таким чином, коливання попиту й пропозиції впливають лише на відхилення ринкових цін від вартості, але не на її рівень.

З розвитком капіталістичного виробництва, міжгалузевої конкуренції, засобів транспорту і кредитної системи ринкові ціни товарів починають все більше регулюватися *ціною виробництва*. Остання визначається витратами виробництва за середніх умов виробництва з урахуванням середнього прибутку на вкладений капітал. В основі ціни виробництва лежить вартість товарів, сума вартостей яких дорівнює сумі цін виробництва.

Теорія додаткової вартості. На основі теорії трудової вартості Маркс доводить, що робітник продає на ринку не свою працю, а *робочу силу* — сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей, які використовуються у виробництві товару. Робоча сила є специфічним товаром, що має споживчу вартість (здатність до продуктивної праці, створення додаткової вартості) та мінову вартість (вартість життєвих засобів, необхідних для утримання робітника та його сім'ї).

Підприємець купує робочу силу заради споживчої вартості й повністю оплачує її вартість. Але робітник працює значно більше часу, ніж необхідно для створення вартості, що дорівнює вартості його робочої сили. За межами цього необхідного робочого часу, тобто у додатковий робочий час робітник створює *додаткову вартість (m)*. Остання безоплатно привласнюється власником засобів виробництва й становить дійсне джерело капіталістичного багатства.

Надалі Маркс відкриває й досліджує дві основні *форми додаткової вартості* — абсолютну та відносну, і відповідно, два основні способи її збільшення: 1) зростання інтенсивності праці й подовження робочого дня; 2) підвищення продуктивності праці.

Теорія капіталу. За Марксом, *капітал* є відношенням експлуатації найманих робітників капіталістами, відношенням виробництва й при-

власнення додаткової вартості. Отже, капітал — це вартість, що створює додаткову вартість, самозростаюча вартість. На основі вчення про додаткову вартість Маркс розкриває структуру капіталу, виділяючи в ньому такі елементи:

а) *постійний капітал* (*c*) — та частина капіталу, що витрачається на купівлю засобів виробництва;

б) *змінний капітал* (*v*) — та частина капіталу, яка витрачається на купівлю робочої сили;

в) *основний капітал* — та частина капіталу, яка знаходиться у виробництві протягом багатьох циклів і переносить свою вартість на створений продукт частинами;

г) *обіговий капітал* — та частина капіталу, яка використовується в одному циклі виробництва й повністю переносить свою вартість на створений продукт.

Відношення маси засобів виробництва до кількості живої праці, що приводить їх у дію, Маркс називає *технічною будовою капіталу*. Однак, тільки робоча сила (змінний капітал), на думку вченого, є джерелом додаткової вартості. Цю частину капіталу вчений називає змінною, оскільки вона створює вартість, що перевищує вартість робочої сили. Вартість постійної частини капіталу переноситься за допомогою праці на товар, що виготовляється. У силу цього відношення постійного капіталу до змінного Маркс називає вартісною будовою капіталу.

Надалі вчений виводить залежність між вартісною й технічною будовою капіталу і називає її *органічною будовою* (*c/v*). Остання є «вартісною будовою капіталу — оскільки вона визначається його технічною будовою і відображає в собі зміни технічної будови»¹⁰. Органічна будова капіталу вимірюється відношенням вартості засобів виробництва до вартості робочої сили, а не відношенням маси засобів виробництва до кількості робітників. Разом з цим, вона — не будь-яка вартісна будова капіталу, а тільки та, яка відображає його технічну будову. Якщо, наприклад, вартісна будова капіталу підвищиться внаслідок подорожчання сировини при незмінній технічній будові капіталу, то це не буде одночасним підвищенням його органічної будови. Але якщо вартісна будова капіталу зросте внаслідок підвищення його технічної будови, то це буде означати підвищення органічної будови капіталу.

Теорія доходів. Маркс вважає, що *всі доходи*, за виключенням заробітної плати — грошового виразу вартості товару робоча сила, є *перетвореними формами додаткової вартості*. Так, експлуатуючи найману працю, капіталіст отримує прибуток — форму додаткової вартості, яка виступає у трьох функціональних видах: промисловий прибуток, торговий прибуток і позичковий відсоток.

Промисловий прибуток формується у сфері матеріального виробництва у вигляді додаткової вартості, втіленої у додатковому продукті. Реалізація вартості останнього у грошовій формі перетворює додаткову вартість на прибуток. Фактична його величина є різницею між ціною продажу товарів і витратами на їх виробництво. Тому, якщо ціна дорівнює вартості, то прибуток за своєю величиною дорівнює додатковій вартості. Якщо ціна відхиляється від вартості, то величина прибутку відповідно відхиляється від величини додаткової вартості. Факторами зростання величини прибутку є фактори збільшення додаткової вартості (подовження робочого дня, підвищення інтенсивності й продуктивності праці, пониження заробітної плати нижче вартості робочої сили), а також зменшення часу обігу капіталу.

Коли функції обігу виконує сам промисловець, то він має займатися побічними справами: організовувати торгівлю товарами, вивчати ринок, знаходити способи стимулювання збуту, що, безумовно, затримує повернення капіталу в грошовій формі для подальшого виробництва. Тому з метою прискорення процесу реалізації і, відповідно, зростання прибутку, промисловці реалізують продукцію за більш низькими оптовими цінами особливій категорії капіталістів — торговим підприємцям. Останні реалізують товари безпосереднім споживачам за більш високими роздрібними цінами, що відповідають ринковій ціні. Тому *торговий прибуток* є різницею між ринковою й оптовою ціною товару.

Однак, зазначене є лише зовнішньою формою прояву більш глибоких виробничих відносин: промисловці діляться з торговцями додатковою вартістю, створеною у результаті експлуатації найманої праці у сфері матеріального виробництва. Торговці купують товари у промислових капіталістів нижче вартості, а реалізують їх за вартістю. Таким чином, торговий прибуток — це особлива форма додаткової вартості.

Крім промислових і торгових капіталістів існує ще одна категорія підприємців — кредитні, що представляють у користування тимчасово вільні грошові засоби за певну плату — позичковий відсоток. Останній на поверхні економічних явищ виглядає як ціна капіталу, що береться у позику. Однак, це специфічна ціна. Для звичайних товарів ціна є грошовим виразом їх вартості. Але для капіталу, що надається в позику, відсоток не є грошовим виразом вартості, тому що сам позичковий капітал вже виражений у грошовій формі. У даному випадку відсоток є оплатою споживчої вартості капіталу як товару — його здатності приносити прибуток. Тому Маркс назвав відсоток ірраціональною формою ціни.

Позичковий відсоток — та частина додаткової вартості, яку функціонуючі капіталісти вимушені віддавати кредитним капіталістам. Прибуток, який утворюється внаслідок руху позичкового капіталу, розподіляється на дві частини: 1) *відсоток*, який привласнюється капіталістом-кредитором як власником позичкового капіталу і 2) *підприємницький дохід*, що привласнюється функціонуючим капіталістом-позичальником (промисловцем чи торговцем). А так як кредитні відносини широко розвиваються, і кожний окремих капіталіст міг би віддати свій капітал у позику, то поділ прибутку на відсоток і підприємницький дохід набуває загального значення й застосовується навіть до прибутку на власний капітал підприємців, а не тільки до прибутку, який отримано на позичковий капітал.

Ще один вид доходу — *рента* — являє собою форму додаткової вартості, яка створюється у землеробстві та є результатом економічних відносин між землевласниками, фермерами й найманими працівниками у сільському господарстві. Вона виступає у вигляді:

а) *диференційної ренти*, пов'язаної з різною якістю, місцерозташуванням і продуктивністю земельних ділянок;

б) *абсолютної ренти*, пов'язаної з наявністю монополії приватної власності на землю.

Обмеженість землі як економічного ресурсу і детермінована цим монополія капіталістичного господарювання на землі, — стверджує Маркс, — зумовлює той факт, що суспільна ціна виробництва сільськогосподарських продуктів регулюється витратами виробництва на гірших землях. Внаслідок цього індивідуальні витрати виробництва на середніх і кращих землях менші, ніж на гірших. З цієї причини індивідуальні ціни продуктів з середніх і гірших земель — менші за суспільну ціну виробництва. У результаті на середніх і кращих землях окрім середнього прибутку буде отриманий додатковий прибуток у розмірі різниці між суспільною й індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарських продуктів. Цей додатковий прибуток фермери передають землевласникам, які привласнюють його у вигляді диференційної ренти. Остання поділяється Марксом на дві основні форми: *диференційну ренту першого роду* (її різновидами є рента за родючістю і рента за місцезнаходженням земельних ділянок) і *диференційну ренту другого роду*, що виникає при послідовних вкладеннях капіталу в дану ділянку землі.

Монополія приватної власності на землю породжує особливий вид ренти, яку Маркс називає *абсолютною*. Механізм її утворення вчений пов'язує з тим, що, внаслідок існування зазначеної монополії, у сільському господарстві майже відсутня міжгалузєва конкуренція та перелив

капіталу. Це призводить до відносно нижчої органічної будови капіталу у сільському господарстві й більш високої вартості сільськогосподарської продукції у порівнянні з ціною її виробництва. Ця продукція продається на ринку не за ціною виробництва, а за ринковою ціною, що дорівнює вартості продукції. Отже, реалізуючи сільськогосподарську продукцію на ринку за вартістю, орендар відшкодовує свої витрати, отримує середній прибуток на капітал і сплачує землевласнику *абсолютну ренту*, яка кількісно дорівнює надлишку додаткової вартості над середнім прибутком.

Теорія нагромадження капіталу і процес відтворення. У суспільному виробництві Маркс виділяє *два підрозділи*: виробництво засобів виробництва (I) та виробництво предметів споживання (II). Весь обсяг виробленої у цих підрозділах продукції вчений називає сукупним суспільним продуктом. Вартісна будова останнього має вигляд $c + v + m$. Відповідно, вартісна будова вироблених у I підрозділі засобів виробництва визначається як $I(c + v + m)$, а вироблених у II підрозділі предметів споживання — $II(c + v + m)$. Для безперервного процесу відтворення повинні дотримуватись наступні умови:

а) для простого відтворення:

$$I(v + m) = IIc$$

$$I(v + m) + II(v + m) = II(c + v + m)$$

$$I(c + v + m) = Ic + IIc;$$

б) для розширеного відтворення:

$$I(v + m) > IIc$$

$$I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m)$$

$$I(c + v + m) > Ic + IIc.$$

Але у реальному житті ці пропорції можуть суттєво порушуватись. Прагнення підприємців одержувати більші прибутки приводить до масового оновлення основного капіталу, розширення виробництва. За рахунок введення в дію нових машин і обладнання (що є запорукою зниження індивідуальної вартості товарів на окремих підприємствах нижче їх суспільної вартості) зростає органічна будова капіталу (c/v).

Даному процесу сприяє й концентрація капіталу, оскільки все більша частина капіталізованої додаткової вартості вкладається у постійний капітал і все менша — у змінний. У результаті перетворення частини капіталізованої доданої вартості у додатковий змінний капітал абсолютна величина змінного капіталу зростає, але при цьому постійний капі-

тал зростає швидше, ніж змінний. Централізація капіталу, в свою чергу, сприяє зростанню органічної будови капіталу, оскільки на крупних підприємствах питома вага постійного капіталу вища, ніж на дрібних. Отже, у результаті підвищення органічної будови капіталу частка змінного капіталу в усьому капіталі зменшується.

Оскільки попит на робочу силу залежить саме від величини змінного капіталу, то його відносне скорочення приводить і до відносного скорочення попиту на робочу силу, витіснення із виробництва раніше зайнятих робітників. «...Робоче населення, здійснюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням, резервною армією праці»¹¹. Таким чином, стверджує Маркс, «чим більшими є суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри й енергія його зростання, а відповідно, чим більша абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається внаслідок тих же причин, що і сила розширення капіталу», а це породжує жебрацтво, пауперизм. Таким є, на думку Маркса, «абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження»¹².

Теорія криз Маркса будується на основі його концепції капіталістичного нагромадження і розподілу доходів. На думку вченого, абстрактна *можливість криз* притаманна ще простому товарному виробництву і є *результатом загострення суперечності між приватною і суспільною працею*. Приватні власники виробляють товари без попереднього урахування і знання суспільних потреб. Тому можлива ситуація, коли товари будуть вироблені у надлишку у порівнянні з обсягом попиту на них і не знайдуть збуту. Однак така формальна можливість криз конкретизується і стає реальністю у процесі кругообігу капіталу, в умовах його суспільного відтворення.

Для реалізації суспільного продукту необхідні певні співвідношення між I і II підрозділами суспільного виробництва, а також у їх середині. Однак анархія капіталістичного виробництва не здатна забезпечити підтримання необхідної пропорційності між різними підрозділами й галузями виробництва. Тому реальною є можливість порушення умов реалізації сукупного суспільного продукту і криза.

Оскільки рушійним мотивом капіталістичного виробництва є додаткова вартість у формі прибутку, то з метою його максимізації підприємці вкладають у виробництво все нові й нові капітали. Так як їх прагнення до зростання прибутків не має обмежень, то капіталістичному господарству властива тенденція до безмежного розширення виробництва, яке не супроводжується відповідним зростанням споживання. Роз-

міри споживання робочого класу обмежені величиною отримуваної заробітної плати, яка хоча й збільшується разом із розвитком продуктивних сил, однак має значно нижчі темпи зростання порівняно із темпами розширення виробництва.

Важливою причиною відносного скорочення платоспроможного попиту робітників, тобто повільнішого зростання величини заробітної плати робочого класу у порівнянні із зростанням вартості вироблених у суспільстві товарів, є підвищення органічної будови капіталу. Останнє також супроводжується зростанням резервної армії праці, що, в свою чергу, уповільнює зростання реальної заробітної плати зайнятих робітників і посилює відставання платоспроможного попиту робітничого класу від зростання виробництва.

Що стосується підприємців, то вони, хоча й збільшують свій попит на предмети споживання, все ж не можуть придбати весь приріст продукції другого підрозділу, який в умовах індустріальної економіки складається, в основному, з предметів масового споживання. Нагромаджуючи капітал, підприємці сприяють все більшому зростанню попиту на засоби виробництва у порівнянні з предметами споживання.

«Таким чином, — робить висновок Маркс, — остаточною причиною усіх дійсних криз завжди залишаються бідність і обмеженість споживання мас, що протидіють прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили таким чином, ніби межею їх розвитку могла бути лише абсолютна споживча здатність суспільства»¹³.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. За Марксом, *суспільно-економічна формація*, як особливим чином подане суспільство, включає реальний *базис* (виробничі відносини, які відображають той чи інший стан продуктивних сил, тобто базис, спосіб виробництва) і *надбудову* (політика, право, культура, релігія). Розвиток суспільства є процесом послідовної зміни суспільно-економічних формацій, яка відбувається внаслідок того, що «на певній стадії свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є лише юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони розвивались. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх окупи. Тоді настає епоха соціальної революції»¹⁴. Маркс виділяє чотири способи виробництва — *азіатський, античний, феодальний* і *сучасний, буржуазний*. Вчений вважає, що капіталізм є останнім способом виробництва, який заснований на експлуатації.

Стрімкий розвиток продуктивних сил капіталізму, що набувають дедалі більшого суспільного характеру, розвиток крупної машинної індустрії усувають ті об'єктивні причини, що породжують приватну вла-

сність на засоби виробництва. На цій основі вперше з'являється об'єктивна можливість побудови нового суспільства без приватної власності та експлуатації. Таке суспільство Маркс називає *комунізмом* і вважає, що воно буде розвиватись на основі суспільної власності на засоби виробництва, що створює основу планової організації усього суспільного виробництва в інтересах народу, будуть ліквідовані анархія виробництва і економічні кризи, а разом з ними і панування стихії економічних відносин над людьми. В таких умовах повністю усувається експлуатація, жебрацтво трудових мас, яким на основі розвитку продуктивних сил і підвищення продуктивності праці буде забезпечено достаток матеріальних і культурних благ.

4.3 Розвиток ідей марксизму наприкінці XIX — початку XX ст.

В останній третині XIX ст. в економіці розвинутих країн відбуваються кардинальні зрушення. Прогресивні перетворення у техніці й технології виробництва і, перш за все, зміна його енергетичної складової, створюють умови для швидкої концентрації й централізації капіталу, виникнення монополістичних союзів. На зміну вільній конкуренції поступово приходять *монополістична* стадія розвитку, яка характеризується новими економічними і політичними явищами.

Підкорення ринку незначній кількості монополістів-виробників галузевої продукції, поступове взаємне переплетіння промислового й банківського капіталу, перші спроби втручання держави у процес нагромадження приватного багатства, поглиблення та видозмінення циклічних криз, зростаюча міць пролетаріату, об'єднаного у професійні спілки, потребували наукового осмислення.

Таке осмислення відбувається різними шляхами: від модернізації ортодоксальних теорій до створення принципово нових вчень, заснованих на іншій методологічній основі. У період, що розглядається, народжується нова історична школа, формується неокласичний напрям, у тому числі австрійська, американська, кембріджська та математична школи, а також продовжує розвиватися марксизм. Цей розвиток відбувається за трьома основними напрямками:

1. Пропаганда ідей марксизму серед народних мас, які раніше не були знайомі з науковою економічною теорією взагалі, й марксистськими концепціями, зокрема. Популяризація, на жаль, полягала не тільки у «переказі» теорії марксизму. Для її засвоєння малограмотним населенням часто

доводилося вдаватися до спрощень і невиправданого схематизму. Наслідком цього стало певне спотворення ідей класиків марксизму, свідомо ревізія теорії, спрямована на забезпечення її доступності. У результаті в марксизмі виникає особливий напрямок — *ревізіонізм*.

2. Суттєвий перегляд марксистської теорії на основі застосування до аналізу дійсності іншої методології. Це дозволило отримати нові уявлення про проблеми економічного розвитку, збагатити марксизм новими положеннями і застосувати їх до вирішення якісно нових проблем. Оскільки такий перегляд стосувався, перш за все, *багатьох основоположних висновків* Маркса і Енгельса, то відповідний напрямок отримав назву *реформізм*.

3. Теоретичний *захист* основних положень марксизму від відкритої критики з боку як неокласичних теорій, так і впливу нових ідей ревізіонізму й реформізму. Така ідейна боротьба спонукала вчених до пошуку нових даних, нових аргументів додатково до тих, що у свій час були висловлені Марксом і Енгельсом.

Зародження *соціал-демократичних* теорій відбувається наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. і пов'язано з оформленням у марксизмі реформістських ідей. Ці ідеї найбільш активно продукували й відстоювали лідери німецьких соціал-демократів Е. Бернштейн, К. Каутський та Р. Гільфердінг.

Едуард Бернштейн
(1850—1932)

Видатний діяч німецької соціал-демократичної партії

Основний твір — «**Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії**» (1889)

Методологія. Бернштейн вважає, що економічна теорія Маркса повинна підлягти перегляду відповідно до нових умов економічного розвитку суспільства. Вчений виступив проти застосування методів

логічного й історичного, а також основних положень матеріалістичної діалектики у тому вигляді, в якому їх використовував сам Маркс. На відміну від марксистської концепції лінійності економічного розвитку було запропоновано *теорію його багатоваріантності*. Бернштейн вважає за необхідне «поряд з розвитком і впливом продуктивних сил і відносин відводити належне місце правовим та моральним поняттям, історичним і релігійним традиціям епохи, впливу географічних факторів, до яких, безумовно, належить і природа самої людини, і її духовні здібності»¹⁵.

Теорія вартості. На думку Бернштейна, теорія вартості Маркса не набула теоретичного завершення, не узгоджується з реальною практикою, оскільки не врахувала параметри корисності. У той же час вчений вважає, що теорія цінності австрійської школи абстрагується від усіх властивостей товарів, окрім їхньої корисності. Для того, щоб сформувати теорію, яка б відповідала дійсності, необхідно сполучити теорію вартості з теорією граничної корисності. Реалізуючи таке завдання, Бернштейн пропонує особливу категорію — *«економічна вартість»*, яка відображає і корисність товару, і його вартість. Теорію додаткової вартості він взагалі вважає науковою гіпотезою, яка мало прийнятна для аналізу ціноутворення на реальних ринках товарів і праці.

Теорія суспільного відтворення. Усі визначені Марксом суперечності капіталізму Бернштейн визнає правильними, але неповними й занадто перебільшеними з огляду на їх антагоністичність. Вчений звертає увагу на той факт, що «крах» капіталізму, який пророкував Маркс на основі результатів, отриманих методами діалектичного й історичного матеріалізму, не є фатально неминучим. Капіталізм має великі внутрішні резерви для стабілізації та соціалізації за рахунок стійкості дрібного виробництва, дифузії власності завдяки розвитку акціонерного капіталу. Поширення акціонерних товариств Бернштейн розглядає як тенденцію до децентралізації й демократизації капіталу, що значно пом'якшує наявні суперечності капіталізму.

Вчений зосереджує увагу на факторах протидії анархії капіталістичного виробництва та кризовим явищам. Перш за все, йдеться про зміну цільової спрямованості підприємництва. Окрім відомого прагнення до максимізації прибутку, Бернштейн віднаходить у підприємця певні соціальні цілі, зокрема його свідому спрямованість на підвищення продуктивності праці, зниження витрат і підвищення якості продукції. Разом з цим, об'єднання підприємців у картелі, трести й синдикати за широкого використання кредитної системи, на думку вченого, сприяє більшій координованості дій і зменшенню вірогідності криз надвиробництва.

**Карл Каутський
(1854—1938)**

Видатний діяч німецької соціал-демократії, один із керівників II Інтернаціоналу

Основні твори — **«Економічне вчення Карла Маркса»** (1886), **«Соціальна революція»** (1902), **«Шлях до влади»** (1909)

Методологія. Каутський не є поборником *економічного детермінізму* і визнає вплив на економічний розвиток цілої низки неекономічних факторів. Тим самим він привносить у сферу економічних досліджень *методологічні принципи політичної науки*, що дозволяє переглянути й доповнити певні положення марксизму відносно соціально-економічної трансформації суспільства та ролі у цьому процесі класової боротьби.

Теорії імперіалізму та ультраімперіалізму. *Імперіалізм* у розумінні Каутського є продуктом високо розвинутого промислового капіталізму. Сутність імперіалізму вчений вбачає у прагненні промислово розвинутих країн приєднати до себе, підпорядкувати все більше аграрних областей. Це є наслідком нерівномірного економічного розвитку промисловості та сільського господарства різних країн, що потребує захоплення нових джерел сировини та продуктів. Отже, імперіалізм пов'язується переважно з політичними факторами, ототожнюється з певною зовнішньою колоніальною політикою.

Логічним продовженням теорії імперіалізму є *концепція ультраімперіалізму*. Йдеться про формування нової міжнародної політики, за якої боротьба національних капіталів замінюється на їх мирне співробітництво у сферах сумісної діяльності. Каутський висунув положення про *всесвітнє об'єднання національних капіталів у єдиний картель*, який є принципово новою формою функціонування раніше відособлених національних капіталів. За таких умов усуваються конфлікти й створюються умови для планомірного регулювання економіки у світовому масштабі. Отже, робить висновок вчений, на зміну анархії капіталістичного виробництва приходить *плановість*, що перетворює його на «організований капіталізм».

Теорія еволюції суспільства. Каутський відхиляє положення Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку. Вчений вважає, що суспільство розвивається шляхом поступового вrostання капіталізму в соціалізм на основі демократизації. «Для нас немислимий соціалізм без демократії, — стверджує Каутський, — ми розуміємо під сучасним соціалізмом не просто суспільну організацію виробництва, але також і демократичну організацію суспільства... Немає соціалізму без демократії»¹⁶.

Економічна демократія, на думку вченого, реалізується завдяки контролю над монополіями за участю профспілок; об'єднанню галузей промисловості в утворення, що самоуправляються, а також випуску дрібних акцій для робітників та службовців, залучення представників профспілок в управлінський апарат акціонерних компаній, створення регіональних і загальнонаціональних економічних рад з рівною участю підприємців і робітників.

Отже, Каутський сполучає економічні засади утвердження соціалізму з політичними й моральними передумовами, започатковує тим самим традицію розглядати економічний устрій суспільства у взаємозв'язку й взаємозумовленості з його політичною організацією.

Рудольф Гільфердінг
(1877—1941)

Економіст, видатний політичний діяч,
редактор газети німецької соціал-
демократичної партії. Міністр фінансів
Веймарської республіки

Основний твір —
«**Фінансовий капітал**» (1910)

Методологія. Для досліджень вченого є характерним певне відхилення від діалектичного підходу, утвердження засад *методології між-дисциплінарності*.

Теорія фінансового капіталу. Розглядаючи концентрацію капіталу в промисловості, Гільфердінг робить висновок, що поряд із формуван-

ням промислових трестів та картелів відбувається їх поступове зрощення з капіталом банків, внаслідок чого виникає *фінансовий капітал*. Останній, на думку Гільфердінга, усуває капіталістичний принцип вільної конкуренції, оскільки привносить у ринкове господарство планомірність. Фінансовий капітал упорядковує виробництво на основі його свідомої планомірної організації, а значить, пом'якшує кризові явища. Саме у розвитку фінансового капіталу Гільфердінг вбачає можливість мирного переходу від капіталізму до соціалізму. «Функція фінансового капіталу усупільнювати продукцію надзвичайно полегшує перемогу над капіталізмом, — стверджує вчений. — Раз фінансовий капітал поставив під свій контроль найважливіші галузі виробництва, то буде достатньо, щоб суспільство через свій свідомий виконавчий орган, завойовану пролетаріатом державу, заволоділо фінансовим капіталом, щоб відразу дістати під свою оруду найважливіші галузі виробництва»¹⁷.

Теорія організованого капіталізму. Фінансовий капітал привносить організованість й урегульованість в анархію капіталістичного виробництва поряд з розвитком акціонерних товариств. Останні вважаються осередком економічної демократії, оскільки саме акціонерний капітал забезпечує участь кожного акціонера в управлінні підприємством.

Організований капіталізм Гільфердінг визначив як «заміну капіталістичного принципу вільної конкуренції соціалістичним принципом планомірного виробництва. Це господарство, що свідомо й планомірно управляється, ... підпорядковується можливості свідомого впливу з боку суспільства ... через державу»¹⁸. Остання трактується вченим як виразник інтересів всього суспільства. Однак для того, щоб вона могла ефективно виконувати свої суспільні функції, вчений передбачає демократизацію державної влади за рахунок посилення впливовості профспілок та участі робітників у прийнятті управлінських рішень. Таким чином, організований капіталізм утверджується шляхом використання робітничим класом механізму парламентаризму й демократичної держави.

4.4 **Марксистська політична економія в Радянській Росії та СРСР**

Після здійсненої в Росії більшовицької революції стало очевидним, що теоретичного надбання К. Маркса, Ф. Енгельса та їх західних послідовників було недостатньо для пояснення багатопланової дійсності та практики побудови соціалізму. В Радянській Росії, яка першою в світі розпочала процес впровадження у життя соціалістичних ідей, ви-

никло багато проблем і питань відносно напрямів, методів та форм соціалістичного будівництва. Багатоукладність економіки країни, складне переплетіння в ній відносин, які вже віджили себе і тих, які тільки народжувалися, вимагали наукових підходів до створення засад нового економічного устрою суспільства, а значить, і творчого розвитку марксистської теорії як основи таких перетворень. Тому 20-ті рр. ХХ ст. стають періодом піднесення економічної думки марксизму у творчому розумінні, її виходу на світовий рівень.

У цей період марксистська теорія розвивається через жорстку ідеологічну боротьбу сил, які поділяли й підтримували соціалістичну ідею, а також через їх теоретичну полеміку відносно економічних засад соціалізму як реального економічного устрою, що йде на зміну капіталізму. У цій боротьбі відбувалось удосконалення ідеалу соціалістичного суспільства та уявлень про саму можливість його практичної реалізації.

**Володимир Ульянов (Ленін)
(1870—1924)**

перший Голова уряду РРФСР, один із засновників більшовицької партії Росії, лідер міжнародного комуністичного руху

Основні твори — **«Розвиток капіталізму в Росії»** (1896—1899), **«Імперіалізм, як вища стадія капіталізму»** (1916)

Методологія. Ленін розвиває вчення Маркса й Енгельса з позицій *революційного підходу*, послідовно відстоюючи висновки марксизму про становлення соціалізму завдяки пролетарській революції як способу вирішення суперечностей капіталізму. Він рішуче виступає проти теорій Гільфердінга і Каутського, які стверджували, що в специфічних умовах ХІХ — поч. ХХ ст. ця марксистська ідея втратила свою актуальність та має бути замінена концепцією мирної еволюції. В роботах Леніна домінує та знаходить подальший розвиток вчення Маркса про суперечності капіталістичного розвитку. На основі *методу матеріалістичної діалектики* вчений більш конкретно показав форми, в яких відбувається процес усупільнення

виробництва за капіталізму та теоретично довів неможливість їх еволюційного утворення в надрах капіталістичного суспільства. З цього було зроблено висновок про необхідність утвердження нових соціалістичних форм господарства у ході пролетарської революції та творчої діяльності народних мас, що спирається на диктатуру пролетаріату.

Ленін вказував на необхідність довготривалого історичного періоду для реалізації на практиці ідеї соціалізму, відстоював тезу Маркса про особливий *перехідний період* у ході якого створюються економічні, політичні, соціальні та культурні передумови соціалістичних перетворень. Отже, роботи Леніна стали спробою перенести соціалістичний ідеал на ґрунт реальної господарської практики, що вимагало творчого розвитку основоположних ідей марксизму та їхнього доопрацювання у відповідності до реалій конкретної країни.

Теорія суспільного відтворення. Вирішуючи питання про можливість застосування теорії Маркса в Росії, Ленін зосереджує увагу на доказовості факту існування в економіці країни капіталізму, і, перш за все, *внутрішнього ринку* як основи капіталістичного товарного виробництва. З метою обґрунтування можливості розвитку капіталізму в аграрній Росії, Ленін удосконалює марксові *схеми суспільного відтворення*, виділяючи всередині I підрозділу суспільного виробництва *дві частини*: першу — виробництво засобів виробництва для самого I підрозділу і другу — виробництво засобів виробництва для II підрозділу. Вчений теоретично обґрунтовує, що перша частина зростає швидше, ніж друга, і випереджає зростання усього II підрозділу. З цього робиться висновок, що розвиток капіталістичного виробництва, а відповідно, і внутрішнього ринку, відбувається за рахунок не стільки предметів споживання, скільки засобів виробництва.

Ще одним аргументом на користь існування й розвитку внутрішнього ринку в Росії стало дослідження Леніним тієї ролі, яку відіграє у даному процесі *розширення дрібних товаровиробників*. Останнє сприяє розширенню внутрішнього ринку двома способами. Перший полягає в тому, що селяни, які збанкрутіли, припиняють ведення самостійного, напівнатурального господарства, продають свою робочу силу і на заробітну плату купують предмети споживання, чим збільшують ємкість ринку для продукції II підрозділу. Другий спосіб пов'язаний із підвищенням купівельної спроможності верхівки селян, яка склала сільсько-господарську буржуазію і займається придбанням засобів виробництва, розширюючи тим самим ринок для продукції I підрозділу.

Ці логіко-теоретичні висновки були згодом підтверджені широким емпіричним матеріалом, який було залучено Леніним до дослідження процесів розвитку капіталізму в Росії. На основі його обробки було доведено існування процесів розширення селянства, витіснення його

середняцького прошарку і відділення землі від бідноти, які розвивалися разом із зростанням капіталістичних форм ведення сільського господарства. При цьому вказувалось на швидкий розвиток дрібної (мануфактурної) та крупної (машинної) промисловості, який багато в чому визначався припливом робочої сили із аграрного сектора.

Теорія імперіалізму. Ленін вважав, що *імперіалізм* — це особлива стадія у розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації, що характеризується наступними ознаками: 1) концентрація виробництва і капіталу, розвиток монополій, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банківського капіталу з промисловим і утворення фінансового капіталу та фінансової олігархії, 3) вивіз капіталу, який на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що поділяють світ між собою, і 5) завершено територіальний розподіл землі між великими капіталістичними державами¹⁹.

Особливістю ленінського аналізу імперіалізму є виявлення тих суперечностей капіталізму на його вищій стадії розвитку, які неминуче приведуть до соціалістичної революції. Такими суперечностями Ленін вважає: 1) економічну можливість затримувати технічний прогрес, для якого зникають спонукальні мотиви в силу існування монопольних цін; 2) рантьєризацию: небувале зростання прошарку осіб, віддалених від участі у будь-якому виробництві та зайнятих «постригом купонів»; перетворення провідних європейських країн у держави-рантьє; 3) експлуатацію колоніальних і залежних народів, яка створює економічну можливість підкупу верхніх прошарків пролетаріату, «тенденцію до розколу робітників та посилення серед них опортунізму»²⁰.

Результатом ленінського аналізу імперіалізму стало твердження, що у розвитку капіталізму XIX — поч. XX ст. дійсно з'явилися нові якісні зміни, однак такі, що не змінюють суті самої природи капіталізму. Тому без пролетарської революції його перетворення на соціалізм неможливе. Економічний аналіз імперіалізму, виявлення нерівномірності економічного й політичного розвитку за його умов, дозволив Леніну відхилити тезу Маркса й Енгельса про перемогу пролетарської революції одночасно у всіх розвинутих країнах і довести таку можливість по відношенню до окремої, навіть слабо розвинутої країни.

Концепція матеріальних передумов соціалізму. Аналізуючи нові явища, що виникли в економічній і політичній сферах розвинутих країн у період першої світової війни, Ленін дійшов висновку про *переростання монополістичного капіталізму у державно-монополістичну форму*, яка характеризується наступними рисами: «1) особиста унія банків з промисловістю доповнюється їх особистою унією з урядом; 2) приватні й держав-

ні монополії взаємопереплітаються; 3) державна монополія в капіталістичному суспільстві є лише засобом підвищення й закріплення доходів для близьких до банкрутства мільйонерів тієї чи іншої галузі промисловості»²¹.

Державно-монополістичний капіталізм і, перш за все, систематичне втручання держави у процес капіталістичного відтворення, посилює, на думку Леніна, ступінь усупільнення виробництва і його планомірність. А значить, створює матеріальні умови соціалізму. «Цей державний апарат ми беремо вже готовим у капіталізму, причому нашим завданням є тільки відсікання того, що капіталістично спотворює цей чудовий апарат»²². Мова йде про те, що соціалізм має розширити, поглибити останній, зробити його більш демократичним і доступнішим, обернути на користь народу.

Реалізація на практиці даного завдання поставила проблему необхідності *перехідного періоду*. Характеризуючи економіку Радянської Росії, Ленін підкреслив наявність в ній п'яти різних суспільно-економічних типів господарства, тобто *соціально-економічних укладів*:

1) *патріархального*, який охоплював натуральні селянські господарства, не пов'язані з ринком;

2) *дрібно товарного*, — до нього відносилась більшість селянських господарств, пов'язаних з ринком, а також кустарна промисловість;

3) *приватногосподарського капіталізму* (приватна промисловість та торгівля, господарства кулаків);

4) *державного капіталізму* (капіталістичні підприємства, що контролюються державою, приватні кооперативи);

5) *соціалізму* (державні підприємства, колективні господарства).

Ленін підкреслював, що в умовах переважання в Росії дрібного товарного господарства для побудови економічного фундаменту соціалізму потрібно ліквідувати багатокладність та перетворити соціалістичний уклад на пануючий у господарстві країни. Таким чином, було доведено, що процес формування нових суспільних виробничих відносин потребує тривалого історичного періоду або особливої стадії суспільного розвитку.

Зазначені теоретичні підходи ленінського вчення про соціалізм набули подальшого розвитку через дослідження нових типів протиріч, які виникали у ході соціалістичного будівництва, а також теоретичну розробку способів їх вирішення. Фактично, марксистичного часу формували наукове уявлення про альтернативні можливості побудови соціалізму. Ціла плеяда таких видатних радянських економістів як В. Базаров, О. Богданов, С. Булгаков, М. Бухарін, М. Кондратьєв, Г. Кржижановський, Є. Преображенський, С. Струмлілін, О. Чайнов та багато інших розвивали марксистське вчення, досліджували актуальну на той час проблематику сутності перехідного періоду, шляхів розвитку селянських господарств, взаємодії плану та ринку, методів планування і регулю-

вання ринкової кон'юнктури, ціноутворення, кредиту тощо. Однак досліджувалися не тільки реалії соціалістичного розвитку, але й методологічні та загальнотеоретичні проблеми політичної економії.

Олександр Малиновський (Богданов) (1873-1928) на основі матеріалістичного розуміння історії та методу історичного матеріалізму, як загальної методології суспільних наук, вперше сформував ідею про *ізоформізм різних організаційних структур* в природі, суспільстві та пізнанні. Вчений здійснив спробу поєднання в єдиному методологічному підході методів суспільних і природничих наук, що сприяє інтеграції наукових дисциплін, розвитку міждисциплінарних досліджень. Прикладами останніх є кібернетика, загальна теорія систем, теорія організації, синергетика.

Микола Бухарін (1888-1938) конкретизував метод матеріалістичної діалектики та втілював його у *теорію рівноваги*, вважаючи останню процесом пізнання «постійного зіткнення сил, розпаду, зростання систем, народження нових та їх власний рух»²³. Ця теорія дозволила представити матеріалістичне розуміння історії як процес безперервної зміни рівноважних станів системи від простої взаємодії до з'ясування головного співвідношення усіх чинників суспільного розвитку, а також встановити їх підлеглість.

Микола Кондратьєв (1892-1938) систематизував та розвинув методологію дослідження економічних процесів у частині створення *загальної теорії економічної динаміки*. Вчений виділив *три рівня рівноважних станів економіки* і, відповідно, три різновиди відхилень від рівноваги, які генерують три види економічних циклів: 1) рівновага «першого порядку» — між ринковим попитом та пропозицією. Відхилення від неї породжує короткострокові коливання з періодом в 3–3,5 роки — цикли товарних запасів; 2) рівновага «другого порядку» — між сукупним попитом та сукупною пропозицією, або, іншими словами, між обсягами та структурою платоспроможного суспільного споживання та суспільного виробництва. Відхилення від цієї рівноваги формують середньострокові цикли оновлення основного капіталу з періодичністю в 7–11 років; 3) рівновага «третього порядку» — між «основними капітальними благами» (до яких Кондратьєв відносить виробничу інфраструктуру, а також кваліфіковану робочу силу) та іншими елементами технологічного способу виробництва: енергетичною та сировинною базою виробництва, галузевою структурою економіки, що склалася, рівнями зайнятості та цін, інституціональними формами тощо. Відхилення від цієї рівноваги викликають довготривалі коливання в економіці з періодом від 45 до 60 років — «довгі хвилі»²⁴.

Олександр Чаянов (1888-1937) заклав основи *теорії трудового селянського господарства*, яке принципово відрізняється від капіталістичного і має на меті зростання добробуту сім'ї за рахунок досягнення рівноваги між

її потребами та засобами їхнього задоволення. У дослідженні сімейних селянських господарств і напрямів їх кооперації, вчений застосовує економіко-математичні методи, розробляє *теорію соціально-економічних оптимумів* та розповсюджує принципи організаційної науки Богданова на сільське господарство. У результаті такої роботи була створена концепція організаційної рівноваги трудового селянського господарства.

На фоні зазначеного теоретичного плюралізму 20-х рр. після «великого перелому» початку 30-х рр. починає активно формуватися певний симбіоз економічної науки й партійної ідеології, який у подальшому призвів до догматизму і переродження значної частки економічної науки у вчення, завданням якого було доведення переваг соціалізму, виправдання економічної політики комуністичної партії. Більшість вчених була вимушена займатись цитуванням і тлумаченням ідей класиків марксизму, підпорядкуванням їхніх ідей програмним документам партії й уряду.

Творчий розвиток марксизму було майже зупинено насильницькими методами партійної ідеології, які полягали у «захисті марксизму від ворожих елементів». Заклик Сталіна до «викорчовування» теорій Чаєнова, Громана, Базарова, що «засмічують голови наших практиків», у реальності перетворився на «викорчовування» самих теоретиків. Процеси «Трудової селянської партії» і «Союзного бюро меншовиків» відсторонили багатьох тих, хто мислив не догмами, від науки, а «пересуд 1937–1938 рр. — із життя»²⁵.

Після подібних репресій над цілими поколіннями політекономів висів «дамоклів меч» страху перед фізичною розправою за інакодумство. Тому виглядає не дивним різке зниження творчого інтелектуального наукового потенціалу. У середині 30-х рр. у радянській економічній науці було сформовано догматичний напрямок марксизму, позбавлений творчого розвитку економічних ідей К. Маркса і Ф. Енгельса. Всі більш-менш прогресивні ідеї народжуються «лише в головах» марксистів без надії бути обнародуваними. І тільки в 80-ті рр. ХХ ст. в період перебудови соціалістичного суспільства відбувається реабілітація економістів, що були незаконно репресовані, та здійснюється поворот марксистської думки від догматизму на шлях творчості.

Однак завдяки зусиллям відданих істині вчених-економістів домінування догматизму ніколи не було абсолютним. Навіть у 30-40 рр. ХХ ст. нагромаджений творчий потенціал дозволив, зокрема, в межах економіко-математичних досліджень розробити методи системного аналізу соціально-економічних процесів і обґрунтувати рекомендації щодо удосконалення організаційних структур управління, принципів раціонального ведення господарства на основі нових методів аналізу й принципу оптимальності. Така робота була ідеологічно дозволеною, оскільки не суперечила марксистській ідеї про планову організацію соціалістичного господарства.

У межах дослідження цієї проблематики радянський вчений **Леонід Канторович** (1912-1986) застосує *модель лінійного програмування* для розробки оптимального варіанту використання ресурсів. На цій основі вчений вперше будує статистичну й динамічну моделі поточного та перспективного планування використання економічних ресурсів. За цю роботу Канторович, до речі, єдиний із радянських економістів, був удостоєний Нобелівської премії (1975).

Зняття ідеологічних обмежень на розвиток марксистської теорії з 90-х рр. XX ст. сприяли піднесенню економічної науки на пострадянському просторі. Досвід побудови і розвитку моделі соціалізму радянського зразка, його суперечності й проблеми трансформації вимагали наукового осмислення та потребували подальшого розвитку марксистської теорії як теоретичного підґрунтя здійснюваних реформ. У цей період активізуються дослідження реальних умов розвитку економіки з урахуванням впливу на неї глобальних та інституціональних факторів.

Леонід Абалкін (1930-2011) — академік, провідний радянський економіст, державний діяч. Обґрунтовує необхідність демократизації та соціалізації економічних процесів, розробки та реалізації стратегії модернізації та розвитку країни, активізації інтеграційних процесів на євразійському просторі, утвердження соціальної відповідальності підприємців, а також випереджаючого прогресу фундаментальної науки та освіти.

Олександр Бузгалін (народився у 1954 р.) та **Андрій Колганов** (народився у 1955 р.) — вчені Московського державного університету на основі поєднання методів фундаментальної економічної науки та соціальної філософії досліджують новітні зміни в економіці та суспільстві, що відбуваються під впливом глобалізації та інформаційної революції. Вчені приходять до висновку про трансформацію фінансового капіталу у *капітал віртуальний*, формування в сучасних умовах *корпоративно-мережевого ринку* та *«фіктивного сектора економіки»* — соціально-економічного простору, в якому відтворюється у розширеному масштабі сукупність фіктивних вартісних агрегатів і не створюється ні матеріальних благ, ні культурних цінностей. Бузгалін і Колганов доводять, що домінуючі у сучасних умовах форми глобального капіталу ведуть суспільство у глухий кут, досліджують передумови та напрямки становлення народження нової посткапіталістичної суспільної системи.

Юрій Яковець (народився у 1929 р.) — професор, президент Міжнародного інституту Пітіріма Сорокіна — Миколи Кондратьєва, є засновником наукової школи російського циклізму, активно розвиває теорію циклів і криз, методологію їхнього передбачення, вивчає закономірності розвитку інвестицій та інновацій, проблеми глобалізації й динаміки цивілізацій.

Анатолій Чухно (1926-2012) — академік НАН України, досліджує проблеми становлення й розвитку еволюційної парадигми економічної теорії, на основі марксистського підходу вивчає трансформаційні процеси в українській економіці, доводить необхідність аналізу виробничих відносин у нерозривному зв'язку з продуктивними силами суспільства і вказує на неприйнятність здійснення ринкових перетворень тільки на основі перетворень виробничих відносин (роздержавлення, приватизація, демонополізація економіки). Вчений зосереджує увагу на структурних перетвореннях продуктивних сил, викликаних становленням нового технологічного способу виробництва та розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій.

4.5 Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрямки еволюції марксизму у ХХ ст.

З огляду на науково-технічну революцію, постіндустріальний розвиток провідних країн та відповідні зміни соціально-економічних відносин капіталістичного суспільства в економічній науці відбувається перехід до досліджень широкого спектру соціально-економічних проблем.

Найбільшого розповсюдження набувають теорії, пов'язані з:

- подальшою розробкою марксистської теорії циклу і, перш за все, концепції М. Кондратьєва про довгохвильові коливання економічної кон'юнктури, що набули подальшого розвитку у роботах П. Боккара, Л. Фонтвей (Франція), Е. Мандела (Бельгія), Е. Альтфатера (Німеччина);
- пошуком демократичної альтернативи й соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства — соціал-демократи К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Вичорек, В. Майснер, К. Цинн (Німеччина);
- трансформацією економічної системи й гуманізацією всіх сторін життя людини — радикальна політекономія П. Барана, П. Сузі, Ч. Міллса, Г. Маркузе, Е. Фромма (США), Р. Ебінхаузена, Р. Вінкельмана (Німеччина), А. Раттансі (Великобританія) тощо.

Соціал-демократичну теорію у марксизмі ХХ ст. найбільш активно розвивали представники соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Відмінною рисою еволюції цієї доктрини була переважно не теоретична, а практична спрямованість. Партійні лідери науково обґрунтовували основні положення політичних програм своїх партій, чим сприяли й розвитку самої соціал-демократичної теорії. У перших програмах заявах лідера СДПН К. Шумахера, зроблених у післявоєнний

період від імені партії, говорилося, що майбутня Німеччина повинна бути побудована на соціалістичних засадах відповідно до ідей «демократичного соціалізму», висунутих у свій час К. Каутським і Р. Гільфердингом. Мова йшла про перехід до соціалізму через поступове реформування капіталістичного устрою за умови розгортання демократії й активної участі у цих процесах держави. К. Шумахер, як і його однопартійці, по суті, пропонував «третій шлях», відмінний як від капіталізму більшості західних країн, так і від радянського соціалізму.

Лідер німецьких соціал-демократів вважав, що досягнення соціалістичних цілей можливе тільки за умови реалізації демократичних цінностей. Останні в економічній сфері пов'язувались з процесами розширення різних форм участі трудящих у прийнятті управлінських рішень, плюралізмом форм власності, демократизацією державного управління та широкою соціалізацією суспільства.

У 60-ті рр. XX ст. відбулась ревізія колишніх програмних спрямувань СДПН. Західнонімецькі соціал-демократи, лідерами яких стали представники лівого крила СДПН Н. Вичорек, В. Майснер і К. Цинн, переглянули свої колишні ідейні позиції. Вони остаточно відмовилися розглядати марксизм як єдину світоглядну та ідейну основу соціал-демократичного руху та визнали поряд з ним християнську етику, гуманізм і класичну філософію. Соціал-демократи стали розглядати соціалізм не як жорстко окреслену модель, а як реалізацію моральних цінностей, головними з яких є свобода, справедливість і солідарність.

Демократично спрямовані соціалісти, і особливо В. Айхлер, визнали необхідність існування в економічній системі приватної власності та ринкової конкуренції. Однак вони рішуче виступили за поєднання ринкових принципів з тими ідеалами соціальної справедливості, які були запропоновані представниками етичних вчень. «Наслідуючи та розвиваючи ідеї неокантіанських прихильників етичного соціалізму, — вказує В. Айхлер, — творці етично обґрунтованих принципів демократичного соціалізму відмовляються від засад марксистського соціального вчення — економічного детермінізму та історизму. Вони доводять, що марксистська спроба наукового обґрунтування гуманістичної мети соціалістичного руху і, зокрема, шляхів її досягнення, залишає цю мету лише в межах утилітарно-корисної діяльності»²⁶. Натомість пропонують розвивати суспільні інститути, в яких відбувається формування особистості з метою надання процесам виховання й освіти етичної спрямованості.

Соціальна політика держави розглядається соціал-демократами як необхідний компонент спрямованості суспільства до соціалізму. Однак

її зміст кардинально змінюється: основним засобом соціалізації вважається не перерозподіл бюджетних засобів на користь бідних, а активна економічна діяльність суб'єктів в умовах ринку, соціальне партнерство і відповідальність держави та бізнесу щодо соціального захисту населення.

Німецькі соціал-демократи виступають за активізацію економічної ролі держави, консолідацію й укріплення державного сектора. Цим вони відрізняються від політиків-неолібералів, які прагнуть мінімізації державного впливу на економічні процеси. Лідери німецької соціал-демократії неодноразово наголошували, що без участі держави у гарантуванні недоторканності власності й забезпечення порядку, без її дій щодо утвердження свободи й демократії в суспільстві, перехід до соціалізму є неможливим.

На відміну від європейських марксистських досліджень, які втілилися у соціально-демократичних вченнях, у США найбільшої популярності набула *радикальна політекономія*. На фоні піднесення молодіжного політичного руху 50-60-х рр. ХХ ст. у американській академічній науці почалося ідейне розмежування традиційно налаштованих економістів та їх ліворадикальних колег. Результатом стало формування серйозних наукових центрів, що поєднували тих, хто не погоджувався з традиційною лінією марксизму. Це були не тільки політекономисти, а й політологи, історики й соціологи. В Массачусетському університеті в Амхерсті, Новій школі соціальних досліджень в Нью-Йорку, Американському університеті у Вашингтоні та інших навчальних і наукових закладах ціла плеяда молодих вчених піддає критичному аналізу західне суспільство, вивчає перспективи його розвитку на основі методології марксизму, вважаючи Маркса «першим великим радикальним економістом», а себе — його послідовниками²⁷.

У радикальній політекономії виділяють дві крупні течії, означені як *споживчий* і *гуманістичний* радикальний соціалізм. Представники споживчого радикального соціалізму розвивають теорію економічної експлуатації робітників та економічної стагнації суспільства, зосереджують увагу на суперечливих взаємовідносинах споживачів й виробників (П. Берен, П. Суїзі, Ш. Беттельхейм, Е. Манделл). У межах течії гуманістичного радикального соціалізму аналізуються соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище її життєдіяльності та відчуження від процесу праці, дегуманізації суспільства масового споживання (Ч. Р. Міллс, Г. Маркузе, Е. Фромм). Зосередимо увагу на ідеях одного із найбільш видатних представників споживчого радикального соціалізму США — П. Берена.

**Поль Берен
(1909—1964)**

Професор економіки Стенфордського університету, член редколегії ліворадикального журналу «Monthly Review»

Основні твори — «**Політекономія зростання**» (1956), «**Монополістичний капітал**» (1966) — у співавторстві з П. Суїзі

Методологія. Берен вважає себе послідовником марксистської методології, про що пише у передмові до своєї основної праці «Політекономія зростання»: «Я намагався написати марксистську книгу... Якщо деякі із положень автора і терміни, що застосовуються, відрізняються від того, що стало загальноприйнятим в марксистській літературі, то це не означає, що автор намагався запропонувати ревізію марксистського вчення. Навпаки, я намагався застосувати марксистський аналіз сучасного капіталізму як до імперіалістичних, так і слаборозвинених країн і продемонструвати ще раз, що марксистський метод корисний, більш того, життєво необхідний при будь-якому вивченні капіталістичної дійсності»²⁸. Методологію традиційного марксизму вчений доповнює новими *методами макроекономічного аналізу, статикою і динамікою, типовими мікроекономічними підходами* до аналізу ринкових структур.

У сучасній економічній науці Берен виділяє *три основні проблеми* і вважає їх «трьома головними темами нашої епохи»: важке становище слаборозвинених країн під боком у «вільного світу»; зміни у системі монополістичного капіталізму на етапі його занепаду; перспективи розвитку соціалістичних суспільств, що виникають у Європі та Азії²⁹. Лейтмотивом наукових праць Берена є доведення неминучості революційної заміни «ірраціонального» монополізму більш раціональним суспільством — *соціалізмом*, який базується на суспільній власності, планомірному управлінні і рівномірному розподілі. Завдяки цьому соціалізм може швидко прискорювати розвиток продуктивних сил в інтересах задоволення спочатку матеріальних, а потім і духовних потреб людини (уприуг до потреби у свободі і творчій праці). Така ідеальна модель суспільства порівнювалась Береном з реально існуючими еко-

номічними системами, що вказує на його прихильність методологічним засадам традиційного позитивізму.

Теорія нагромадження. Процес *нагромадження капіталу* розглядається Береном у широкому соціально-економічному контексті, виявляються його суспільні причини і наслідки для розвинутих та слаборозвинутих країн.

Для визначення матеріальних джерел розширеного відтворення застосовуються поняття «*потенційний економічний надлишок*» і «*фактичний економічний надлишок*». Останній розуміється вченим як різниця між фактичною поточною продукцією суспільства та його фактичним поточним споживанням. «Фактичний економічний надлишок, таким чином, ідентичний поточному заощадженню або нагромадженню і знаходить свій прояв у різного роду активах, що додаються до національного багатства протягом періоду, що розглядається, а саме у виробничому обладнанні, в запасах сировини і готової продукції, в активних сальдо при розрахунках з іноземними державами й золотому запасі»³⁰.

Потенційний економічний надлишок — це різниця між продукцією, яка може бути виробленою за даних природних і технічних умов за допомогою наявних засобів виробництва, і необхідним споживанням. Цей надлишок виступає у чотирьох формах. Перша — надмірне споживання суспільства (головним чином з боку груп з найбільшими доходами). Друга — продукція, що втрачена суспільством внаслідок існування непродуктивної зайнятості робітників. Третя — продукція, втрачена через ірраціональність організації виробничого апарату. І, нарешті, четверта форма — недовироблена продукція внаслідок існування безробіття, викликаного анархією виробництва і не достатньою величиною сукупного попиту.

Економічне зростання визначається вченим як збільшення виробництва матеріальних благ на душу населення протягом певного проміжку часу. «Темпи й напрями економічного розвитку в якій-небудь країні залежать, — вважає вчений, — від фактичного економічного надлишку та від способу його використання. У свою чергу, ці фактори визначаються ступенем розвитку продуктивних сил, відповідною структурою суспільно-економічних відносин і системою привласнення економічного надлишку, яку ці відносини припускають»³¹. Якщо у суспільстві існує тенденція до перевищення потенційного економічного надлишку над фактичним, то це говорить про ірраціональність існуючого економічного устрою, а також необхідність його заміни більш раціональним ладом.

Теорія стагнації монополістичного капіталізму. Детально проаналізувавши ринкову поведінку монополістичних структур з позицій мікроекономічного та каузального аналізу, Берен приходить до висновку, що за умов наявності у виробника ринкової влади відбувається закономірний

процес перевищення можливостей нагромадження над можливостями інвестування. Це відбувається унаслідок того, що на монополістичній стадії розвитку капіталізму механізм вирівнювання норми прибутку діє тільки у конкурентному секторі економічної системи, який є надто звуженим. У ньому норма прибутку низька, а його маса, що може бути використана для капіталовкладень, відносно невелика. У секторі, де діють монополії й олігополії, навпаки, норма прибутку висока, і, відповідно, його маса, що може бути використана для капіталовкладень, досягає величезних розмірів. Однак, у монополізованому секторі виробники вважають нерентабельними реінвестиції у власні підприємства і відчують все більші труднощі при інвестуванні прибутків в інших галузях господарства. Це відбувається внаслідок того, що технічні винаходи, які можуть понизити витрати виробництва і привести до зростання обсягів випуску, не зацікавлюють монополіста, прибутки якого скоріше впадуть, ніж підвищаться у результаті насичення ринку даним товаром. Таким чином, вважає вчений, монополії й олігополії здійснюють відбір таких технічних новацій, що дозволяють уникнути серйозного зростання випуску продукції, та, водночас, прагнуть досягти економії факторів виробництва.

В умовах олігополії технічні новації, як засіб зниження витрат виробництва з метою витіснення своїх конкурентів і захоплення ринку, вже не приводять до бажаного результату. Справа в тому, що для завершення «цінної війни» олігополістам необхідно витратити такі величезні суми грошей і піти на такий величезний ризик, що вони вважають за краще взагалі відмовитись від ведення цінових війн. Для цього укладаються більш-менш явні угоди або встановлюється система лідерства в цінах, завдяки якій запекла конкурентна боротьба усувається. У наслідок цього «...фірми з високими витратами не витісняються з ринку, а можуть продовжувати свою діяльність поряд з більш прибутковими підприємствами. Тому надлишкові потужності не ліквідуються. Вони зберігаються не тільки у формі виробничого потенціалу найбільш продуктивних фірм, що перевищують їх поточне виробництво, але також і у формі неефективних підприємств, які захищені від непогоди парасолькою олігополістичної організації. Надлишок виробничих потужностей, у свою чергу, перешкоджає новим капіталовкладенням, особливо в тих галузях, де є невелике число фірм і де про існування такого надлишку добре відомо»³². Отже, при монополістичному капіталізмі не існує тенденції до створення умов, які б забезпечили додаткові стимули для інвестування економічного надлишку.

У якості факторів, що протидіють даній тенденції, Берен визначає «зовнішні імпульси», тобто ті чинники, які не пов'язані з безпосередніми ринковими взаємовідносинами у системі монополістичного капіталізму. Найбільш простим і найбільш очевидним засобом створення та-

ких зовнішніх імпульсів є збільшення частки споживання у сукупному продукті. Ця частка, з одного боку, зменшує частину продукції, яка складає фактичний економічний надлишок, а, з іншого, — створює умови для нових капіталовкладень за рахунок розширення сукупного попиту. «Проте, — стверджує вчений, — в економічній системі, де розподіл доходів між капіталом і працею засновується на прагненні окремих фірм до максимізації продукту, це неможливо... Ті заходи, які могли б бути цілком розумними для капіталістичної системи в цілому, означали б збитки, або навіть банкрутство, для окремих капіталістів, які б стали їх застосовувати»³³. На думку Берена, в умовах монополістичного капіталізму можливості зростання сукупного попиту за рахунок підвищення споживання з боку населення й фірм досить обмежені, а, отже «...для того, щоб економіка ... могла зрушити з мертвої точки й отримати необхідні стимули для прибуткового використання поточного економічного надлишку, необхідні особливі зовнішні імпульси, що приводяться в дію свідомо. Тільки держава може привести в дію ці імпульси»³⁴.

Теорія державного регулювання. Берен виділяє наступні напрями державного впливу:

1) не протидіяти зростанню безробіття й падінню виробництва до тих пір, доки воно не буде відповідати обсягу ефективного попиту. Однак така політика небезпечна у соціально-економічному відношенні і тому, на переконання вченого, є неприйнятною;

2) скорочення виробництва шляхом загального зменшення тривалості робочого тижня. Цей напрям, вважає Берен, зустрине опір з боку бізнесу й робітників через те, що призведе до зменшення виробництва, прибутку й реальної заробітної плати;

3) фінансування за рахунок державних коштів додаткового індивідуального й суспільного споживання. Перший напрям суперечить духу капіталістичної системи, оскільки дає найманому робітнику мінімум доходів незалежно від наявності роботи. Другий напрям наражається на обмежені можливості державного бюджету;

4) державне інвестування у виробничі потужності, але «... державні капіталовкладення неприйнятні для монополістичного капіталу ... , де інвестиції стримуються політикою максимізації прибутку... Уряду дозволяється вкладати свої кошти лише в такі області, які ще далекі від стадії комерційного використання...»³⁵;

5) можливість крупних державних видатків на невиробничі цілі (військові, зростання непродуктивних працівників, нагромадження непотрібних запасів).

Таким чином, «... в умовах монополій і олігополій як споживання, так і приватні капіталовкладення досить строго визначаються потребами мак-

симізації прибутків. А природа й обсяг державних видатків не менш жорстко визначаються соціальною основою і функцією держави у капіталістичному суспільстві. Через це у капіталістичній системі не можна чекати ні максимального зростання продукції, що раціонально розподіляється між капіталовкладеннями й споживанням, ні встановлення заздалегідь продуманого обсягу виробництва при зниженні тягаря роботи»²⁸.

Єдиним раціональним варіантом вирішення цієї проблеми, робить висновок Берен, є соціалістичне економічне планування. Можливість його запровадження передбачає наступні кроки: а) мобілізацію потенційних економічних надлишків країни шляхом експропріації власності зарубіжних і вітчизняних капіталістів, за рахунок чого підвищується фактичний економічний надлишок; б) визначення державою за допомогою планових органів частки споживання й нагромадження у сукупному продукті; в) розробка напрямків ефективного використання економічного надлишку.

Основні терміни і поняття

- Вартість
- Споживча вартість
- Мінова вартість
- Додаткова вартість
- Суспільне відтворення
- Норма і маса прибутку
- Капітал
- Органічна будова капіталу
- Фінансовий капітал
- Імперіалізм
- Ультраімперіалізм
- Організований капіталізм
- Демократичний соціалізм
- Фактичний надлишок
- Потенційний надлишок
- Ірраціональний капіталізм

Контрольні та дискусійні питання

1. У чому полягають особливості методології К. Маркса?
2. Чому теорію додаткової вартості називають «наріжною основою» теорії К. Маркса?
3. Виділіть внесок К. Маркса у розвиток теорії капіталу.

Проаналізуйте спільне та особливе теорії ренти К. Маркса та Д. Рікардо.

4. Які особливості теорії відтворення К. Маркса та В. Леніна?

5. Виділіть відмінності в поглядах К. Маркса та представників реформістського напрямку марксизму наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.

6. Охарактеризуйте особливості розвитку марксистської теорії у 20—30-ті рр. ХХ ст.

7. Виділіть основні досягнення марксистської політекономії у другій половині ХХ ст.

8. Які економічні ідеї відстоював у своїх наукових роботах П. Берен?

9. Яке значення має теорія К. Маркса для подальшого розвитку економічної науки?

Література до теми 4

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 2. — М.: Мысль, 1988. — С. 320-538.

2. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 3. — М.: Мысль, 1989. — С. 10-61; 319-550.

3. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 4. — М.: Мысль, 1990. — С. 11-411.

4. Злупко С. М. Історія економічної теорії [Текст]: підр. / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2005. — С. 337-344.

5. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1. — К.: Знання, 2006. — С. 285-386.

6. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 175-215; 498-559.

7. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 110-137; 359-478.

8. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 105-128; 373-404.

9. Ядгаров Я. С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 97-109.

Примітки до теми 4

1. Письмо К. Маркса к Ф. Энгельсу от 16 августа 1867 г. [Текст] / К. Маркс // Письма о Капитале. — М.: Политиздат, 1986. — С. 128.
2. Энгельс Ф. Избранные произведения [Текст] / Ф. Энгельс. — Т.2. — М., 1958. — С. 366.
3. Энгельс Ф. Похороны Карла Маркса [Текст] / Ф. Энгельс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 19. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 350–351.
4. Маркс К. Нищета философии [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 4. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 129.
5. Там само. — С. 133.
6. Маркс К. К критике политической экономии [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 13. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 497.
7. Маркс К. Капитал [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 23. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 56.
8. Маркс К. К критике политической экономии [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 13. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 34.
9. Маркс К. Капитал [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 23. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 85.
10. Там само. — С. 626.
11. Там само. — С.645.
12. Там само. — С. 650.
13. Маркс К. Капитал [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 25, ч. II. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 26.
14. Маркс К. Капитал [Текст] / К. Маркс // Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 25, ч. I. — М: Государственное издательство политической литературы, 1960. — С. 297.
15. Бернштейн Э. Условия, возможности социализма и задачи социал-демократии: пер. с нем. [Текст] / Э. Бернштейн. — СПб, 1906. — С. 11.
16. Історія економічних учень [Текст]: підр у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1 — К.: Знання, 2006. — С. 369.

17. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Студии про новітній розвиток капіталізму: пер. з нім. [Текст] / Р. Гильфердинг. — К. : Держ. вид-во України, 1928. — С. 385.
18. Там само. — С. 233.
19. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. — Т. 27. — С. 386-387.
20. Там само. — С. 404.
21. Там само. — С. 337-338.
22. Ленин В. И. Грозящая катастрофа и как с ней бороться [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. — Т. 34. — С. 193.
23. Бухарин Н. И. Избранные произведения [Текст] / Н. И. Бухарин. — М.: Политиздат, 1988. — С. 41.
24. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения [Текст] / Н. Д. Кондратьев. — М.: Экономика, 2002. — С. 267.
25. Кузьминов Я. И. О вульгарных тенденциях в политической экономии [Текст] / Я. И. Кузьминов // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). — Вып. 2. — М.: Экономика, 1990. — С. 23.
26. Айхлер В. Етичний реалізм [Текст] / В. Айхлер // Вибрані твори з питань соціал-демократичної теорії. — К.: Основні цінності, 2001. — С. 54.
27. Королькова Е. И. Образ социализма: Развитие взглядов леворадикальных политэкономов США [Текст] / Е. И. Королькова // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). — Вып. 2. — М.: Экономика. — 1990. — С. 205.
28. Берен П. К экономической теории общественного развития [Текст] / П. Берен. — М.: Издательство иностранной литературы, 1960. — С. 39.
29. Там само. — С. 25.
30. Там само. — С. 71.
31. Там само. — С. 84.
32. Там само. — С. 93.
33. Там само. — С. 148.
34. Там само. — С. 156.
35. Там само. — С. 160-161.

ТЕМА 5

НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

- 5.1. Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму.*
- 5.2. Витоки неокласики: австрійська і американська школи.*
- 5.3. Кембріджська школа і започаткування мікроекономіки.*
- 5.4. Математична школа.*
- 5.5. Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки.*

5.1 Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму

Неокласична економічна теорія сформувалась на протязі останньої третини XIX і перших десятиріч XX ст., які характеризувались значними соціально-економічними змінами у розвитку більшості країн континентальної Європи і США. Саме у цей період відбувається поступовий перехід від системи вільно конкурентного ринку до недосконалих форм конкурентної боротьби.

Така трансформація економіки стала закономірним результатом інтенсивного розвитку продуктивних сил, їхнього виходу на новий якісний рівень. На основі наукових досягнень, найголовнішим з яких можна вважати заміну парової енергії електричною, відбуваються значні технічні зрушення у виробництві, з'являються нові галузі промисловості, змінюється її структура. У галузевій структурі економіки провідні позиції починає займати важка промисловість, в якій поступово формуються засади масового стандартизованого виробництва. Розвиток останнього може відбуватись тільки на базі великих підприємств, які забезпечують найбільш високу економію ресурсів завдяки ефекту масштабу і, одночасно, мають фінансові можливості для впровадження нової техніки і технології. Ось чому у даний період небувалої гостроти набуває проблема укрупнення підприємств, і, відповідно, капіталовкладень.

Швидке розповсюдження акціонерних товариств частково вирішує дану проблему: вони акумулюють тимчасово вільні кошти економічних суб'єктів з метою фінансування будівництва великих підприємств і реконструкції старих виробництв. Одночасно посилюються процеси концентрації виробництва і капіталу. Закономірним результатом подібних перетворень стає виникнення монополістичних угруповань, які, хоча і не були на той час такими могутніми, як сучасні монополії, все ж таки змогли серйозно похитнути фундамент вільної конкуренції.

Всі ці зміни не могли не позначитися на діяльності економічних суб'єктів: для більшості підприємців проблеми реалізації виробленої про-

дукції та максимізації прибутку ставали дедалі важчими і вимагали точних розрахунків для прийняття рішень щодо обсягів продажу і цін продукції.

Класична економічна теорія не могла дати відповіді на такі практичні питання. У ній домінували більш абстрактні поняття, ніж того вимагало повсякдення. Економісти-класики ніколи не ставили перед собою завдання вивчення реальної ринкової поведінки економічних суб'єктів, оскільки предметом їхніх досліджень були глибини, сутнісні економічні процеси, а не конкретні форми їх прояву. Недостатність прагматизму класичної школи здійснила спробу подолати нова економічна теорія, яка у подальшому отримала назву *неокласичної*.

Англієць В. Джевонс, Ф. Еджуорт і А. Маршалл, австрійці К. Менгер, О. Бем-Баверк і Ф. Візер, француз Л. Вальрас, американці Дж. Б. Кларк і І. Фішер, італієць В. Парето започаткували основу того, що і сьогодні становить фундамент економічної науки на Заході, а саме неокласичний аналіз. Останній ґрунтується на принципово *новій методологічній базі*.

По-перше, неокласична теорія зосередила свою увагу на *проблемах раціонального господарювання*. Вихідним положенням дослідників неокласичного напрямку є потреби індивіда, які він може задовольняти шляхом споживання матеріальних і нематеріальних благ. Проте, економічні блага у природі зустрічаються в обмеженій кількості, і тому виникає необхідність у їх виробництві. А це вже пов'язано з певними жертвами і використанням ряду факторів виробництва які, у свою чергу, також характеризуються обмеженістю. Звідси виникає проблема: як раціонально використовувати обмежені ресурси у виробництві благ для задоволення потреб людини? Саме цю проблему і вважають предметом економічної науки неокласики, підкреслюючи її універсальний характер і незалежність від ідеології.

По-друге, той факт, що вихідним моментом неокласичного аналізу є потреби індивіда і, відповідно, попит, означає прихильність неокласики *примату обміну над виробництвом*. Оскільки попит є результатом суб'єктивних оцінок індивідів, а виробнича діяльність приводиться у дію саме попитом, то очевидним фактом багатьох теоретичних побудов неокласиків є *суб'єктивізм*. Автори здебільшого виходять з положення про те, що всі економічні суб'єкти діють раціонально, тобто виключно у своїх інтересах. Вони приймають індивідуальні рішення, і взаємодія цих рішень породжує економічні закони.

По-третє, важливе місце у методології неокласики займає *рівноважний підхід*. Розглядаючи економічну дійсність, теоретики намагаються виявити і вивчити такі її становища, які характеризуються відносною стабільністю, тобто рівновагою. Остання означає відсутність внутрішніх тенденцій до зміни існуючого стану певного явища. У межах рівноважного підходу в особливу різновидність виділились методи *статистики* і *динаміки*.

Метод статики полягає у співставленні різних рівноважних станів кожного конкретного явища. Метод динаміки — у вивченні короткотермінових станів при переході від одного рівноважного стану до іншого.

Такий підхід зумовив і використання принципово нових конкретних інструментів дослідження. Перш за все, економістами-неокласиками було доведено, що формування більшості показників товарно-грошового господарства відбувається під впливом змін факторів, безпосередньо пов'язаних із даними показниками. Ось чому результативні величини (ціни, доходи, витрати) слід досліджувати з позицій *граничних прирощень*, які відображають зазначені зміни. Цей методологічний прийом аналізу отримав назву *маржиналізму* (від англ. «*marginal*» — граничний). Згідно маржиналізму дослідження економічних явищ відбувається не лише у сталому, але й у постійно мінливому стані. Тобто, аналізу підлягає те, яким чином кожна наступна операція, здійснена за певний період, вплине на ціль, яку намагаються досягти. Так, аналізуючи поведінку виробника, метою якого є максимізація прибутку, дослідженню підлягають не просто показники витрат виробництва і обсягів отримуваного доходу, але і те, наскільки грошових одиниць зросте дохід виробника (приріст доходу) у залежності від збільшення обсягів випуску продукції на одну одиницю (приріст витрат виробництва). Раціональний виробник повинен порівнювати ці величини і продовжувати *пошук рішень до тих пір, доки гранична вигода не зрівняється з граничними витратами*. Саме у цьому випадку результат дій буде максимальним і мета раціонально діючого суб'єкта досягнута.

Засновники маржиналізму будують свої теорії здебільшого на основі *функціонального аналізу*, сутність якого полягає у тому, що у явищі, яке досліджується, спочатку виділяється одна характерна риса, а потім починається пошук факторів, які на неї впливають. Після того, як подібні фактори встановлено, визначається спосіб їх взаємозв'язку з раніше виділеною характерною рисою, тобто функція. Функціональний аналіз у поєднанні з граничним стали основою для широкого застосування неокласиками *математичних методів* дослідження, і, перш за все, диференційного обчислення.

Ще однією особливістю неокласичного аналізу є використання *економічного моделювання*, яке найчастіше здійснюється у двохмірному просторі за допомогою графіків.

Прихильників неокласичного напряму поєднує впевненість у тому, що ринкова економіка буде функціонувати найкращим чином за умов надання кожному із її суб'єктів максимальної економічної свободи. Вони були і залишаються захисниками традиційних цінностей, висуваючи на перший план приватну ініціативу та свободу приватного підприємництва, обмеженість державного регулювання. Ці цінності, за неокласиками, є головними умовами динамізму та ефективності суспільної системи.

У центрі уваги неокласичної теорії знаходиться окрема фірма, окремий споживач, проблеми максимізації прибутку та мінімізації витрат, тобто те, що прийнято називати *мікроекономікою*. З 60-х рр. неокласична теорія починає виходити на *макроекономічний* рівень, вирішуючи питання ефективного функціонування економічних суб'єктів при мінімальному втручанні держави.

5.2 Витоки неокласики: австрійська і американська школи

Карл Менгер (1840—1921)

Професор політекономії Віденського
університету.

Основний твір — «**Основи політичної
економії**» (1871)

Методологія. Основним завданням економічної науки Менгер вважає *вивчення процесу виникнення, розвитку і задоволення потреб людини*. Так як саме потреби кожного окремого індивіда дають імпульс до розвитку виробництва певних благ, а виробництво завжди у кінцевому рахунку здійснюється заради задоволення потреб, то очевидним є той факт, що закони розвитку останніх потребують першочергового вивчення.

Таке визначення цільової спрямованості науки вимагало і відповідного інструментарію дослідження. Оскільки потреби людини мають очевидну суб'єктивну сторону, то для їх вивчення пропонується широко застосовувати *психологію*. Менгер надає вирішального значення в економічному аналізі *методам суб'єктивізму та індивідуалізму*, а економічну науку вважає «ще не добудованою галуззю психології»¹. Для методології Менгера є характерним використання *емпіризму*, побудованого на основі спостережень своїх власних відчуттів і реакцій на зміну економічного середовища. Вчений вважає, що загальну сутність і основні принципи поведінки споживача можна вивести із характеру, а також дій окремого ізольованого ін-

дивіда. Тому в його дослідженнях явно домінує *каузальний метод*, що опирається на *суб'єктивно-психологічний аналіз*.

Теорія економічних благ. Предмети, які задовольняють потреби людини, Менгер називає *благами*. Останні відрізняються від всіх інших речей тим, що індивідам добре відома ця властивість благ, внаслідок чого люди прагнуть до володіння ними.

Всі блага поділяються вченим на *економічні* і *неекономічні* (вільні). Перші, які автор ще називає господарськими, знаходяться в обмеженій кількості порівняно з потребами. Індивід має здійснювати вибір між тими потребами, які підлягають задоволенню у даний період, і тими, задоволення яких відбудеться у майбутньому. Одночасно вирішується і питання про раціональність використання вже отриманих індивідом благ. Таким чином, перед індивідом виникає проблема розподілу і, відповідно, власності.

Неекономічні блага, кількість яких у даний момент перевищує існуючі потреби, виходять за межі економічного аналізу, оскільки не потребують розподілу і виникнення відносин власності. *Економічні блага*, у свою чергу, поділяються Менгером на *блага першого порядку* (предмети споживання), які задовольняють кінцеві потреби індивіда, і *блага вищих порядків* (засоби виробництва, користування капіталом і діяльністю підприємця), за допомогою яких виробляються блага першого порядку. Часто у процесі виробництва виникає необхідність використання цілого комплексу благ вищих порядків, наприклад, станків, інструментів, робочих рук тощо. На цій основі виділяється ще одна характеристика благ, яка полягає у їхній компліментарності або взаємодоповнюваності. Остання розуміється як здатність блага комбінуватись з іншими благами у процесі виробництва корисного продукту.

Теорія цінності. Економічні блага Менгер наділяє *цінністю*, під якою розуміє «поняття, яке мають господарюючі суб'єкти про значення благ, які знаходяться у їхньому розпорядженні і які використовуються для підтримки їхнього життя і добробуту»².

Задоволення різноманітних потреб не має для споживача однакового значення або цінності. Остання залежить від того, наскільки важлива потреба для існування людини, а також від ступеня (інтенсивності) задоволення. Якщо певна потреба задовольняється по частинам, то її значення поступово зменшується. Для ілюстрації процесу задоволення потреб індивіда Менгер будує наступну схему (див. рис. 5.1).

Римські цифри у наведеній схемі означають порядок важливості конкретних видів потреб для життя людини, арабські цифри показують зменшення інтенсивності окремих видів потреб при поступовому їх задоволенні додатковими одиницями відповідного блага. Менгер передбачає, що споживач може розташувати свої потреби відповідно з ієрар-

хією їх важливості і, одночасно, може визначити, як знижується значення кожної потреби при її постійному задоволенні за допомогою споживання додаткових частин блага. Висновком роздумів Менгера стала теза про те, що *із зростанням кількості блага, яка поступає у розпорядження індивіда, знижується корисність даного блага.*

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Рис. 5.1. Процес визначення величини цінності блага його граничною корисністю

Схема Менгера ставить питання і про те, які саме потреби і якою мірою задовольняє споживач, якщо він володіє певною кількістю ресурсів. Відповідь наступна: споживач задовольняє свої потреби таким чином, щоб значення, які він приписує останній одиниці блага улюбій категорії потреб, що задовольняється, були однаковими, незалежно від того, про яку потребу йде мова.

Таким чином, наведена схема ілюструє процес визначення величини цінності блага посередництвом граничної корисності і тезу Менгера про те, що «...цінність часткової кількості множин благ дорівнює тому значенню, яке має для індивіда найменш важливе задоволення потреби, забезпечене ще всією кількістю і викликане однаковою частковою кількістю»³. Отже, *величину цінності блага визначає граничне значення тієї одиниці даного запасу благ, яка задовольняє найменш важливу потребу індивіда.* Сам же термін «гранична корисність» Менгер ще не використовує.

Цінність же виробничих благ Менгер визначає цінністю вироблених за їх допомогою споживчих товарів. Конкретний внесок кожного окремого фактора виробництва визначається і вимірюється втратою, яка виникає у задоволенні потреб індивіда у тому випадку, коли кількість даного фактора зменшується при незмінній величині використання всіх інших.

Теорія ціни. Причиною обміну Менгер вважає різну суб'єктивну оцінку одних і тих же благ різними індивідами. Кожен покупець прагне максимально використати обмін, вилучити з нього найбільшу суму корисності. Тому обмін може відбутися тільки між тими особами, які по різному оцінюють предмет обміну. Свої суб'єктивні оцінки покупці і продавці виражають у ціновому товарі, який представляють гроші. Чим більше товару купує індивід, тим менша максимальна ціна, яку він згоден заплатити за кожну наступну одиницю товару. Вигідність обміну закінчується тоді, коли максимальна ціна (суб'єктивна оцінка) стає рівною ринковій ціні.

Таким чином, із теорії Менгера випливає, що покупці виходять із існуючих цін, пристосовують своє споживання до них і на їх основі будують свій попит. Останній встановлюється у таких розмірах, в яких *гранична корисність стає рівною ринковій ціні*, тобто коли відпадають будь які стимули до обміну.

**Фрідріх фон Візер
(1851—1926)**

Професор політекономії
Віденського університету

Основний твір — **«Витоки і основні закони господарської цінності»**
(1884)

Методологія. Серед представників австрійської школи Візер виділяється, в першу чергу, тим, що вперше здійснює спробу *пов'язати між собою теорії витрат виробництва і граничної корисності* шляхом застосування останньої до пояснення процесу ціноутворення виробничих факторів. Для досягнення поставленої мети вчений використовує *принцип граничних прирощень* і формує теорію, в якій встановлюється зв'язок між благом і суб'єктивною оцінкою споживача, а також визначається внесок факторів на основі об'єктивних умов виробництва. Тим самим, Візер розробляє загальні положення про раціональне використання виробничих ресурсів і виходить на поняття *альтернативних витрат*.

Здійснюючи пропаганду, удосконалення й популяризацію основних ідей австрійської школи, Візер вводить до наукового обігу такі відомі сучасникам терміни, як «гранична корисність», «вміння», «закони Госсена».

Теорія цінності. Візер розглядає *граничну корисність як цінність* окремих екземплярів блага і досліджує її динаміку. «Цінність (у розумінні граничної корисності) виникає у результаті суміщення двох елементів — позитивного і негативного. Це складена величина, вірніше, різниця двох величин.... Позитивний елемент — це насолода, яку отримують від корисності благ. Всякий приріст корисності, що базується на купівлі нового блага, є бажаним»⁴. «Негативний елемент витікає із байдужості, яку люди за своєю природою відчують до благ. Лише за примусом ми переносимо значення корисності на благо, процес перенесення має перебороти відомий опір, інтенсивність якого змінюється під впливом обставин. Чим більшою є необхідність, тим швидше і міцніше ми тримаємося за блага, тим меншим буде наш опір: він зовсім переборюється, коли необхідність підіймається до найвищої точки, і ми ідентифікуємо долю благ зі своєю власною долею і в їхній втраті вбачаємо нашу власну загибель»⁵. Величина негативного елемента, на думку Візера, збільшується при зростанні запасу благ.

Таким чином, робить висновок вчений, рух цінності не завжди відбувається паралельно руху корисності. Спочатку із зростанням запасу блага, його цінність, рівно як і корисність, також зростає. Потім цінність запасу перестає зростати, у той час як його корисність продовжує своє зростання. Сама ж величина корисності може бути визначеною шляхом множення граничної корисності останньої одиниці блага на число одиниць, з яких складається запас.

Теорія вмінення. Виробництво певних благ вимагає спільної участі декількох виробничих факторів. Для виділення частки участі кожного з них у процесі створення готового продукту Візер пропонує вивчення результативності різних комбінацій цих факторів. Він припускає наявність *трьох факторів виробництва* (x, y, z) і, відповідно, трьох виробничих процесів, в яких ці фактори приймають участь у різних комбінаціях. Якщо допустити, що результати цих процесів можуть бути виражені у вигляді наступних рівнянь:

$$x + y = 100; 2x + 3z = 290; 4y + 5z = 590,$$

то на їх основі можна визначити, що:

$$x = 40, y = 60, z = 70.$$

Розмір участі фактора визначається «*граничним виробничим внеском*», тобто мінімальним економічно обґрунтованим внеском виробничого фактора. Останній вимірюється *граничним продуктом*, який формується на основі виробленого за допомогою даного фактора блага з найменшою граничною корисністю. Тобто, із великої кількості споживчих благ, що були вироблені за допомогою певного фактора виробни-

цтва, виділяється *благо з найменшою граничною корисністю*. Саме воно і вважається *граничним продуктом виробничого фактора*.

На основі цього вчений формує положення, яке надалі отримало назву «*закону Візера*»: гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну виробничого блага, яке застосовувалось при його створенні, і відповідну частину витрат виробництва. Останні, у свою чергу, визначають корисності інших, «неграничних» споживчих продуктів, вироблених із вказаного блага.

На основі даного закону Візеру вдалося сформулювати нове розуміння витрат виробництва, відоме під назвою «*альтернативних витрат*». Їх Візер називає витратами, що не були здійснені внаслідок того, що ресурси були використані для виробництва інших благ.

Ойген фон Бем-Баверк (1851—1919)

Професор політекономії Віденського
університету

Основний твір — «**Основи теорії
цінності господарських благ**»
(1886)

Методологія. Головною метою свого дослідження Бем-Баверк вважає *пояснення процесу ціноутворення на основі теорії потреб*. Остання слугує автору у якості інструменту побудови строго послідовної *теорії попиту*, яку, на його переконання, так і не змогли створити попередники. «Вчення про пропозицію і попит, — пише Бем-Баверк, — потрібно не відхиляти, а лише реформувати; у стару форму необхідно влити новий зміст. Мені здається, що всі недоліки старої теорії витікають із одного джерела, тому і викоринити їх можливо одним ударом: у центрі всього вчення слід поставити ту думку, що ціна повністю є продуктом суб'єктивних оцінок матеріальних благ учасниками обміну»⁶.

При такій постановці питання суб'єктивні оцінки розглядаються автором як вихідний пункт всієї економічної системи і виводяться із корисності, складаючи особливий стан свідомості індивіда. Надання *пере-*

ваги психологічним аспектам аналізу, крайній суб'єктивізм, дуалізм і раціоналізм — це основні риси методології Бем-Баверка.

Втілюючи своє бачення теорії цін у реальність наукових побудов, вчений спочатку встановлює основний принцип суб'єктивних оцінок — *принцип граничної корисності*. Далі він вводить поняття виробничих благ і модифікує принцип суб'єктивних оцінок, визнаючи у якості регулятора лише граничну корисність граничного блага. І, у кінцевому рахунку, із суб'єктивних оцінок виводиться *ціна, яка і виступає об'єктивним виразом граничної корисності*.

Теорія цінності. «Цінністю ми називаємо те значення, яке набуває матеріальне благо чи комплекс матеріальних благ, як визнана необхідна умова для добробуту суб'єкта»⁷, — вважає автор. Тобто, цінність блага формується суб'єктивним відношенням до нього людини і визначається граничною корисністю, тобто корисністю останньої одиниці запасу блага, яка задовольняє найменш нагальну потребу індивіда.

Дане положення ілюструється за допомогою прикладу про самотнього поселенця, що мешкає у власноруч збудованій хатинці і володіє п'ятьма мішками зерна. Перший мішок є для нього життєво необхідним, бо не дає померти від голоду, другий потрібний для збереження здоров'я, третій йде на відгодівлю птахів, четвертий — на приготування горілки із хліба, а п'ятий на корм папузі, шебетання якого дуже приємно слухати. За таких умов суб'єктивна оцінка одного мішка зерна сформується з огляду на те, що поселенець скоріше відмовиться від останнього мішка, так як він задовольняє найменш нагальну потребу. Отже, суб'єктивна цінність блага при обміні залежить від найменшої корисності блага в обмеженому запасі, а гранична корисність — від кількості наявних благ і інтенсивності їх споживання.

Загальна ж цінність п'яти мішків зерна є сумою індивідуальних оцінок, які споживач у відповідності із значенням потреби, що задовольняється, надає кожному із них. «Задоволення тримати папуг + вживання хлібної горілки + вживання м'яса + збереження здоров'я + підтримання життя — сума, яка не в п'ять разів, а нескінченно більша задоволення утримання папуг»⁸.

Теорія ціни. Ціна виводиться Бем-Баверком безпосередньо із *граничної корисності* і виступає рівнодіючою суб'єктивних оцінок блага і того товару, в якому виражається його ціна (наприклад, грошей).

Вчений спочатку розглядає ціноутворення в умовах ізольованого обміну між двома особами, далі переходить до односторонньої конкуренції покупців (*монополія продавця*) і до односторонньої конкуренції продавців (*монополія покупця*). У даних випадках коливання цін автором визначаються у межах між різними оцінками окремих сторін, причому конкуренція покупців обмежує ці межі знизу, а конкуренція між продавцями — зверху.

Верхня, максимальна межа зміни ринкової ціни залежить від суб'єктивної оцінки корисності товару споживачем. Далі цієї межі він йти не може, оскільки подібне рішення означало б зниження його добробуту. Нижня, мінімальна межа ціни зумовлена суб'єктивною оцінкою корисності даного товару продавцем. Керуючись тими ж мотивами, що і покупець, він не може знизити свою оцінку нижче визначеної межі. Таким чином, *ціни коливаються у визначених межах і встановлюються у результаті взаємодії інтересів продавців і покупців.*

Після таких попередніх міркувань Бем-Баверк переходить до аналізу двосторонньої конкуренції. Цей випадок він ілюструє схемою продажу коней, в якій здійснює спробу довести той факт, що обмін буде здійснено лише між тими партнерами, які на основі своїх суб'єктивних оцінок виявляться у битві цін найбільш обмінноздатними (див. рис. 5.2). Попит і пропозиція урівноважуються лише у тому випадку, коли кількість покупців буде рівною кількості продавців (тут передбачається, що кожний купує та продає по одному коню). Це стає можливим тоді, коли ціна встановиться у межах 210-215 флоринів. Тоді можуть бути задіяними 5 продавців та 5 покупців. Якщо ціна підніметься вище 215, то продавець B_6 погодиться продати свого коня, тобто рівновага порушиться; якщо ж ціна впаде нижче 210, то новий покупець A_7 погодиться купити.

<i>Покупці</i>	<i>Продавці</i>
A_1 оцінює коня в 300 флор.	B_1 оцінює коня в 100 флор.
A_2 оцінює коня в 280 флор.	B_2 оцінює коня в 110 флор.
A_3 оцінює коня в 260 флор.	B_3 оцінює коня в 150 флор.
A_4 оцінює коня в 240 флор.	B_4 оцінює коня в 170 флор.
A_5 оцінює коня в 220 флор.	B_5 оцінює коня в 200 флор.
A_6 оцінює коня в 210 флор.	B_6 оцінює коня в 215 флор.
A_7 оцінює коня в 200 флор.	B_7 оцінює коня в 250 флор.
A_8 оцінює коня в 180 флор.	B_8 оцінює коня в 260 флор.
A_9 оцінює коня в 170 флор.	
A_{10} оцінює коня в 150 флор.	

Рис. 5.2. Формування ціни в умовах двосторонньої конкуренції

Здійснюють покупки, таким чином, лише ті, хто оцінює товар вище, а продають лише ті, хто оцінює свій товар нижче. Всі інші учасники виключаються із торгу, оскільки їх оцінки занадто високі для взаємови-

гідного обміну. У кінці кінців з обох сторін на ринку залишається рівна кількість партнерів, попит і пропозиція вирівнюються, а величину і коливання ринкової ціни визначають лише оцінки двох граничних пар з боку покупців і з боку продавців.

Теорія виробничих благ. Бем-Баверк здійснює спробу класифікувати всі блага за критерієм їх *здатності задовольняти потреби людини*. До першого порядку були включені самі *споживчі* блага, до другого — *виробничі*, що приймають участь у виробництві споживчих благ, у третій — ті, що приймають участь у виробництві благ другого порядку і т. д.

Прикладом відповідності такої класифікації реаліям у вченого виступає формування цінності заліза. Оскільки із заліза виготовляється безліч споживчих благ, які задовольняють різні потреби, мають різні корисності, а значить, і різні цінності, то «цінність одиниці виробничих засобів визначається корисністю і цінністю продукту, який має найменшу корисність серед всіх продуктів, на виробництво яких господарський розрахунок дозволив би вжити цю одиницю виробничих засобів»⁹. Отже, виробничі блага своєї цінності не мають, оскільки прямо не задовольняють потреби людини. А раз так, то і витрати виробництва мають похідний характер і відображають цінність кінцевої продукції: «не витрати виробництва дають цінність своїм продуктам, а, навпаки, витрати виробництва одержують цінність від своїх продуктів»¹⁰. Однак, тут автор вказує на одну важливу деталь: якщо у виробництві використовуються взаємозамінюючі виробничі блага, то їх цінність визначається субституціональною цінністю. Тобто, цінність виробничого блага, яке було заміщено на інше, слід підраховувати, виходячи не з його впливу на кінцевий продукт, а по цінності виробничого блага, яке його замінило у процесі виробництва. Цінність же тих виробничих благ, які не можуть заміщуватись, визначається як різниця між цінністю продукту і субституційною цінністю тих виробничих благ, які можуть заміщуватись.

Теорія відсотка Бем-Баверка ґрунтується на твердженні про те, що благо, яким індивід користується сьогодні, не рівноцінно тому благу, яким він буде користуватись у майбутньому — *цінність теперішніх благ завжди більше цінності таких благ у майбутньому*. Це пов'язано з наступними причинами:

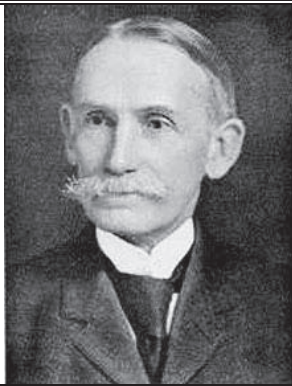
1. Людям властива оптимістична позиція: вони, як правило, мають надію на покращення свого життя у майбутньому і тому майбутні блага оцінюють нижче, ніж блага теперішні.

2. Люди часто недооцінюють свої майбутні потреби, оскільки не відчують так гостро їх невідкладність, як теперішніх.

3. Люди прагнуть до «окільного» (заснованого на непрямих методах) виробництва в даний момент, ніж до безпосереднього виробництва у майбутньому. Непрямі методи виробництва роблять його більш три-

валим у часі, оскільки вони пов'язані із стадіями проміжного характеру, які необхідно пройти до моменту створення готової продукції. І чим довшим є період виробництва, тим більше кінцевої продукції виробляється. Саме тому майбутні блага, вироблені більш продуктивними «окі-льними» методами, мають більш низьку цінність.

Отже, відсоток виникає у результаті впливу фактора часу на цінність благ. «Люди обмінюють певну суму майбутніх зобов'язань, — пише Бем-Баверк, — на меншу суму грошей, так як споживчі блага, які можна придбати за ці гроші сьогодні, вони цінують точно так, як більшу кількість тих самих благ у майбутньому»¹¹.

Джон Бейтс Кларк (1847—1938)

Професор економіки Колумбійського університету, президент Американської економічної асоціації (1893—1895)

Основні твори — «**Філософія багатства**» (1886), «**Розподіл багатства**» (1899)

Методологія. Погляди Кларка на предмет економічної науки відображаються у запропонованій ним класифікації теоретичної економіки на три розділи — вступну частину, статику і динаміку. Перший розділ має вивчати *найбільш загальні закони господарської діяльності*, що діють у сфері взаємодії людини і природи у процесі виробництва та споживання. Подальший етап економічного аналізу, за Кларком, полягає у вивченні *соціальної економіки*, яка не обмежується лише взаємодією людини і природи, а включає у себе і взаємовідносини між людьми, які входять до складу суспільства. Дослідження соціальної економіки поділяється, у свою чергу, на два етапи — статику і динаміку. *Статика* вивчає економічну систему у стані рівноваги і визначає умови для його збереження. *Динаміка* досліджує причини, що викликають порушення рівноваги і перехід від одного стану рівноваги до іншого. «Ми маємо тепер перед собою межі трьох природних розділів економічної науки. Перший охоплює універсальні явища багатства. Другий включає соціально-економічну статику і говорить про те, що

відбувається у подальшому з багатством... Третій відділ включає соціально-економічну динаміку і говорить про те, що відбувається з багатством та добробутом суспільства при тій умові, якщо суспільство змінює форму і способи діяльності»¹².

Статичний стан економіки характеризується, за Кларком, наявністю п'яти умов: а) незмінна величина населення; б) незмінна величина капіталу; в) незмінність методів виробництва; г) незмінність форм організації виробництва і характеру підприємств; д) незмінність потреб споживачів. Якщо хоча б одна з наведених умов не виконується, то рівновага порушується, і економіка починає здійснювати перехід до нового стану рівноваги. Причини і характер такого переходу повинна пояснювати динаміка. Статичний стан економіки Кларк вважає теоретичною моделлю, необхідною для з'ясування умов досягнення рівноваги у чистому вигляді. Динаміка ж є продовженням статичної і здійснює аналіз явищ мінливості в економічній системі.

Застосування даного методологічного підходу говорить про схожість позиції Кларка з основними постулатами неокласики: використання кількісних, функціональних співвідношень між різними сторонами господарського механізму, суб'єктивізм, рівноважний підхід, граничний аналіз, моделювання. Однак, на відміну від австрійців, вчений наголошує на *приматі виробництва*. Останнє розглядається як основна категорія теоретичної економіки, що включає в себе категорії обміну і розподілу. Причому підкреслюється соціальна сторона обміну, його зв'язок із соціальною організацією виробництва.

Закон зниження граничної продуктивності факторів виробництва.

Кларк розповсюджує дію відомого закону спадної родючості ґрунту на всі фактори виробництва і на цій основі встановлює два основних закони — *закон спадної продуктивності праці* та *закон спадної продуктивності капіталу*. Перший закон формулюється так: якщо до постійного за своєю величиною капіталу залучати додаткову кількість робітників, то кожен наступний робітник буде виробляти дедалі меншу кількість продукту. Другий закон відображає спадну продуктивність капіталу у міру того, як зростаюча кількість капіталу використовується постійною величиною робітників.

Так, наприклад, один робітник на виробничій ділянці з трьома верстатами може виробити відносно незначну кількість продукту; якщо до виробничого процесу залучити другого і третього працівника, то завдяки повній завантаженості виробничих потужностей випуск продукції може значно збільшитися. Але використання четвертого і п'ятого працівників у даному виробництві вже може бути недоцільним. Їм, напевне, буде доручено виконання другорядної роботи, і обсяг продукції завдяки їх участі збільшиться на незначну величину. Ще з більшою

вірогідністю ця закономірність може бути розповсюджена на шостого, сьомого і т. д. робітника.

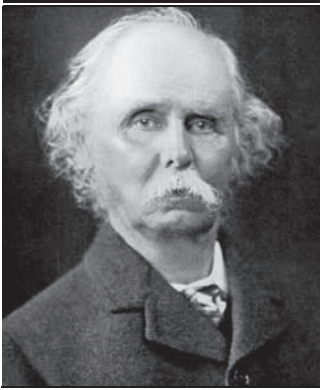
Отже, теорія граничної продуктивності факторів виробництва виражає певні функціональні техніко-економічні зв'язки, що встановилися у процесі виробництва матеріального багатства. При незмінній техніці і технології завжди існує таке співвідношення факторів виробництва, при якому досягається максимальний обсяг виробництва при мінімальних виробничих затратах на одиницю продукції. Якщо збільшується один фактор виробництва при незмінності інших факторів, обсяг продукції почне відносно знижуватися за рахунок того, що порушується оптимальне співвідношення факторів виробництва. Отже, збільшення у кількісному відношенні змінного фактора виробництва має свої межі. Залучення додаткових одиниць фактора у виробництво повинно припинитися, на думку Кларка, тоді, коли граничний продукт, під яким розуміється приріст продукції, одержаний у результаті збільшення використання даного фактора на одну одиницю і незмінності застосування інших факторів, зрівняється з ціною даного фактора.

Теорія розподілу. Згідно теорії граничної продуктивності *вартість і ціну кожного фактора виробництва визначає його граничний продукт*, тобто приріст виробництва, викликаний останньою одиницею відповідного фактора при незмінності інших факторів, залучених у виробництво. *Величина граничного продукту визначає і розмір винагороди, яку у формі відповідного доходу отримують власники факторів виробництва.* Робітник, що вкладає у виробництво свою працю, розраховує на *заробітну плату*, а власник капіталу розраховує на *відсоток*.

Відносні частки праці та капіталу, що визначаються законом граничної продуктивності, можна, за Кларком, встановити за допомогою прямого або непрямого методу. Прямим методом ці частки встановлюються так, що граничний продукт праці, відповідно капіталу, необхідно помножити на число їх одиниць. Непрямий метод полягає у *принципі ренти*, за яким різниця між загальною та граничною продуктивністю одного фактора виробництва є доходом іншого фактора виробництва. Сукупна величина заробітної плати та відсотка визначається і законом граничного продукту, і як надлишок, що має характер ренти.

Підприємець, який виступає організатором виробництва, отримує в умовах статичності, як і робітник, заробітну плату. В динамічній економічній системі він вже постає у ролі новатора, рушія технічного прогресу, що намагається знизити рівень витрат на своєму підприємстві нижче середніх, і, тим самим, отримати додатковий дохід — *підприємницький прибуток*. Отже, за Кларком, закон граничної продуктивності, «діючи без тертя, дає кожному фактору виробництва ту суму багатства, яку цей фактор створює»¹³.

5.3 Кембріджська школа і започаткування мікроекономіки

Альфред Маршалл (1842—1924)

Професор Кембриджського університету

Основний твір — «**Принципи економічної науки**» (1890)

Методологія. Теорія Маршалла будується на основних принципах маржиналізму і охоплює сферу діяльності окремої фірми, галузі, а також ринок певного товару. По суті, Маршалл є першим економістом, хто започаткував *мікроекономічний аналіз*. Увівши до наукового обігу термін «*економікс*», автор виокремив область економічних досліджень, що «включає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найбільш щільно пов'язана із створенням матеріальних основ добробуту»¹⁴. Такий предмет науки потребував і відповідних методів вивчення економічної дійсності. Ось чому методологія Маршалла дещо відрізняється від австрійської школи.

По-перше, для неї не є характерним примат сфери споживання. Автор відстоює *дуалістичну позицію*, згідно з якою *виробництво і споживання* — *рівноправні*, хоча й мають у кожний даний момент неоднакове значення і потребують різного ступеня зусиль для вивчення. Так, вважається, що проблема виробництва і його витрат є складнішою, ніж проблема споживання, оскільки зміни у виробництві відіграють більш вагомий роль, ніж зміни потреб.

По-друге, у теорії Маршалла помічається відхід від послідовного психологізму. Для нього гранична корисність вже не є лише суб'єктивною категорією, яка незалежна від соціально-економічних відносин. Вчений розглядає її як явище, однорідне з цінами, що, безумовно, *вносить певну частку об'єктивного* в економічний аналіз неокласики.

По-третє, Маршалл відмовляється від використання каузального методу і застосовує переважно *функціональний аналіз*. Він помічає єдність багатьох економічних категорій і розробляє так званий *принцип*

безперервності, за яким всі якісні розбіжності категорій зводяться до кількісних. Однак математичні методи використовуються автором лише у тій мірі, в якій це необхідно для економічного аналізу. Він вважає, що математика часто відволікає увагу дослідника «на розгляд інтелектуальних іграшок, надуманих проблем, які не відповідають умовам реального життя. Вона може спотворити перспективу, змушуючи нас не звертати увагу на фактори, які з великою складністю піддаються математичному апарату»¹⁵. Саме тому *математика використовується Маршаллом переважно в якості метода ілюстрації*.

Основною ж характеристикою методології Маршалла є прагнення *поєднати в теорії цінності концепції граничної корисності австрійської школи і вчення класичної політекономії про витрати виробництва*. «Сперечатися про те, чи визначається цінність корисністю або витратами виробництва, ми можемо з таким же успіхом, як і про те, верхнє чи нижнє лезо ножиць ріже шматок паперу»¹⁶. Маршалл прагне довести, що цінність визначається обома факторами, і підпорядковує свій аналіз наступній логіці. *Попит частково визначається суб'єктивними бажаннями, потребами і інтересами*. Через попит теорія цінності пов'язується з теорією граничної корисності. *Пропозиція ж визначається витратами виробництва*, які тісно пов'язані з технічними умовами останнього. *Взаємодія попиту і пропозиції встановлює ринкову ціну*.

Теорія попиту. Маршалл залучає до свого аналізу перший закон *Госсена*, за яким загальна корисність блага зростає разом із збільшенням його запасу, але не з тією швидкістю, з якою збільшується сам запас, і розповсюджує його дію на гроші. «Чим багатшою стає людина, — пише Маршалл, — тим більше знижується для неї гранична корисність грошей. Кожне збільшення коштів підвищує ціну, яку людина готова платити за будь-яке дане благо. Точно таким же чином кожне зменшення її коштів підвищує для неї граничну корисність грошей і зменшує ціну, яку вона готова заплатити за те чи інше благо»¹⁷. Отже, для окремого споживача з фіксованим на кожний даний момент грошовим доходом гранична корисність блага може бути виміряною за допомогою ціни.

Так, купуючи на певну суму якийсь товар, індивіду доводиться відмовитись від придбання інших товарів. Акт купівлі відбудеться лише тоді, коли корисність купленого товару зрівнюється або перевищує корисність грошей, від яких доводиться відмовитись. Якщо ж припустити незмінність корисності грошей, то очевидним стає зв'язок між кількістю товару, що купується, і ціною, яку споживач готовий заплатити за його одиницю. Оскільки гранична корисність блага буде зменшуватись, то і цінність одиниці блага буде зменшуватись разом із збільшенням

обсягу покупки. Цю взаємозалежність для кожного окремого індивіда і кожного окремого товару Маршалл називає *законом попиту*. «Чим більший запас речей, який має суб'єкт, тим менше, при рівності інших рівних умов, буде ціна, яку він захоче заплатити за додаткові речі, або, іншими словами, його гранична ціна попиту зменшиться»¹⁸. Отже, крива граничної корисності і крива попиту мають однаковий характер і співпадають (див. рис. 5.3). Обидві криві є спадними.

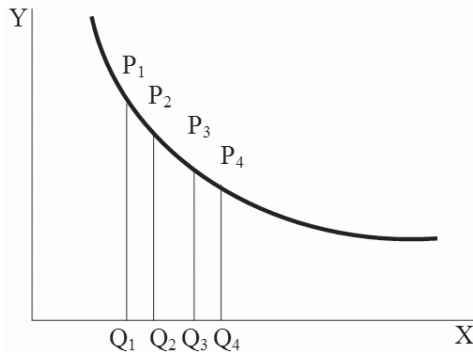

Рис. 5.3. Крива попиту

На рис. 5.3 на осі абсцис X відкладена кількість якого-небудь товару (Q), а на осі ординат Y — ціни (P), які можуть бути сплаченими за відповідну кількість товару. Крива P_1P_4 відображає зниження цін попиту у зв'язку із збільшенням кількості даного товару. Так як ціни попиту вимірюють величину граничної корисності, то ця крива відображає також і зниження граничної корисності. Саме таким чином Маршаллу вдалося пов'язати закон попиту і граничну корисність.

Далі Маршалл встановлює, що характер кривої попиту пов'язаний із поняттям *еластичності*. «Еластичність попиту на ринку, — пише вчений, — відповідає тому, в якій мірі запас, що запитується, зменшується при даному падінні ціни, або в якій мірі він збільшується при даному підвищенні ціни»¹⁹. Чим більш еластичний попит, тим більш пологою буде крива попиту, тобто невеликим змінам ціни будуть відповідати значні зміни обсягу попиту. І, навпаки, для менш еластичного попиту характерна більш крута крива попиту, що відображає відповідність значним змінам ціни незначних змін обсягу попиту.

Ще одним цікавим моментом маршалліанської теорії попиту є вчення про *ренту споживача* або *споживчий надлишок*. Під останнім вчений розуміє «надлишок ціни, яку споживач згоден би був заплатити скоріше, ніж обійтись без даного предмета, над тією ціною, яку він дійсно платить»²⁰.

У якості прикладу Маршаллом наводиться випадок з покупцем чаю, для якого функція попиту наводиться наступним чином (див. табл. 5.1):

Таблиця 5.1

ВИЗНАЧЕННЯ РЕНТИ СПОЖИВАЧА

Ціна (в шилінгах)	Величина попиту (в фунтах)
20	1
14	2
10	3
6	4
4	5
3	6
2	7

Коли споживач за 20 шилінгів купує один фунт чаю, то він, по Маршаллу, нічого не виграє — гранична корисність цього фунту дорівнює його ціні. Дещо інша ситуація буде при ціні, рівній 14 шилінгам. Споживач тоді купить 2 фунти чаю і заплатити по 14 шилінгів за фунт, тобто всього 28 шилінгів. У той же час, загальна корисність буде дорівнювати $20 + 14$ (корисності першої та другої одиниці), тобто 34; у результаті споживач виграє $34 - 28 = 6$ шилінгів. Цей виграш представляє перевищення загальної корисності над ціною товарів і є споживчим надлишком.

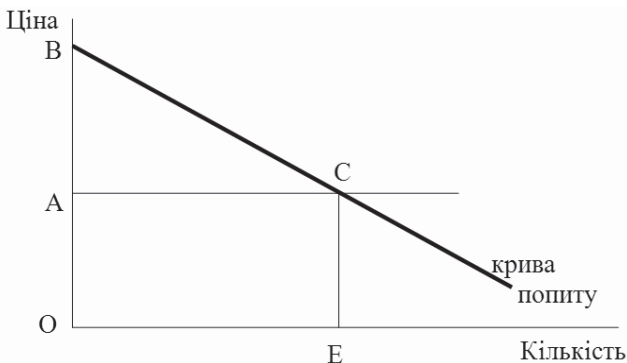

Рис. 5.4. Споживчий надлишок

Графічно цей споживчий надлишок зображений на рис. 5.4. Він дорівнює площі трикутника ABC, який є результатом різниці між площею всієї фігури OBCE, що зображує загальну корисність, і площею прямо-

кутника ОАСЕ, яка дорівнює витратам покупця на купівлю ОЕ одиниць за ціною ОА за одиницю. Чим більша кількість куплених товарів за більш низьким цінам, тим більший споживчий надлишок.

Аналіз витрат виробництва і пропозиції. На другому етапі свого дослідження Маршалл намагається довести, що ціни визначаються і *витратами виробництва*. Останні він розділяє на дві групи: *реальні* і *грошові*. Під *першими* розуміється «витрата різних видів праці, прямо чи опосередковано зайнятої у виробництві, разом із утриманням, вірніше, очікуванням, необхідним для нагромадження капіталу, що витрачається у виробництві». Під *другими* — «грошові суми, необхідні для оплати цих зусиль або жертв»²¹. Реальні витрати виробництва визначають рівень грошових витрат. Чим вищою є гранична тяжкість праці, тим вищою має бути заробітна плата, яка повинна створити стимул для робітника виконувати таку роботу. Подібним чином, чим вищою є неприємність очікування, тим вищим має бути відсоток на капітал для компенсації відсутності бажання вкладати його у виробництво. Сума грошових витрат, у свою чергу, визначає ціну пропозиції відповідної кількості товару.

Як ціна попиту відображає кількість товарів, що за даною ціною знаходять збут, так і ціна пропозиції представляє собою, по Маршаллу, ціну, що регулює обсяги виробництва. Коли ціна попиту дорівнює ціні пропозиції, виробництво товарів знаходиться у рівновазі, так як відсутня тенденція до його підвищення чи зниження. *Ціна, при якій пропозиція і попит урівнюються, є ціною рівноваги.*

Однак, Маршалл вказує на ряд умов, що звужують сферу дії даного принципу. Перш за все, необхідно враховувати часовий період, у межах якого досягається рівноважна ціна. Маршаллом встановлюється три таких періоди: а) *короткий* (наприклад, один день), в якому рівновага між попитом і пропозицією розглядається як миттєва і запас даних товарів має фіксовану величину; б) *середній* (наприклад, один рік), коли є можливим розширення виробництва і часткове пристосування пропозиції до попиту в умовах незмінної кількості зайнятих робітників і величини основного капіталу; в) *довгий* (наприклад, декілька років), коли стає можливим розширення всіх виробничих ресурсів, що використовуються фірмою.

Цим періодам відповідають три *типи цін*: а) *ринкові* ціни; б) *нормальні* ціни *коротких періодів* або *субнормальні*; в) *нормальні* ціни *довгих періодів*. Всі ці категорії цін регулюють, по Маршаллу, дещо різні закони.

Ринкові ціни визначаються переважно попитом на товар. В *умовах короткого періоду* з фіксованими обсягами виробництва останне не може значно збільшитися або скоротитися а, отже, і витрати майже не будуть впливати на ціни. Завдяки цьому виробник має пристосовуватись до тих цін, які визначає у даний момент існуючий попит.

В умовах середнього періоду, якому відповідають субнормальні ціни, може відбуватись часткове розширення виробництва за рахунок продовження робочого дня, інтенсифікації праці, залучення менш кваліфікованих робітників і більш інтенсивного використання існуючого основного капіталу. Відповідно і ціна має бути достатньою для того, щоб створити стимул для більш інтенсивного використання виробничих ресурсів. Саме тому нормальні ціни коротких періодів змінюються разом із попитом в одному напрямку: збільшення попиту підвищує нормальну ціну пропозиції, і навпаки. Витрати ж виробництва встановлюють межу зниження цін, їх мінімум.

Так, при зниженні попиту на товар виробники повинні скоротити своє виробництво. Але у межах короткого періоду не можна повністю ліквідувати основний капітал, який розраховано на ряд років. Тому виробники будуть працювати із деяким збитком, отримуючи менший прибуток внаслідок падіння ціни. Однак, занижені ціни обов'язково мають покривати ту частину витрат, яка відображає витрати на сировину, працю й амортизацію. Останні Маршалл називає *додатковими витратами* і саме їх вважає тим обмежувачем, нижче якого ціна вже не буде стимулювати будь який випуск продукції виробником.

Витрати на машини й обладнання, організацію виробництва і оплату праці адміністрації, а також на отримання спеціальних знань Маршалл називає *первинними* і стверджує, що протягом *довгих періодів* вони, разом із додатковими витратами, можуть змінюватись. «У довгих періодах весь вкладений капітал і праця, доставляючи матеріали, обладнання й організаційні форми промисловості, здобуваючи промислові знання і спеціальні навички, встигають націлитися саме в ті області, де очікується доходність; і оцінка цієї доходності тому прямо управляє пропозицією і є правдивою, довготерміновою, нормальною ціною пропозиції благ, що виробляються»²².

Для пояснення даного положення Маршалл здійснює класифікацію продуктів за критерієм, який відображає їх виробництво із спадними, зростаючими чи постійними доходами. Вчений приходиться до висновку про існування *трьох законів доходності* або *віддачі у виробництві*. Якщо у процесі виробництва переважає участь природи — діє *закон спадної продуктивності* (зростаючих витрат при збільшенні масштабів виробництва), якщо ж переважає участь людини — виробництво ведеться при зростаючих доходах, тобто *спадних витратах*.

Якщо буде переважати тенденція до *спадної віддачі*, довгострокова крива пропозиції *S* буде зростаючою і «нормальна ціна» в довгостроковому періоді підвищиться (*a* більше *A*) (див. рис. 5.5, б).

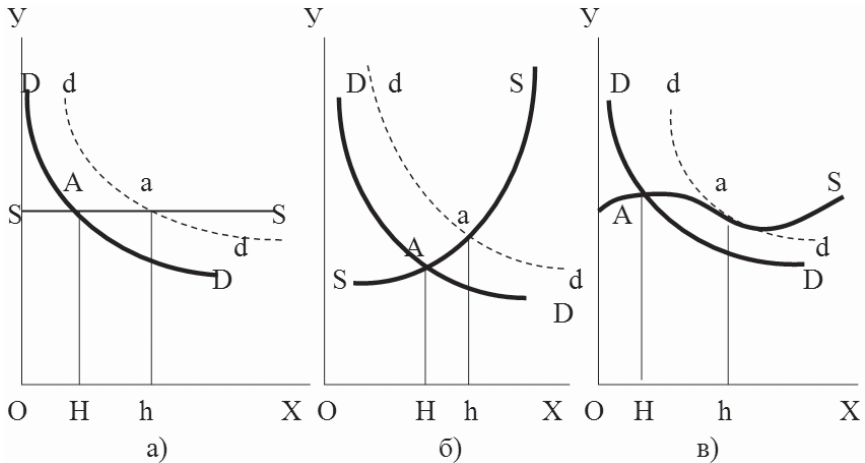

Рис. 5.5. Встановлення рівноважної ціни в довгостроковому періоді

Якщо буде переважати тенденція до *зростаючої віддачі*, крива пропозиції буде спадною (рис. 5.5, в) і нормальна ціна в результаті знизиться (a менше A). Нарешті, якщо тенденції виявляться рівносильними (*постійна віддача*), крива пропозиції буде горизонтальною і ціна не зміниться (a знаходиться на одному рівні з A) (рис. 5.5, а). Рівноважний же випуск продукції у всіх трьох випадках підвищиться ($Oh > OH$). Таким чином, у довгостроковому періоді визначальну роль при формуванні рівноважної ціни починають грати витрати, які стають змінними.

Аналіз взаємодії попиту і пропозиції. Проведене дослідження дає можливість Маршаллу стверджувати, що окремо взяті попит і виробничі витрати не є єдиними факторами величини цін, але визначають їх спільно, шляхом взаємодії. Пропозиція і попит, стверджує Маршалл, завжди представляють собою кількісну величину, яка відноситься до певного часу і місця. Пристосування і врівноважування пропозиції і попиту завжди потребує певного часу.

У короткому періоді виробництво не може пристосуватися до попиту, тому пропозиція, по суті, представляє запаси, що є на ринку. При встановленні таким чином пропозиції тимчасову рівновагу можна отримати лише шляхом підвищення або зниження ринкової ціни. Навпаки, у довгостроковому періоді часу вистачає на те, щоб виробничі потужності розширювалися або зменшувалися у відповідності до потреб виробництва, тобто щоб виробництво пристосувало пропозицію до величини попиту. Результатом цього процесу є так звана нормальна ці-

на, або *ціна рівноваги*, що має тенденцію до урівноваження з виробничими витратами. Із цього аналізу Маршалл виводить *«універсальне правило»*: «Чим коротший досліджуваний період, тим більше уваги ми повинні присвятити впливу попиту на вартість; чим триваліший процес, тим більш значним буде вплив виробничих витрат на вартість»²³.

5.4 Математична школа

Економістів математичної школи поєднує визнання необхідності застосування апарату математики не стільки для ілюстрації економічних положень і законів, отриманих за допомогою інших методів аналізу, скільки як засобу наукових досліджень, як методу, за допомогою якого можна надати політичній економії повної наукової завершеності.

Першими економістами, які стали застосовувати математику у якості метода економічного дослідження, були француз А. Курно (вперше використав диференціальне обчислення для аналізу умов максимізації прибутку), і німець Г. Госсен (здійснив математичну розробку основних принципів теорії граничної корисності). Однак лише після виходу основних праць В. Джевонса і Л. Вальраса починає активно формуватись математична школа, яка поєднала вчених багатьох країн: Австрії (Й. Шумпетер), Англії (В. Джевонс), Італії (В. Парето), США (І. Фішер), Швеції (Г. Кассель, К. Віксель). Серед найбільш вагомих результатів досліджень економістів-математиків — теорія загальної економічної рівноваги і ординалістський варіант теорії граничної корисності.

Вільям Стенлі Джевонс (1835—1882)

Англійський економіст, викладач
Манчестерського і Лондонського
університетів

Основні твори — **«Теорія політичної економії»** (1871), **«Принципи науки — трактат про логіку і науковий метод»** (1874)

Методологія. Джевонс вважає, що політична економія має бути зведеною до «виміру насолоди і страждання» так як «насолада і страждання без сумніву виступають в кінці кінців предметами економічного розрахунку...Проблема економії полягає у максимізації насолоди»²⁴. Політична економія має базуватися на точному дослідженні умов корисності, тобто потреб і бажань людини. Ось чому, перш за все, необхідно розробити «теорію споживання багатства».

Реалізацію окреслених задач автор намагається вирішити на основі використання математики, а саме, — диференційного обчислення і функціонального аналізу.

Ще однією особливістю методології Джевонса є *еклектизм*. Починаючи дослідження з аналізу потреб, він пов'язує їх задоволення з існуючою системою ринкових цін, тобто його аналіз потреб вже передбачає наявність обміну.

Теорія граничної корисності. Визначаючи *граничну корисність*, Джевонс розмежує поняття загальної корисності певного запасу благ і рівня корисності кожної його окремої частини. Виразивши граничну корисність у вигляді функції даного запасу

$$U = f(x),$$

де U — корисність, x — кількість благ, що входить до даного запасу.

Джевонс намагається визначити корисність окремої його одиниці (див. рис. 5.6).

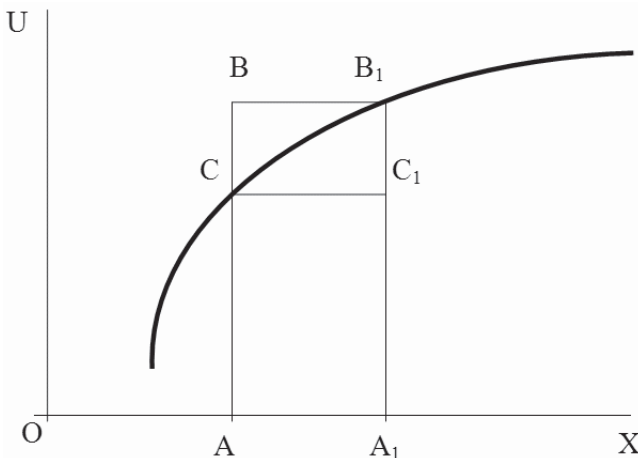

Рис. 5.6. Гранична корисність запасу благ

Коли запас $x = OA$, то його корисність дорівнюватиме ординаті AC . Якщо запас збільшиться на незначну величину (відрізок AA_1), то загальна корисність також отримає прирощення, величина якого дорівнює $AB - AC = A_1B_1 - A_1C_1$.

Для розуміння корисності окремої одиниці у даному інтервалі AA_1 потрібно було б поділити або прирощення корисності B_1C_1 на прирощення запасу AA_1 , або, в загальному вигляді, ΔU на ΔX , або різницю відрізків $f(x + \Delta x) - f(x)$ на Δx . Проте в межах даного невеликого відрізка корисність не залишається незмінною, тому величина $\Delta u/\Delta x = (f(x + \Delta x) - f(x))/\Delta x$ не дає точного уявлення про величину корисності в окремій точці. І чим меншим буде цей відрізок, тим різниця між окремими одиницями буде меншою. Джевонс робить припущення, що це прирощення запасу Δx стає безмежно малим, і тому величина $f(x + \Delta x) - f(x)/\Delta x$ буде для кожної точки все менше відхилятися від точного значення. Якщо ж взяти межу цього відношення, коли Δx стає рівним нулю, то ця неточність взагалі зникне. Таким чином можна отримати точний вираз для корисності в кожній окремій точці, кожній одиниці, яка приєднується до даного запасу. Вираз $\lim (f(x + \Delta x) - f(x))/\Delta x$ є, як відомо, перша похідна даної функції по x .

Таким чином, у теорії Джевонса гранична корисність — перша похідна функції $U = f(x)$, де загальна корисність розглядається як функція від кількості або величини запасу.

Теорія рівноваги споживання і обміну. Аналізуючи умови обміну, вчений формулює *закон байдужості*, який вважає основним законом обміну: «на одному й тому ж вільному ринку в один і той же момент не може існувати дві різні ціни на один і той же вид продукції»²⁵.

Джевонс намагається визначити межу найбільш вигідного обміну, тобто такого стану, коли буде досягнута точка рівноваги, і коли у учасників обміну зникнуть усі стимули продовжувати обмінні операції. Таке становище, на думку вченого, настає тоді, коли «відношення, в якому обмінюються два продукти, обернено пропорційне відношенню граничних ступенів корисності кількості продуктів, що споживаються після закінчення обміну»²⁶. Алгебраїчний вираз умови рівноваги обміну має наступний вигляд:

$$x/y = MU_y/MU_x,$$

де x, y — кількість, відповідно, блага x та y ;

MU_y, MU_x — граничні корисності благ, відповідно, x та y .

Зміст даної умови простий. Якщо, скажімо, споживач обмінює три одиниці хліба на одну одиницю м'яса, то, очевидно, що він вже володіє певним запасом хліба і у силу закону спадної граничної корисності кожному додаткову одиницю цього продукту цінить менше. У свою чергу, кожна

додаткова одиниця м'яса оцінюється ним вище. Коли ж граничні корисності двох продуктів при певному запасі вирівнюються, споживач максимізує загальну корисність. У протилежному випадку у нього б виникали стимули до подальшого пошуку варіантів обміну.

Збільшивши кількість учасників обміну, Джевонс перейшов до аналізу рівноваги споживача в умовах розвинутої ринкової економіки, де пропорції обміну благ визначаються співвідношенням їх цін:

$$MU_y/MU_x = P_y/P_x,$$

де P_x, P_y — ціна, відповідно, блага x та y .

Розвиваючи далі умови рівноваги споживача, Джевонс отримує *закон рівності зважених граничних корисностей*. Під зваженою граничною корисністю розуміється гранична корисність, поділена на ціну блага. На основі рівняння $MU_y/MU_x = P_y/P_x$ виводиться наступне $MU_y/P_y = MU_x/P_x$ і розповсюджується на всі блага, які є предметом споживання того ж самого споживача: $MU_n/P_n = MU_m/P_m$. Отже, споживач досягає максимального задоволення (при заданих цінах та доходах) у тому випадку, якщо остання грошова одиниця, витрачена на купівлю різних предметів споживання, дає рівновелику корисність.

Теорія цінності і загальної рівноваги. Встановивши умови рівноваги у обміні, Джевонс переходить до з'ясування факторів, що впливають на цінність, і стверджує, що «витрати виробництва визначають запас. Запас визначає граничну корисність. Гранична корисність визначає цінність»²⁷.

Під *витратами виробництва* вченим розуміються ті трудові затрати, що зводяться до виразу певної величини страждань, які необхідно понести у процесі виробництва благ (останні у подальшому будуть задовольняти потреби, тобто приносити корисність). Таким чином, витрати виробництва будуть «від'ємною корисністю», яка зростає разом із збільшенням трудових витрат, у той час як їх результат (корисність) має тенденцію до зниження. Отже, робітник працює лише до тих пір, доки зростаюча «від'ємна корисність» (гранична тяжкість) праці не зрівняється із спадною граничною корисністю його результатів:

$$du_1/dx \cdot dx/dl_1 = du_2/dy \cdot dy/dl_2.$$

«Коли це рівняння виконується, то не може бути ніякого приводу до зміни розподілу праці і корисність досягає максимуму»²⁸. З цієї формули Джевонс виводить, що

$$du_1/dx : du_2/dy = dy/dl_2 : dx/dl_1,$$

де du_1/dx і du_2/dy — граничні корисності двох благ x і y (MU_x і MU_y);

dy/dl_2 і dx/dl_1 — норма продуктивності праці, під якою автор розуміє відношення кількості вироблених одиниць продукції до величини граничної тяжкості праці.

Таким чином, граничні корисності продуктів обернено пропорційні продуктивності праці. Оскільки ж, за Джевонсом, існує і обернена залежність між продуктивністю праці і витратами виробництва, то звідси виводиться положення, що *граничні корисності продуктів і їх цінності прямо пропорційні витратам виробництва*.

Поєднавши пропорції обміну цін, граничної корисності, витрат виробництва і продуктивності Джевонс формулює *концепцію загальної рівноваги*: відносини обміну $x/y =$ обмінюване/обмінюване ... → кількість продукту x / кількість продукту $y =$ цінність одиниці x / цінність одиниці $y =$ гранична корисність x / гранична корисність $y =$ витрати виробництва одиниці x / витрати виробництва одиниці $y =$ продуктивність y / продуктивність x . Отже, «кількості обмінюваних товарів прямо пропорційні продуктивності витраченої праці і обернено пропорційні вартостям і цінам цих товарів і питомим витратам виробництва, так же як і їх граничним корисностям»²⁹.

Леон Вальрас
(1834—1910)

Професор економіки Лозанського
університету

Основний твір — «**Елементи чистої
політичної економії**» (1874)

Методологія. У теоретичному аналізі Вальрас намагається широко використовувати *методи абстракції і дедукції*, однак, особливістю дослідження є те, що вихідними елементами у нього виступають ті, які у попередників були результатними.

Так, теорія граничної корисності виводиться Вальрасом із теорії попиту і пропозиції, а аналіз рівноваги починається з розгляду обміну, де вже існують мінові зв'язки, ціни, ринок, товари. «Ми визначаємо соціальне багатство як сукупність матеріальних і нематеріальних речей, які мають цін-

ність і обмінюються, і ми доведемо, що всі речі, які мають цінність і обмінюються, корисні та існують в обмеженій кількості»³⁰. Отже, Вальрас не розвиває теорію граничної корисності при аналізі попиту, а використовує її лише як передумову конструювання моделі загальної ринкової рівноваги.

Принцип обміну виступає у нього основним інструментом формалізації економічних явищ, так як дозволяє виразити їх у математичній формі. Там, де є обмін, є і еквівалентність, яку можна записати у вигляді системи рівнянь і невідомих. Таким чином, Вальрас є першим економістом, хто збагатив інструментарій економічного аналізу застосуванням *системи спільних рівнянь*. У цілому ж для його методології, як і для всієї математичної школи, є характерним використання *методів функціонального аналізу, моделювання і диференційного обчислення*.

Теорія обміну. Своє дослідження Вальрас починає з аналізу *двостороннього обміну*, у ході якого він визначає попит і пропозицію, а у подальшому виводить із закономірностей формування даних величин функцію та вимірюваність самої граничної корисності.

Під попитом автор розуміє певну кількість товарів, яку можна придбати при даних цінах. Величина попиту двох учасників обміну, які обмінюють між собою два протилежні товари на окремому ринку, залежить від відносної мінової цінності. Остання визначається Вальрасом як цінність одного товару, що виражена у цінності іншого товару.

Якщо Va означає мінову цінність товару A , а Vb — мінову цінність товару B , у той час як x означає кількість товару A , запропонованого до обміну, а y , — відповідно, кількість товару B , то маємо:

$$Vb/Va = Pb = x/y.$$

Це рівняння свідчить про те, що відношення кількості товарів, які обмінюються на ринку, є обернено пропорційним цінам цих товарів. А раз так, то можна стверджувати, що і $Va/Vb = Pa = y/x$, звідки отримуємо:

$$Pb=1/Pa; Pa = 1/Pb.$$

Криві попиту обох учасників обміну мають тенденцію до зниження: якщо відносна мінова цінність зростає, попит знижується, і навпаки. Кожному міновому співвідношенню двох благ відповідає, таким чином, певна величина попиту з обох сторін. Графічно цей зв'язок Вальрас виражає у системі координат, де на осі абсцис відображаються мінові співвідношення (ціни), а на осі ординат — величини попиту (див. рис. 5.7). У кожного із учасників обмінних операцій буде своя форма кривої попиту. Для першого індивіда вона зображена на рис. 5.7, а), а для другого, відповідно, — на рис. 5.7, б).

Незважаючи на однаковий характер кривих попиту двох індивідів, сама ступінь спадання функцій їх попиту може бути різною. Якщо просумувати

ці індивідуальні функції попиту, то можна отримати його загальну функцію для всього ринку, яку часто називають *кривою ринкового попиту*. Вона відображає залежність, яка існує між зміною ціни і величиною попиту і показує, яку кількість товару здатні придбати споживачі за даною ціною.

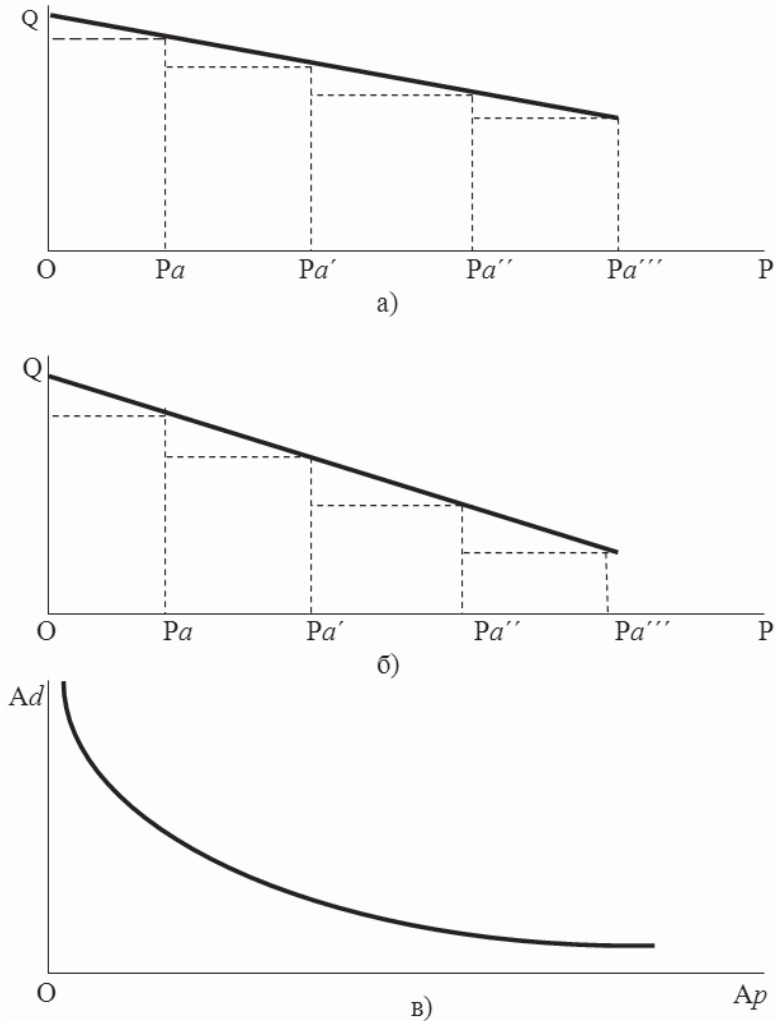

Рис. 5.7. Індивідуальні та сукупна криві попиту

З кривих попиту автор виводить і обсяг пропозиції, під якою розуміє певну кількість товару за певною ціною. Обмін здійснюється лише у тому випадку, якщо обидва його учасники можуть запропонувати який-небудь еквівалент. Як правило, у якості еквіваленту виступає частина товарів, якою володіють учасники перед обміном. Це означає, що величина попиту при даному мінусовому співвідношенні двох товарів є одночасно і величиною пропозиції.

Отже, кожній ціні відповідає певна величина пропозиції. Величини попиту і пропозиції можуть приймати різноманітні значення, проте *існує лише одна ціна, для якої величини попиту і пропозиції рівні*. Ціну рівноваги, мінусове співвідношення, при якому попит і пропозиція урівноважуються, графічно відображає точка перетину кривих попиту і пропозиції.

Із цього аналізу пропозиції, попиту і ціни рівноваги Вальрас виводить функцію корисності. Корисність є функцією даної кількості товару. Якщо кількість товару зростає, то його гранична корисність (Вальрас веде мову про рідкість, або інтенсивність останньої задоволеної потреби) повинна знижуватися. Якщо далі припустити, що метою обміну обох його учасників є максимізація корисності, стан рівноваги настає тоді, коли мінусові співвідношення (ціни) благ пропорційні до співвідношення їх граничної корисності. Математичний доказ того, що у цій точці досягається максимум задоволення, Вальрас вбачає в тому, що перша похідна функції корисності дорівнює нулю. Таким чином вчений приходив до висновку, що обмін урівноважений тоді, коли мінусові співвідношення відповідають суб'єктивним оцінкам обох учасників, їх граничним корисностям. Обидва споживачі так розподілили між собою запаси своїх товарів, що ніякої необхідності продовжувати обмін не існує.

Аналіз рівноваги у виробництві. З'ясувавши проблему співвідношення між граничною корисністю і цінами, з одного боку, і кількістю наявних товарів, — з іншого, Вальрас переходить до аналізу факторів, які визначають кількість вироблених продуктів: «... залишається з'ясувати, чи ціна, як кажуть, виробничих послуг визначає ціну продуктів, чи, можливо, скоріше ціна продуктів, яка визначається, як ми бачили, законом попиту та пропозиції, визначає ціну виробничих послуг згідно закону витрат виробництва»³¹.

Для вирішення поставлених задач Вальрас попередньо дає визначення капіталу і доходу. Під *капіталом* він розуміє «все довготермінове, всякий вид суспільного багатства, що не споживається взагалі або споживається лише з плином часу, всяку кількісно обмежену корисність, що продовжує існувати після першого використання її, яка служить ... не один раз: будинок, меблі». Під *доходом* Вальрас розуміє «все те, що споживається одноразово, всякий вид суспільного багатства, який споживається негайно, всякий рідкий предмет, що зникає після першого використання його, ... що

служить один раз: хліб, м'ясо»³². Далі вчений здійснює класифікацію різних видів капіталів і виділяє земельний капітал, особистий капітал і капітал у власному розумінні, тобто рухомий капітал.

Усі члени суспільства виступають, таким чином, власниками певних капіталів і отримують від їх використання доходи: *заробітну плату*, що визначається ціною послуг особистого капіталу, *ренту* як ціну послуг земельного капіталу і *прибуток*, рівний ціні послуг рухомого капіталу. Під послугами Вальрас розуміє корисний ефект, пов'язаний з участю кожного капіталу у процесі виробництва. За характером використання послуги капіталів поділяються на послуги споживчого і виробничого призначення. Кожен власник «капіталу» вирішує, скільки продуктивних послуг він запропонує і реалізує на ринку, а скільки використає сам для того, щоб на основі своєї кривої корисності довести до максимуму суму задоволення. Згідно відомої умови максимум корисності досягається тоді, коли відношення між граничними корисностями продуктивних послуг дорівнює відношенню їх цін, відповідно цін предметів споживання, які цей власник купує із доходу, отриманого від продажу продуктивних послуг. Звідси слідує, що в економічній системі існує *два ринки: ринок виробничих послуг і ринок продуктів*.

На *першому* ринку у якості покупців діють підприємці, які організують виробництво. Вони купують різноманітні товари і послуги: земельні ресурси і послуги у власників землі, трудові послуги — у робітників і капітал (рухомий) — у його власників. Акти купівлі-продажу відбуваються згідно законів ринкового обміну. «Ці продуктивні послуги обмінюються за законом вільної конкуренції посередництвом грошей. Для кожної з них пропонується яка-небудь грошова ціна; якщо, при даній ціні, дійсний попит перевищує пропозицію, то підприємці роблять надбавку, і відбувається загальне підвищення цін; якщо дійсна пропозиція перевищує попит, то земельні власники, робітники і капіталісти роблять знижки, і відбувається загальне пониження цін. Поточною ціною кожної послуги є та, при якій дійсний попит і пропозиція рівні»³³.

На *ринку продуктів*, вказує Вальрас, ролі змінюються. У якості продавців вже діють підприємці, а у якості покупців — власники і носії окремих капіталів. Очевидно, що механізм цього ринку нічим не відрізняється від механізму ринку послуг. І тут спочатку оголошуються довільні ціни. Якщо попит перевищує пропозицію, то ціни підвищуються. У зворотному випадку ціни знижуються.

Таким чином, з точки зору підприємця, який є сполучною ланкою між цими двома ринками, система цін на ринку послуг відображається у витратах виробництва, а на ринку продуктів — у продажних цінах продуктів. Між цими двома системами цін встановлюється повна гармонія. Ця гармо-

нія відображується у законі витрат виробництва, згідно якого ціни всіх продуктів повинні дорівнювати їх витратам виробництва.

Механізм дії цього закону, за Вальрасом, надзвичайно простий. Регулюючою силою є конкуренція між підприємцями. Якщо продажна ціна вище витрат виробництва, то підприємці отримують на свою користь цю різницю, тобто мають чистий вигреш. Проте таке становище не є довготривалим. Чистий вигреш стимулює розширення виробництва і спричиняє зниження ціни. У випадку ж перевищення витрат виробництва над ціною, підприємці будуть отримувати збиток, скорочувати виробництво відповідних товарів, що приведе до підвищення цін.

Отже, для суспільства, що знаходиться у стані рівноваги, підприємці не отримають ні баришів, ні збитків. Стабільність рівноваги забезпечує механізм цін, який у випадку відхилення викликає тенденцію повернення до рівноважного стану. Постійною ж винагородою підприємців може бути лише винагорода за послуги, які їх власні «капітали» надають суспільству.

Модель загальної ринкової рівноваги. *Загальну ринкову рівновагу* Вальрас визначає як такий стан, при якому: по-перше, дійсний попит і пропозиція продуктивних послуг рівні та існує постійна стійка ціна на ринку цих послуг; по-друге, дійсний попит і пропозиція продуктів рівні та існує постійна стійка ціна на ринку продуктів і, по-третє, продажна ціна продуктів дорівнює витратам, що відображуються у продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, третя — до рівноваги виробництва³⁴. Будуючи *математичну модель* загальної ринкової рівноваги, Вальрас вводить наступні обмеження:

- а) існує вільна конкуренція і досконала інформація;
- б) наявне миттєве пристосування цін до змін у ринковому середовищі;
- в) існує жорсткий технічний зв'язок між витратами факторів і випуском продукції.

Далі Вальрасом встановлюється чотири групи рівнянь, що відображають умови рівноваги економічної системи:

1. Група *m*-рівнянь, які відображають *величину попиту на готові продукти як функцію цін*:

$$x_i = f(p_1, p_2 \dots p_m; v_1, v_2 \dots v_m); i = 1 \dots m,$$

де *x* — кількість вироблених благ;

p — ціни вироблених благ;

v — ціни продуктивних послуг.

Ці рівняння означають, що попит на предмети споживання є функцією як цін всіх предметів споживання, так і цін всіх продуктивних послуг. Остання залежність відображає так зване дохідне обмеження споживачів, тому що ціни продуктивних послуг представляють собою

доходи, з яких споживачі купують предмети споживання. Отже покупки споживачів залежать не тільки від цін споживчих благ, але й від величини їхніх доходів.

2. Група n -рівнянь, які відображають *величину пропозиції продуктивних послуг як функцію цін*:

$$y_i = (v_1, v_2 \dots v_m, p_1, p_2 \dots p_m); i = 1 \dots n,$$

де y_i — кількість вироблених і проданих продуктивних послуг.

Величина пропозиції продуктивних послуг також, як і у попередньому випадку, є функцією всіх цін — як цін продуктивних послуг, так і цін готових товарів. Пропозиція продуктивних послуг залежить від їхніх цін, оскільки вони є джерелом доходів споживача і дозволяють йому придбати певну кількість предметів споживання.

3. Група m -рівнянь, які на основі виробничих коефіцієнтів відображають *ціни готових продуктів в цінах вироблених продуктивних послуг*:

$$p_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} v_j; i = 1 \dots m, j = 1 \dots n,$$

де a_{ij} — виробничі коефіцієнти, які показують, скільки окремих продуктивних послуг необхідно витратити при даній техніці на виробництво одиниці предметів споживання.

Ціна кожного продукту у стані рівноваги дорівнює індивідуальним середнім витратам на всіх підприємствах певної галузі. Передбачається, що ці витрати одночасно є і мінімальними витратами, так як фіксовані коефіцієнти відповідають існуючому рівню техніки і технології виробництва.

4. Група n -рівнянь, які відображають *наступні умови рівноваги виробництва*: рівність між сукупною кількістю продуктивних послуг, проданих на ринку, і кількістю окремих предметів споживання, спожитих у процесі виробництва:

$$y_j = \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i; i = 1 \dots m, j = 1 \dots n.$$

Кількість проданих і спожитих продуктивних послуг розраховується шляхом множення виробничих коефіцієнтів на вироблену кількість кожного предмету споживання. Ця група рівнянь, як і попередня, відображає лінійні зв'язки між витратами і випуском, що є результатом фіксації виробничих коефіцієнтів.

Математична інтерпретація системи загальної економічної рівноваги Вальраса показує, що всі змінні величини системи пов'язані відно-

шеннями функціональної залежності і їх значення (ціни рівноваги і відповідно їм урівноважені кількості продуктивних послуг і готових продуктів) повинні встановлюватися одночасно.

**Вільфредо Парето
(1848—1923)**

Професор економіки
Лозанського університету

Основний твір —
«Курс політичної економії» (1896)

Методологія. Парето здійснює *поділ економічної науки* на дві взаємопов'язані частини: «чисту» і *прикладну економіку*. Чиста економічна наука, у свою чергу, поділяється на *статику* і *два види динаміки* — один вид досліджує послідовні стани рівноваги, а інший — рух економічного явища. Головне завдання «чистої» економічної науки полягає у розробці синтетичної концепції економічної рівноваги, в якій, проте, існують розбіжності між теорією і конкретними явищами. Дослідженням даних відхилень повинна займатись прикладна економічна наука.

Парето вважає, що основним недоліком існуючої теоретичної економіки є, перш за все, домінування причинно-наслідкового аналізу. Економіка ж, на думку автора, представляє собою настільки складне і багатofакторне явище, що без застосування математичних методів дослідження пізнати її неможливо. Ось чому поряд із аналізом окремих процесів, окремих категорій стоїть *проблема зв'язку усіх цих елементів у єдину систему* і надання математичної інтерпретації основним її кількісним залежностям. Іншими словами, виникає необхідність розробки *універсальної системи рівнянь, яка б змогла охопити господарський процес* в цілому, охарактеризувати дану економічну систему і умови встановлення в ній рівноваги. У подальшому, вважає вчений, слід зосередитись на уточненні кількісних співвідношень, розробці таких математичних формул, які б були максимально наближеними до реальної

дійсності і могли пояснити окремі категорії. Усі ці кроки до пізнання економічних явищ Парето втілює у розробленому ним же *логіко-експериментальному методі*, сутність якого полягає у розкритті внутрішньої логіки моделі загальної рівноваги, що підійшла б до будь-якої суспільно-економічної системи, а також поєднанні її результатів із конкретними фактами, якомога більшою кількістю відхилень від абстрактної теоретичної побудови.

Теорія граничної корисності. Парето вважає, що у реальному житті існує взаємозалежна система споживання, в якій окремі елементи впливають на загальну корисність. Дійсно, людина споживає не один якийсь вид продукту (x), а цілий комплекс благ (x, y, z, \dots, n), причому одне благо може замінювати інше. Тому відділити функцію корисності одного блага від функції корисності іншого блага досить складно, адже всі вони разом впливають на загальну корисність. Виходячи з цього, Парето визначає граничну корисність окремого блага (за його термінологією «офелеміта елементарє») як першу похідну від загальної корисності запасу благ, що входять до споживання даного індивіда. Тепер замість окремих функцій корисності певних благ ($MU_x, MU_y, MU_z \dots MU_n$) автор використовує єдину узагальнену функцію ($MU_{x,y,z,\dots,n}$), в якій між благами і їх корисностями існує взаємозалежність субституційного або комплементарного характеру.

Подібна інтерпретація такої функції поставила під сумнів гіпотезу про можливість вимірювання і порівняння споживачем граничної корисності для різних благ. «Людина, — пише Парето, — може знати, що третя склянка вина надасть їй менше насолоди, ніж друга склянка, проте вона ніяким чином не може визначити, яку кількість вина вона повинна отримати після другої склянки, щоб отримати насолоду, рівну від цієї склянки вина. Звідси складність розглядати корисність як величину»³⁵.

Ось чому замість розгляду безпосередньо корисностей, Парето виходить із спостереження емпіричних фактів переваги споживачами одних товарів іншим.

Криві байдужості й теорія попиту. На основі вивчення поведінки споживача Парето складає таблицю різних оцінок певних товарів і приходить до висновку, що, змінюючи кількість товарів, можна отримати нескінченну множину їх комбінацій. Останні можуть набувати різних значень для споживача, хоча деякі із них будуть рівнозначними. Тобто, із заміною однієї комбінації благ на іншу споживач нічого не виграє і не програє, а знаходиться на тому ж рівні споживання, коли скорочення однієї кількості товару компенсується рівнозначним збільшенням іншої кількості. Такі комбінації благ, нанесені на графік і поєднані єдиною лінією, Парето називає *кривою байдужості*.

Слід зауважити, що свої графічні моделі автор будує у тривимірному просторі. Так, крива байдужості на одній площині відображає ті комбінації благ, які дають споживачу однакову корисність. Ті ж комбінації, яким споживач віддає перевагу, оскільки вони означають для нього більше задоволення, лежать на більш високій площині, на розташованих вище кривих байдужості. Третій вимір, висота, потребував би накреслити на діаграмі третю, вертикальну вісь. Цю проблему графічного зображення вирішує картографія.

Як ізгопси поєднують на карті місця однакової висоти, так *криві байдужості поєднують точки однакового задоволення, яке отримує споживач від різних комбінацій двох чи більше благ*. Тому для простоти викладення необхідно використовувати картографічну техніку і подавати моделі у традиційній системі координат.

За Парето, криві байдужості можуть мати різну форму. Якщо із благ А і В, якими володіє споживач, тільки одне благо А бажане і корисне, а інше не представляє ніякої самостійної корисності, то криві байдужості перетворюються у прямі, паралельні осі ординат. Якщо блага А і В є строго комплементарними, так, що всякому збільшенню (зменшенню) одного блага повинно відповідати певне збільшення (зменшення) іншого блага, то криві байдужості мають форму прямих, які перетинаються під прямим кутом. Нарешті, Парето розглядає ще один досить важливий випадок, коли одне благо може завжди у певній пропорції замінювати інше благо, наприклад, коли 4А завжди рівнозначні 3В. Тоді криві байдужості будуть зображатися у вигляді прямих під певним кутом.

Незважаючи на розмаїття форм кривих байдужості, всі вони мають одну загальну рису: вони не можуть бути випуклими, кут нахилу прямих чи дотичних до кривих не може бути тупим, тобто більше прямого. Це пов'язано з тим, що потрібно збільшувати кількість одних товарів, для того щоб компенсувати зменшення кількості інших.

Система різних кривих байдужості дає уяву про корисності різних комбінацій двох даних благ. Якщо економічний суб'єкт володіє певною, визначеною комбінацією двох благ, і якщо у нього з'являється бажання поміняти цю комбінацію на іншу, більш корисну, то виникає стимул до обміну. Для вивчення останнього Парето залучає *криві переваг*, або, як він їх називає, «*sentiers*» (буквально — «доріжки», «стежки»). Ці криві поєднують точки кривих байдужості, що відображають різні корисності, однакові для споживача.

Якщо економічний суб'єкт намагається отримати максимальну корисність шляхом обміну, то він зупиниться на тій кривій байдужості, яка буде займати найбільш високе положення у рангу його переваг. Тобто, це буде та крива байдужості, по відношенню до якої пряма пе-

реваг виявиться дотичною, а не січною. Цю точку Парето називає *точкою дотику* (див. рис. 5.8).

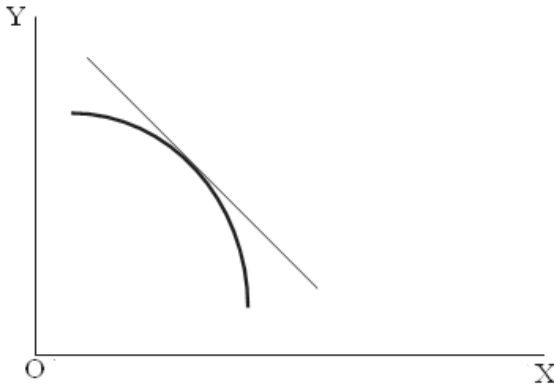

Рис. 5.8. Точка дотику

Вона відображає ту комбінацію даних двох благ, яка утворюється у результаті обміну. Разом з цим ця точка є одночасно і точкою рівноваги, тому що вона відповідає тому станові, коли економічний суб'єкт припинить пошуки більш вигідних комбінацій і задовольниться даним набором благ.

Кожна крива переваг може мати свою точку обміну або рівноваги. Очевидно, якщо припустити існування цілої системи таких кривих або прямих, отримаємо певну множину точок обміну, які будуть відображати те, скільки товарів обміняв би економічний суб'єкт при наявності різних цін або мінових пропорцій. Якщо об'єднати ці точки, то можна отримати криву обміну. На рис. 5.9 вона зображена у вигляді кривої C_1C_2 .

Така крива відображає різні комбінації двох благ, які отримує економічний суб'єкт при різних умовах обміну, тобто при різних цінах. Отже, крива обміну є кривою попиту і може бути виведеною із кривих байдужості, що не потребують кількісного виміру значень граничної корисності.

Таким чином, Парето вдалося за допомогою узагальнення емпіричних фактів і застосування математичних методів дослідження розробити апарат кривих байдужості, які не потребують вимірювання корисності, і, завдяки цьому, прийти до висновку, що теорія корисності не є необхідною при конструюванні моделі загальної ринкової рівноваги.

«Поняття кривих байдужості і кривих переваг, — пише вчений, — були введені професором Ф. С. Еджуортом. Він говорив про поняття корисності, яку вважав величиною відомою, і вже із неї виводив визначення цих кривих. Ми перевернули проблему. Ми показали, що, виходячи із кривих байдужості, поняття безпосередньо даного у досвіді, можна прийти до визначення економічної рівноваги, і, далі, до відомих функцій, що відображають корисність, якщо вона існує»³⁶.

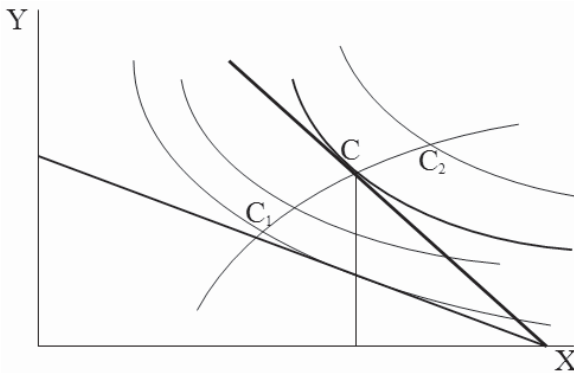

Рис. 5.9. Крива обміну

Теорія загальної ринкової рівноваги. «Вся теорія економічної рівноваги, — пише Парето, — не залежить від понять корисності, добробуту»³⁷. Тому вчений намагається знайти такий критерій оптимального стану економічної системи, який би не вимагав порівнянь індивідуальних сум задоволення. Парето будує модель рівноваги, базуючись на інформації тільки про безпосередні акти вибору економічних суб'єктів.

У обміні оптимум досягається тоді, коли при даних ресурсах, при даному розподілі доходу, при даних цінах і перевагах споживачів спостерігається такий стан розподілу благ, коли ніхто не може покращити своє становище без одночасного погіршення становища іншого учасника обміну. З точки зору споживання цьому критерію відповідає такий стан, коли *співвідношення граничних корисностей всіх споживачів дорівнює співвідношенню цін благ*.

У виробництві певна його структура при даних ресурсах і техніці є оптимальною тоді, коли збільшення виробництва одного блага не може відбутися без одночасного зниження виробництва іншого блага. Ця оптимальна ситуація виникає тоді, коли граничні продуктивності факторів виробництва у всіх варіантах застосування рівні. Таким чином дося-

гається *стівпадіння оптимумів споживання і виробництва*. Отже, вибір, який необхідно здійснити суспільству для ефективного розміщення ресурсів, має відповідати умові ефективності у виробництві благ при фіксованих запасах ресурсів та умові ефективності у обміні для споживачів благ при їх фіксованих запасах.

5.5 Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки

З середини 50-х рр. XX ст. відбувається модернізація теоретичного і аналітичного інструментарію неокласичної теорії з метою досліджень нових макроекономічних проблем. На основі традиційної неокласичної методології починають будуватися макроекономічні моделі, націлені на пояснення змін, які відбулися в економічній системі суспільства 50 — 80-тих рр.

НТР вимагала перебудови структури суспільного капіталу на користь ресурсозаощаджуючих технологій і виробництв. В економічній науці домінуючою стає проблематика сукупної пропозиції, а не сукупного попиту, на якому наголошували прихильники кейнсіанства. Співіснування інфляційних процесів із стагнацією виробництва і масовим безробіттям (стагфляція) поставило під сумнів обернений зв'язок між інфляцією і безробіттям, описаний А. Філіпсом.

Зростаючі соціальні видатки держави, як інструмент її регулюючого впливу на сукупний попит, суттєво стримували стимули для нагромадження, заощаджень і запровадження нових технологій. Прискорення інтернаціоналізації виробництва, поширення міжнародних монополій ставали серйозною перешкодою для ефективного функціонування національних систем державного регулювання, які, у свою чергу, все більшою мірою бюрократизувались.

Стало очевидним, що система державного впливу на економіку, заснована на кейнсіанських теоріях, потребує серйозної реконструкції. Економічна думка неокласицизму відреагувала на ці нові соціально-економічні умови розробкою нових теорій і концепцій. Спочатку починають формуватися теорії економічного зростання, в яких активно використовуються результати мікроекономічних досліджень виробничої функції (Р. Солоу, Д. Мід, Е. Фелпс). Надалі увага акцентується на проблематиці економічного циклу і механізмів регулювання циклічних коливань. Найбільш широкого визнання отримали теорії та концепції шкіл монетаризму (М. Фрідмен, П. Волкер, А. Шварц, А. Мельцер),

економіки пропозиції (А. Лаффер, Г. Стайн, А. Бернс, М. Уейденбаум) і теорії раціональних очікувань (Р. Лукас, Т. Сарджент, Р. Берроу, Н. Уоллес, Н. Міллер).

Рекомендації цих вчених щодо економічної політики держави в умовах постіндустріальної трансформації суспільства були використані у реформістських діях урядів Р. Рейгана і М. Тетчер, які представляли консервативні партії своїх країн, а відтак і теорії, що лягли в основу їх економічної політики, стали називати *консервативними*.

З огляду на особливу популярність консервативних ідей у 70–80-ті рр. XX ст., а також їх відносно успішну практичну апробацію зосередимо увагу на економічних поглядах саме економістів-консерваторів.

Мілтон Фрідмен
(1912–2006)

Професор Чиказького університету,
лауреат Нобелівської премії
з економіки (1976 р.)

Основні твори — «**Кількісна теорія грошей**» (1956), «**Капіталізм та свобода**» (1962)

Методологія. Предметом економічної науки Фрідмен вважає *пояснення і прогнозування економічних явищ*, що відповідає *методології позитивізму*. Наука про економіку, за думкою вченого, має бути об'єктивною і незалежною від будь-яких оціночних міркувань. *Позитивна економічна теорія* повинна «запропонувати сукупність висновків, які можуть бути використані для отримання правильних прогнозів відносно наслідків тих чи інших змін умов. Її значення слід оцінювати за ступенем точності, масштабності і адекватності прогнозів, що пропонуються. Іншими словами, позитивна економічна теорія є або може стати об'єктивною наукою у тому значенні, що і будь-яка природнича наука»⁴¹. Позитивна економіка як теорія, що забезпечує отримання надійного прогнозу, складається з двох елементів: мови, яка лише визнає метод міркувань, їх логіку, але не має змістовного навантаження, і

гіпотез. Останні не повинні підлягати перевірці на достовірність, оскільки всілякі спроби доведення їх істинності емпіричним шляхом дають досить загальні результати. Саме тому оцінка теорії повинна формуватися на основі критерію її корисності для побудови прогнозів. Отже, *емпіричні перевірки підлягають лише кінцеві результати наукового аналізу* і одержані на їх основі прогнози, а не вихідні гіпотези. «Єдино можлива перевірка вірності гіпотези, — вважає Фрідмен, — це співставлення її прогнозів з дійсністю»⁴². Відстоюючи необхідність розробки позитивної економічної теорії, автор не відхиляє *нормативного підходу* і вважає позитивну теорію базисом, на якому у подальшому мають формуватися політичні рішення в області економіки.

Фрідмен намагається поєднати традиційний для неокласики *формально-логічний метод* наукового аналізу з розрахунками, отриманими на основі *економетричних моделей*, які дають можливість встановлення статистичних характеристик економічних залежностей.

Теорія перманентного доходу. На основі вивчення даних про сімейні бюджети Фрідмен прийшов до висновку, що домашні господарства завжди намагаються підтримати обсяг споживання на незмінному рівні незалежно від коливань поточного доходу. Отже, *індивідуальні видатки будуються на основі не поточного, а так званого перманентного доходу*, під яким розуміється оцінка індивідами величини очікуваних у майбутньому доходів від усіх видів капіталу, якими безпосередньо володіє суб'єкт. Величина перманентного доходу розраховується як середньозважена величина рівнів теперішніх доходів, і тих, що очікуються у майбутньому, а звідси частка доходу, що витрачається на споживання, вважається досить стабільною і такою, що не реагує на коливання поточного доходу. При перенесенні даної закономірності на макrorівень економіки Фрідменом було зроблено наступний висновок: частка доходу, що йде на споживання, значно нижча у індивідів з високим рівнем доходу. В масштабах національної економіки це приводить до стабільності частки нагромадження у ВВП, незважаючи на довготермінове зростання реального доходу.

Кількісна теорія грошей. Вищевикладена концепція перманентного доходу стала основою нового варіанту *кількісної теорії грошей*. Фрідмен зосередив увагу на розробці теорії попиту на гроші на мікроекономічному рівні, а потім здійснив спробу надати отриманим висновкам макроекономічний характер, — проаналізувати динаміку сукупного попиту на гроші та його вплив на економіку.

У новому варіанті кількісної теорії грошей, відомому як *чиста теорія попиту на гроші*, вчений запропонував наступну функцію попиту на номінальні касові залишки:

$$Md = f(r^b, r^e, P, h, Y, u),$$

де Md — плановий попит на номінальні касові залишки;

P — абсолютний рівень цін;

r^b — норма відсотків по облігаціям;

r^e — ринкова норма доходу по акціям;

h — частка «фізичного» компонента національного багатства;

Y — національний дохід в постійних цінах;

u — інші фактори, що впливають на попит на гроші.

Зростання рівня цін і перманентного доходу приводить до зростання попиту на гроші. Підвищення доходності облігацій і акцій, а також прискорення інфляції знижують попит на гроші внаслідок підвищення альтернативних витрат зберігання грошових активів. Таким чином, попит на гроші постає як результат порівняння вигоди, яку отримує економічний суб'єкт від запасу грошей, і від доходу, який формують альтернативні активи.

Від традиційної кількісної теорії грошей, представлені рівнянням $MV = PY$, дана концепція відрізняється не лише заміною поточного доходу перманентним, а ще й тим, що швидкість обігу грошей виступає не числом, а функцією. Вона із екзогенно заданого параметру постає як ендогенна величина, що визначається в процесі оптимізації структури грошового запасу.

Спільним у традиційній і новій кількісній теорії грошей є те, що швидкість їх обігу безпосередньо не залежить від маси грошей в обігу. Саме тому збільшення номінальної кількості грошей супроводжується пропорційним зростанням рівня цін, якщо значення аргументів функції швидкості обігу грошей не змінюється.

За допомогою теорії перманентного доходу Фрідмен доводить існування стабільної функції попиту на гроші, оскільки грошовий запас, яким бажають володіти економічні суб'єкти, складає стійку частку номінального ВВП. Історико-статистичний аналіз емпіричних даних динаміки грошової маси і ВВП у США за сторіччя, здійснений Фрідменом у співавторстві з А. Шварц, підтвердив гіпотезу про стабільність попиту на гроші у довготерміновому періоді.

Запропонована Фрідменом функція попиту на гроші давала можливість визначення ступеню впливу змін грошової маси на динаміку цін і відсотка. Однак для реалізації таких можливостей виявилось необхідним уведення до економічного аналізу фактора очікувань, а також розмежування номінальних і реальних величин.

Теорія адаптивних очікувань. Фрідмен зосереджує увагу на вивченні основних закономірностей поведінки економічних суб'єктів в

умовах ризику та невизначеності і приходять до висновку, що вони завжди намагаються максимізувати сукупну корисність, яка є величиною очікуваною. Люди прагнуть до оптимізації свого добробуту і прогнозують характер змін факторів, від яких і залежить їх реальне багатство. У першу чергу такі очікування стосуються динаміки цін, до яких економічні суб'єкти мають адаптуватися.

Згідно *теорії адаптивних очікувань* господарюючі суб'єкти формують свої уявлення про очікувану інфляцію, виходячи із попередніх темпів зростання цін, скоригованих на помилку прогнозу попереднього періоду. У формалізованому вигляді:

$$P_1^e = P_0^e + a(P_0 - P_0^e),$$

де P_1^e — очікування майбутньої інфляції, що здійснені в поточному періоді;

P_0^e — очікувані темпи зростання цін в поточному періоді;

a — коефіцієнт корекції (адаптації), що показує швидкість перегляду очікувань: $0 < a < 1$;

$P_0 - P_0^e$ — помилка прогнозу зростання цін в поточному періоді.

Модель номінального доходу. Рівноважна траєкторія руху економічної системи задається за допомогою виведених Фрідменом рівнянь, що відображають вплив грошей на відсоток, а вже через нього — на очікувану зміну номінального доходу і здатність економіки адаптуватися до відхилення номінального доходу від того рівня, який очікувався.

Якщо очікувані і дійсні значення темпів зростання номінального доходу співпадають, то дані темпи повністю вирівнюються і з темпами зростання грошей. У даній ситуації економічний розвиток визначається реальними факторами. У випадку, коли очікування економічних суб'єктів не співпадають з реальністю, дійсний і очікуваний темпи зростання номінального доходу різні, можна припустити, що зміни номінального сукупного попиту справлять вплив на реальний обсяг виробництва і зайнятість.

У короткотерміновому періоді збільшення попиту за умови, що фактичні темпи зростання цін більші за очікувані, приводить до зниження безробіття. Це стає можливим завдяки тому, що заробітна плата встановлюється на очікуваному рівні, а більш високі, ніж передбачались, ціни на товари збільшують прибутки виробників. Реакцією бізнесу буде збільшення випуску і залучення додаткових робітників.

Однак, через певний проміжок часу, робітники почнуть усвідомлювати, що їх реальна заробітна плата знизилася, і стануть вимагати її підвищення. У результаті номінальна заробітна плата зросте, але прибутки знизяться. Стимули для розширення виробництва зникнуть, його реальний обсяг повернеться до рівня, який відповідає такому стану на ринку

праці, який Фрідмен називає *природною нормою безробіття*. Інфляція, що викликана зростанням попиту, збережеться, її фактичний та очікуваний рівень підвищиться.

При новому зростанні попиту дія викладеного вище механізму зберігається і в кінцевому рахунку настане такий період, коли зростання цін буде досягати таких темпів, що утримувати інфляцію на рівні вищому, ніж очікуваний, стане неможливим. Таким чином, у довготерміновому періоді немає вибору між інфляцією і безробіттям, *крива Філіпса модифікується у вертикальну пряму*, що проходить через точку природного рівня безробіття. На довготермінових часових інтервалах *крива сукупної пропозиції є вертикальною лінію* природного обсягу виробництва. Абсолютний рівень цін змінюється пропорційно зростанню грошової маси (сукупного попиту). «Важлива не інфляція взагалі, а лише непередбачувана інфляція, — пише Фрідмен, — стійкого компромісу між інфляцією і безробіттям не існує, є природний рівень безробіття, що відповідає реальним факторам... Безробіття можна утримати нижче цього рівня лише за допомогою прискореної інфляції, або вище цього рівня — за допомогою прискореної дефляції»⁴³. Таким чином, автор ставить під сумнів одне із базових тверджень економічної політики про те, що збільшення маси грошей в обігу може підвищити рівень зайнятості.

Принципи монетарної політики. Фрідмен аналізує зв'язок між збільшенням маси грошей в обігу і динамікою ставки відсотку. Він стверджує, що збільшення маси грошей в обігу, як правило, відбувається у результаті операцій на відкритому ринку, коли федеральні резервні банки здійснюють купівлю державних цінних паперів у комерційних банків, збільшуючи тим самим їх резерви і створюючи можливість розширення масштабів депозитно-чекової емісії. У цьому випадку зниження відсоткової ставки відбувається паралельно із збільшенням банківських резервів. На цьому, однак, процес не закінчується. Він здійснюється під впливом факторів, пов'язаних із зростанням обсягів видатків і номінальних доходів, а також наступним підвищенням цін, що послаблює початкове зниження відсотку. Тривала кредитно-грошова експансія викликає зростання цін і одночасно сприяє формуванню інфляційних очікувань. Економічні суб'єкти, плануючи ринкові рішення, виходять із свого останнього інфляційного досвіду і розраховують на чергове збільшення грошової маси і темпу інфляції. Це стимулює попит на гроші, що через певний проміжок часу приведе до зростання відсоткових ставок. У кінцевому рахунку встановлюється така відсоткова ставка, яка урівноважує грошовий ринок. З цього слідує, що у довготерміновому періоді грошова політика не впливає на ставки відсотку, а, отже, і цілі кредитно-грошової політики потрібно переглянути.

Фрідмен пропонує відмовитися від всіляких спроб використання кредитно-грошових важелів для впливу на реальні змінні (рівні безробіття і виробництва), а в якості цілей такої політики визначає контроль над номінальними змінними і, перш за все, цінами. «Головним джерелом помилок є нездатність зрозуміти, для чого важливі гроші... Кількість грошей має виключно важливе значення для номінальних величин, для номінального доходу, для визначення рівня доходів у доларах, тобто для того, що відбувається з цінами. Воно зовсім неважливе... для того, що відбувається з реальним продуктом протягом довготермінових періодів»⁴⁴. Зважаючи на це, досягнення мети контролю над номінальними змінними Фрідмен втілює у так званому «*грошовому правилі*», практична реалізація якого полягає у стабільному і помірному зростанні грошової маси у межах 3-5 % на рік.

Артур Лаффер
(народився у 1940 р.)

Американський економіст, професор
економіки

Основний твір — «**Основи економіки
пропозиції**» (1983) у співавторстві
з У. Канто і Д. Джонісом

Методологія. У методологічному плані теорія Лаффера є поверненням до таких базових неокласичних принципів, як *раціоналізм*, *суб'єктивізм* і необмежена *приватна ініціатива* в умовах максимальної свободи дії ринкового механізму. Вчений відмовляється від аналізу економіки на основі агрегованих, сукупних змінних і наголошує на неможливості їх практичного застосування при побудові економетричних моделей.

Підаючи критиці механістичність і формальність основних макро-економічних методів, вихідними пунктами економічного аналізу Лаффер вважає суб'єктивні мотиви і стимули, що визначають поведінку окремих економічних суб'єктів. «Теорія пропозиції — це, по суті, та галузь економічної теорії, яка концентрує увагу на самих особистостях

і самих приватних стимулах і мотивах. Головна ідея полягає у тому, що люди працюють не для того, щоб сплачувати податки. Працюючи, вони думають про те, що залишиться після сплати податків. Вони зберігають кошти не для того, щоб ставати банкрутами. Вони зберігають їх для того, щоб отримувати доходи для заощаджень. А це і є власне особисті і приватні мотиви, які мають відношення до розподілу доходу, до виробництва і заощадження. Це не той чудовий підхід з точки зору сукупного попиту, який так жажливо підвів нас у 70-ті роки»⁴⁵. На протипагу теорії ефективного попиту Лаффер висуває *теорію економіки пропозиції*, яка зосереджує увагу на факторах, що визначають пропозицію ресурсів, формування заощаджень та інвестицій.

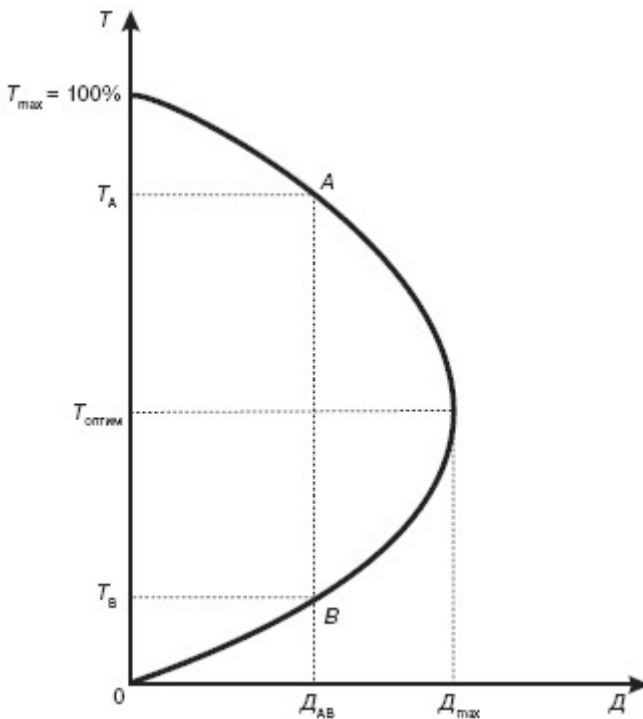

Рис. 5.10. Крива Лаффера

Зокрема, доводиться, що зростання пропозиції заощаджень автоматично знижує відсоткові ставки і, тим самим, сприяє зростанню інвес-

тицій. Політика держави щодо податкових надходжень і видатків може суттєво впливати на інвестиційний процес, стимулюючи або стримуючи формування заощаджень. Тому, незважаючи на прихильність неокласичним принципам свободи, Лаффер досліджує проблеми місця і ролі держави в економіці і виходить у своїх теоретичних побудовах з факту, що «... модель пропозиції не є розпорядженням по елімінуванню держави. Вона висуває рекомендації по використанню держави більш сприятливим чином з метою покращення нашого становища»⁴⁶.

Ефект Лаффера. На думку Лаффера, збільшення державних видатків має наслідком зростання бюджетного дефіциту і зниження заощаджень, що гальмує зростання нагромадження і виробництва. Навпаки, зниження податків стимулює зростання заощаджень і випуску. Дослідження Лаффером функціонального зв'язку податкових надходжень до бюджету (Д) і податкових ставок на прибуток та заробітну плату (Т), виявило існування певного оптимального рівня податкових ставок, за яких функція державних доходів досягає максимуму. Графічною інтерпретацією описаного ефекту є загальновідома «крива Лаффера», зображена на рис. 5.10.

Підвищення ставки податку від 0 % до певного рівня m % супроводжується збільшенням податкових надходжень. Подальше ж збільшення ставки податку від m % до 100 % супроводжується скороченням податкових надходжень. Ставка на рівні 100 % означає, що держава намагається вилучити у економічних агентів весь одержаний ними доход. За таких умов відкриття приватна економічна діяльність втрачає сенс і припиняється.

Роберт Лукас
(народився у 1937 р.)

Професор Чиказького університету,
лауреат Нобелівської премії з економіки
(1995 р.)

Основні твори — «**Дослідження теорії ділового циклу**» (1981), «**Раціональні очікування і економічна практика**» (1981) — у співавторстві з Т. Сарджентом

Методологія. Роберт Лукас, як один із найбільш видатних представників теорії раціональних очікувань, ставить перед собою завдання перегляду існуючих теорій циклу і державного регулювання економіки

у відповідності з новими методологічними принципами, розробленими Дж. Мутом щодо раціональних очікувань суб'єктів на основі використання математичних методів дослідження і психології.

Створення нової теорії починається вченим з критичного аналізу найбільш розповсюджених концепцій економічної динаміки. «Задача, що постає перед сучасним дослідником економічного циклу, полягає у тому, щоб вивчити уламки, визначити, що із чудового інтелектуального явища під назвою кейнсіанська революція може бути врятовано і використано, а що повинно бути відхилено»⁴⁷.

На відміну від кейнсіанських теорій, в основі яких лежить припущення про незмінність реакції економічних суб'єктів на аналогічні економічні ситуації, висувається теза про неоднозначність такої реакції. Підлягає критиці і монетарна концепція адаптивних очікувань як така, що побудована на характеристичці поведінки економічних суб'єктів у минулому, і в силу цього є мало придатною для визначення того, якою буде їх реакція на політику уряду в майбутньому. Саме тому побудова макроекономічних моделей повинна базуватись на економічній інформації про сучасний стан і перспективи розвитку економіки, на основі якої індивіди формують своє бачення економічної ситуації і враховують її вплив при прийнятті рішень про максимізацію їх доходів. Модель будується за допомогою використання *теорії вірогідності, очікуваних психологічних реакцій і методів стохастичного програмування*. Важливою ознакою моделей раціональних очікувань є їх *рівноважний характер і включення теорії циклічності до теорії загальної ринкової рівноваги*.

Теорія рівноважного ділового циклу. Основу теорії рівноважного циклу складає гіпотеза про те, що *економічні коливання викликані, насамперед, випадковими факторами*, перш за все, непередбаченими змінами державної політики в грошовій сфері і недосконалістю інформації. Непередбачені зміни грошової маси в обігу Лукас розглядає у якості причини зміни цін. Якщо, наприклад, внаслідок політики збільшення кількості грошей в обігу економічні суб'єкти спочатку підвищували споживчі видатки і інвестиції, що стимулювало економіку, то у подальшому, упевнившись, що їх попередні оцінки наслідків політики держави були помилковими внаслідок більш швидкого зростання цін, реакція економічних агентів суттєво змінюється. «Якщо політика збільшення грошей є перманентною, — пише Лукас, — то вона перестав виконувати своє призначення. Стимул втрачений, і він більше не справляє вплив на виробництво. Збільшення кількості грошей в обігу, яке очікувалось, призводить до інфляції і нічого більше»⁴⁸.

На основі аналізу статистичних даних по 18 країнам за півтора десятиріччя Лукас показав, що навіть короткостроковий ефект, отриманий

внаслідок неочікуваного підвищення сукупного попиту, зникає, якщо уряд і центральний банк постійно повторюють спроби стимулювати економічне зростання за допомогою грошових шоків. Лукас показав, що в країнах з відносно стабільними цінами заходи стимулюючої економічної політики можуть дати значний первісний ефект, збільшуючи на деякий час зайнятість і реальний випуск продукції при відносно невисокій інфляції. Навпаки, у країнах з високою і нестабільною інфляцією подібні заходи дають незначний або нульовий приріст ВВП, так що навіть початкове збільшення номінального доходу пов'язується з феноменом раціональних очікувань.

Якщо уряд і центральний банк проводять стимулюючу політику, націлену на підвищення зайнятості, то при раціональних очікуваннях всі економічні агенти заздалегідь знають про майбутнє зростання інфляції і наступне скорочення реальної заробітної плати. Тому робітники заздалегідь включають очікувану інфляцію у свої вимоги про підвищення номінальної заробітної плати. У цьому випадку у фірм не зростуть прибутки, не відбудеться зростання зайнятості і випуску. Цінова інфляція, повністю врахована у вимогах про підвищення заробітної плати, «зафіксує» безробіття на його природному рівні, а інфляція буде зростати при постійному рівні безробіття. Отже, теза М. Фрідмена про існування кривої Філіпса у короткостроковому періоді підлягає серйозним сумнівам.

При довготривалій інфляції економічні агенти перестають помилятися відносно наслідків фіскальної або монетарної експансії. Вони більш цікавляться економічною інформацією, швидко розпізнають цілі та прогнозують результати дій політиків, а при розробці своїх рішень не повторюють минулих помилок. Це означає, що адаптивна, тобто інерційна складова очікуваної інфляції поступово зменшується і з часом зникає зовсім. Одночасно посилюється раціональний компонент очікуваної інфляції, пов'язаний із змінами в макроекономічній політиці. По мірі того, як економічна інформація про можливі дії уряду стає більш повною і доступною, інфляційні очікування стають дедалі раціональнішими. Раціоналізація економічної поведінки людей посилюється, якщо заробітна плата і ціни стають більш гнучкими, що характерно для довгострокової перспективи. Отже, у довгостроковому періоді альтернативний зв'язок між рівнями безробіття та інфляції зникає.

Поряд з державною економічною політикою дестабілізуючим фактором розвитку економіки Лукас називає обмеженість і викривленість інформації. Недостатньо виважена економічна політика держави може викликати у економічних агентів необґрунтовані і помилкові рішення, які вони закладуть у модель свого вибору. Ось чому економіка повинна

регулюватися не безпосередньою політикою уряду, наслідки якої в силу раціональності очікувань неможливо передбачити, а «...відкрито проголошеними і зрозумілими для всіх нормами», які неможливо змінити, керуючись короткотерміновими вигодами. Лукас вважає, що це, в першу чергу, повинно стосуватися цілі досягнення стабільності цінової ситуації. Необхідно, стверджує вчений, визначити щорічне збільшення кількості грошей в обігу і дотримуватися його, встановити конкретний рівень податків, який у середньому збалансовував би бюджет, і не змінювати цих величин. «Головна задача валютної і фінансової політики полягає в тому, щоб забезпечити стабільні, передбачувані умови для діяльності приватного бізнесу»⁴⁹. У цьому випадку раціональна ринкова активність відновлює раніше порушену ринкову рівновагу без зовнішнього втручання.

Основні терміни та поняття

- Гранична корисність
- Попит
- Еластичність
- Рівновага споживача
- Крива байдужості
- Оптимум Парето
- Адаптивні очікування
- Раціональні очікування
- Теорія перманентного доходу
- Крива Лаффера
- Теорія рівноважного ділового циклу

Контрольні та дискусійні питання

1. Охарактеризуйте школи ранньої неокласичної теорії та вкажіть причини їх виникнення.
2. В чому полягає новизна підходу А. Маршалла до аналізу функціонування ринкової економіки?
3. Визначте зміст «маржиналістської революції» XIX ст.
4. Які проблеми економічного аналізу вирішила математична школа? Яку роль у господарській практиці відіграли її відкриття?
5. Проведіть порівняльний аналіз кардиналістського й ординалістського підходів до аналізу граничної корисності.

6. З'ясуйте сутність теорії загальної ринкової рівноваги та прослідкуйте її еволюцію.
7. Визначте внесок М. Фрідмена у економічну теорію ХХ ст.
8. Яку роль відіграла неокласична теорія у реформуванні економіки провідних країн у другій половині ХХ ст.?

Література до теми 5

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 3. — М.: Мысль, 1989. — С. 104-168;
2. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 5. — М.: Мысль, 1994. — С.63-82.
3. Злупко С. М. Історія економічної теорії [Текст]: підр. / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2005. — С. 393-472; 639-659.
4. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1. — К.: Знання, 2006. — С. 431-536.
5. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 2. — К.: Знання, 2006. — С. 373-418.
6. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 238-265; 393-398; 431-437.
7. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 175-271; 554-586.
8. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 137-181; 286-309.
9. Ядгаров Я. С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 150-189; 231-234.

Примітки до теми 5

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер [Текст]; предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. — М.: Экономика, 1992. — С. 42.

2. Там само. — С. 101.
3. Там само. — С. 127.
4. Там само. — С. 419.
5. Там само. — С. 421.
6. Там само. — С. 301.
7. Там само. — С. 279.
8. Там само. — С. 280.
9. Там само. — С. 293.
10. Там само. — С. 284.
11. Там само. — С. 329.
12. Кларк Дж. Б. Распределение богатства: пер. с англ. [Текст] / Дж. Б. Кларк. — М.: Гелиос АРВ, 2000. — С. 33.
13. Там само. — С. 35.
14. Реферат підручника А. Маршала «Принципи економічної науки» [Текст]. — К.: АДС «УМК Центр», 2001. — С. 7.
15. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т.3. — М.: Мысль, 1989. — С. 131.
16. Маршалл А. Принципы политической экономии: пер. с англ. [Текст] / А. Маршалл. — Т.1. — М.: Прогресс, 1983. — С. 31-32.
17. Реферат підручника А. Маршала «Принципи економічної науки» [Текст]. — К.: АДС «УМК Центр», 2001. — С. 37.
18. Там само. — С. 36.
19. Там само. — С. 40.
20. Там само. — С.45.
21. Там само. — С. 48.
22. Там само. — С. 134.
23. Там само. — С. 106.
24. Jevons W. S. The Theory of Political Economy [Text] / W. S. Jevons. — L., 1924. — P. 37.
25. Там само. — С. 91.
26. Там само. — С. 95.
27. Там само. — С. 165.
28. Там само. — С. 184.
29. Там само. — С. 158.
30. Блюмин И. Г. Критика буржуазной политической экономии [Текст] / И. Г. Блюмин. — Т.1. — М.: Издательство АН СССР, 1962. — С. 697.
31. Там само. — С. 742.
32. Там само. — С. 744.
33. Там само. — С. 758.

34. Там само. — С. 760.
35. Там само. — С. 835.
36. Там само. — С. 860.
37. Там само. — С. 860.
38. Слуцкий Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления. — М., 1963. — С. 241.
39. Там само. — С. 256.
40. Там само. — С. 258.
41. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки [Текст] / М. Фридмен // THESIS, 1994. — Т.2. — Вып.4. — С. 144.
42. Там само. — С. 145.
43. Фридмен М. Количественная теория денег [Текст] / М. Фридмен. — М.: Эльф-Пресс, 1996. —С. 148.
44. Там само. — С.147.
45. The New Economics A Debate [Text] / Economic Impact. — March, 1981. — P. 32- 33.
46. Supply — side Economics: A Symposium [Text] / Economic Impact — January, 1982. — P. 53.
47. Lucas R. After Keynesian Economics, in After the Phillips Curve: The Persistence of High Inflation and High Unemployment [Text] / R. Lucas, T. Sargent // Federal Reserve Bank of Boston. Conference Series. — 1978. — N 19. — P. 66.
48. Там само. — P. 73.
49. TAM CAMO. — P. 87.

ТЕМА 6

КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

6.1. Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсіанства.

6.2. Неокейнсіанство.

6.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез.

6.4. Посткейнсіанство.

6.5. Нове кейнсіанство.

6.1 Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсіанства

Світова економічна криза 1929—1933 рр. охопила усі промислово розвинені країни, а глибина економічного спаду була безпрецедентною в історії США. Ринковий механізм виявився нездатним відновити порушену рівновагу. Економісти-неокласики не змогли пояснити, що відбувається, та запропонувати дієві антикризові рішення. Отже економічна криза стала кризою неокласичної теорії.

В останній, як відомо, панував мікроекономічний підхід. У центрі економічного аналізу перебувають економічні суб'єкти, що максимізують власну вигоду і працюють в умовах досконалої конкуренції, де ефективність діяльності домогосподарства і окремих фірм ототожнюється з функціонуванням економіки в цілому. Можливість вільного вступу контрагентів в обмінні відносини забезпечує досягнення на ринку стану рівноваги, тобто такої ситуації, коли за існуючих у кожний конкретний момент цін величина попиту на товар дорівнює величині його пропозиції. Головною передумовою такої рівноваги була наявність достовірної (повної) інформації, коли доступ до неї вважається вільним та однаково можливим для всіх економічних суб'єктів. Отже, на конкурентному ринку повною мірою реалізується потенціал відносин вільного обміну, а кінцева ринкова рівновага є ефективною. Втручання держави у систему ринкових відносин може призвести до порушення рівноваги, зниження економічної ефективності та нерационального використання обмежених економічних ресурсів.

Умовою раціонального розподілу ресурсів у ринковій економіці та наявність довгострокової рівноваги, коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, була вільна, необмежена конкуренція суб'єктів господарювання. Класичний капіталізм досконалої конкуренції трансформується у капіталізм недосконалої конкуренції, якому, зокрема, притаманні:

- 1) ускладнення структури виробництва і проблем відтворення суспільного капіталу;
- 2) посилення концентрації й централізації виробництва й капіталу;
- 3) виникнення і розвиток фінансового капіталу та фінансової олігархії;
- 4) функціонування недосконалих форм конкурентної боротьби і втрата ринковим механізмом деяких властивостей автоматичного саморегулювання, монополізація та олігополізація ринків;
- 5) світова криза перевиробництва 1929 – 1933 рр., тривала депресія;
- 6) перетворення держави в сильного фінансового суб'єкта національної економіки.

Світова криза 1929 – 1933 рр. виявила ілюзорність уявлень про вільну конкуренцію і неокласичну макроекономічну модель ринкової рівноваги, різко змінила погляди багатьох вчених-економістів, що призвело до виникнення альтернативного неокласичній теорії *кейнсіанського напрямку* світової економічної думки. Його засновником є Джон Мейнард Кейнс.

**Джон Мейнард Кейнс
(1883—1946)**

Видатний англійський економіст,
державний і політичний діяч

Основний твір — «**Загальна теорія
зайнятості, процента і грошей**»
(1936)

Методологія досліджень. Внесок Кейнса в економічну науку полягає насамперед у застосуванні *макроекономічного* методу дослідження. Кейнс розглядає функціональні залежності процесу відтворення та зв'язки економічних явищ, які формулюються у вигляді узагальнених, агрегованих (усукупнених) категорій, досліджує макроекономічні залежності та процеси.

З іменем Кейнса справедливо пов'язуються виділення і розвиток *макроекономіки* як невід'ємної складової частини фундаментальної економічної науки.

Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, Кейнс відкидає догми неокласики про можливість досягнення повного і раціонального використання ресурсів без допомоги держави, та акцентує увагу на сукупному попиті, з яким пов'язав вирішення актуальних проблем ринкової економіки. За Кейнсом, рівновага при повній зайнятості не є загальним випадком. Загальний випадок — це рівновага при наявності безробіття, а повна зайнятість — це лише особливий і не обов'язковий випадок. Щоб досягнути повної зайнятості, держава має проводити активну макроекономічну політику, використовуючи фінансові та монетарні інструменти.

Заслугою Кейнса є ґрунтовне дослідження функціонування трьох взаємопов'язаних ринків (товарів, праці і грошей) і виявлення факторів, що перешкоджають дії стихійних ринкових сил у встановленні рівноваги. Кейнс наголошує на реальному існуванні: 1) негнучкості ставок заробітної плати (і відповідно уповільненої реакції цін на зміни попиту та пропозиції); 2) «пастилки ліквідності» — особливого стану економіки в умовах глибокої депресії, коли збільшення кількості грошей в обігу не веде до зниження ставки відсотка; 3) нееластичності обсягу інвестиційного попиту залежно від ставки відсотка. Зазначені залежності детермінують ринкову рівновагу з неповною зайнятістю ресурсів та неповним обсягом виробництва. Отже в цьому полягає принципова відмінність кейнсіанської моделі економіки від класичної, яка відображає стан ринкової рівноваги з повною зайнятістю ресурсів та повним обсягом виробництва.

Абстрагування від сутнісних ознак капіталістичного способу виробництва дозволило Кейнсу *уникнути соціально-економічного аналізу* та акцентувати увагу на деяких загальних *функціональних* закономірностях економічної системи. Кейнс є одним з піонерів нового напрямку досліджень — державне регулювання ринкової економіки.

Кейнс використовує *агреговані* величини, які безпосередньо виражають стан та еволюцію макроекономічної системи, в тому числі національний доход, споживання, заощадження й інвестиції, ефективний попит, рівень економічної активності, рівень зайнятості, мультиплікатор тощо.

За неокласиками, ринок праці, ринок товарів і ринок грошей достатньо відособлені один від одного, тому зміни на одному із них майже не впливають на функціонування інших. Кейнс запропонував ідею тісного *взаємозв'язку* цих ринків в межах єдиного національного ринку.

Неокласики вважали, що обсяги заощаджень та обсяги інвестицій є рівними величинами (те, що зберігається, те й інвестується). За Кейнсом, заощадження здійснюються однією групою населення (споживачі),

а інвестиції — іншими людьми (виробники), а тому рівність обсягів заощаджень та інвестицій не є обов'язковою.

На відміну від неокласиків, які вважали що попит і пропозиція на ринку праці регулюються ставкою реальної заробітної плати, Кейнс намагається довести, що грошова заробітна плата майже не бере участі у регулюванні ринку праці.

Теорія ефективного попиту. Відправним пунктом теоретичної системи Кейнса є *ефективний попит*. У короткостроковому періоді обсяг виробленої продукції прямо пропорційний числу зайнятих. За цих умов точка перетину кривих ціни попиту та ціни пропозиції визначає величину ефективного попиту в ринковій економіці (див. рис. 6.1).

Ціна пропозиції — це очікувана виручка від реалізації продукції, достатня для того, щоб спонукати підприємців пропонувати цей продукт для продажу.

Ціна попиту — це реально очікувана виручка від реалізації товару.

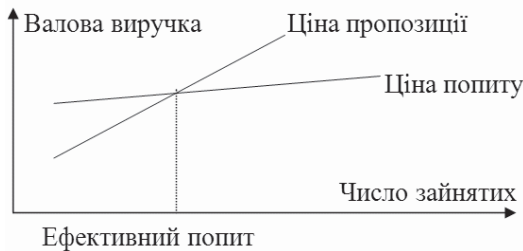

Рис. 6.1. Ефективний попит

Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, за яким пропозиція автоматично породжує попит, Кейнс першочергову увагу приділив компонентам ефективного попиту — споживанню й заощадженням (інвестиціям), а також факторам, які визначають рух цих компонентів. Саме недостатній ефективний попит, за Кейнсом, лежить в основі кризових явищ — безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низькі темпи зростання обсягів виробництва, економічні кризи тощо.

Повна зайнятість ресурсів і ефективний попит, який її зумовлює, можливі лише тоді, коли два компоненти попиту — споживання й інвестиції — перебувають у певному співвідношенні й досягають необхідного рівня. Частина національного доходу, що направляється на особисте споживання, зменшується відповідно до *основного психологічного закону*, за яким люди схильні, як правило, збільшувати свої споживчі видатки зі зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає

дохід. Унаслідок цього збільшується частина національного доходу, яка йде на заощадження, що призводить до зменшення обсягу попиту на споживчі товари.

Недостатнє зростання особистого споживання слід компенсувати за рахунок збільшення інвестицій, тобто виробничого споживання. Розширення попиту на ринку засобів виробництва визначається динамікою двох факторів: граничної ефективності капіталу (норми прибутку) і норми процента. Зменшення норми процента й підвищення граничної ефективності капіталу збільшують національний дохід, а отже, й зайнятість. Кейнс не приховував, що таких результатів можна досягти шляхом зниження заробітної плати. Він обґрунтував позитивний вплив такого зниження на активізацію економіки (номінальна заробітна плата може зростати, тоді як реальна залишається сталою або зменшується).

Державне регулювання, за Кейнсом, має проявлятися в заморожуванні заробітної плати, оскільки її зростання лише збільшує заощадження, не сприяючи зростанню споживання.

Теорія зайнятості. Неокласичну рівновагу повної зайнятості й одночасно рівновагу часткової зайнятості, яка, на думку Кейнса, визначає попит на працю при існуючій реальній заробітній платі, графічно зображено на рис. 6.2.

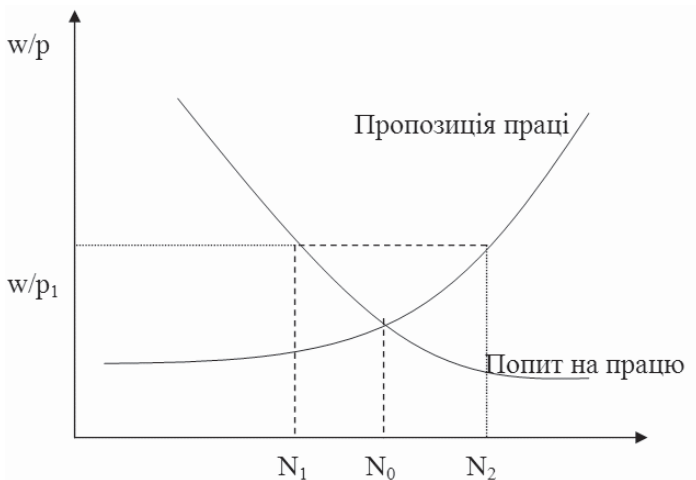

Рис. 6.2. Класична модель рівноваги на ринку праці

w/p – реальна заробітна плата; N – кількість праці

Відрізок N_1N_2 дорівнює величині «недобровільного», вимушеного безробіття при існуючій величині реальної заробітної плати. Вимушене безробіття зумовлене циклічним спадом економіки.

Неокласики вважали, що чим нижча реальна заробітна плата, на яку погоджуються наймані працівники, тим вищий рівень зайнятості в економіці, і навпаки. Отже, рівень зайнятості перебуває в руках самих працівників, і їхня згода працювати за нижчу заробітну плату збільшує рівень зайнятості. Кейнс навпаки вважав, що обсяг і динаміка зайнятості визначаються не поведінкою працівників, а динамікою ефективного попиту, тобто очікуваних видатків на споживання та інвестиції. У масштабі національної економіки зниження заробітної плати призведе до зменшення обсягів споживчого попиту, що в свою чергу зумовить скорочення обсягів виробництва й інвестицій (оскільки неможливо продати навіть наявну продукцію) та подальше зменшення сукупного попиту внаслідок зменшення заробітної плати і зростання безробіття. Таким чином досягається загальна ринкова рівновага, але при неповній зайнятості ресурсів та неповному обсязі виробництва.

Модель мультиплікатора інвестицій. Збільшення або зменшення інвестиційних та (або) державних видатків приводить у дію так званий *мультиплікаційний процес*. Наприклад, державні інвестиції в будівництво соціального житла на практиці будуть означати залучення найманих працівників, а також закупівлю сировини, матеріалів й інших ресурсів. Власники ресурсів, реалізуючи їх державі, отримують відповідні доходи, які витратять, у першу чергу, на споживчі товари. Виробники останніх відчують підвищення попиту на свою продукцію, що підштовхне їх до розширення випуску та додаткового інвестування. Унаслідок збільшення виробниками продажу ресурсів у їх власників з'являться додаткові доходи, що приведе до збільшення споживчого та інвестиційного попиту, що, у свою чергу, стимулюватиме зростання обсягів виробництва споживчих та інвестиційних товарів.

В результаті розгортання мультиплікаційного процесу ВВП зростає на величину, значно більшу порівняно з обсягом первинних інвестицій. Отже, держава, вклавши певний обсяг інвестицій у будівництво соціального житла, викликала поживавлення інвестиційної активності у приватному секторі економіки і багатократне зростання доходів.

Найпростіша модель мультиплікатора інвестицій формально може бути записана таким чином:

$$\Delta Y = M \cdot \Delta I,$$

де ΔY — зміна ВВП;

M — мультиплікатор інвестицій;

ΔI — зміна інвестицій.

Мультиплікатор інвестицій можна визначити як множник (коефіцієнт), що відображає пряму залежність між приростом інвестицій та приростом зайнятості й ВВП. Величина мультиплікатора інвестицій залежить від схильності до споживання: чим більша частина отриманого доходу споживається, тим більший мультиплікатор інвестицій, тобто тим більшим буде рівень зайнятості й приріст ВВП, викликаний зростанням первинних інвестицій.

Обсяг інвестицій є головним фактором ефективного попиту, але їх збільшення зіштовхується з проблемою трансформації заощаджень в реальні інвестиції. У неокласичній макроекономічній моделі трансформація заощаджень у інвестиції відбувається автоматично завдяки стихійним коливанням норми процента.

Кейнс же вважав, що на інвестиційну активність підприємців впливають, перш за все, *гранична продуктивність капіталу і норма процента*. Якщо очікувана гранична продуктивність капіталу нижче норми процента або дорівнює їй, то інвестування для підприємця є неефективним. Чим більший розрив між нормою процента і очікуваною граничною продуктивністю капіталу, тим активнішим буде процес інвестування, і навпаки.

Норма процента, за Кейнсом, — це ціна, яку виплачують за відмову від ліквідності. Відмова від ліквідності розцінюється як жертва, яка повинна бути компенсована доходом в іншій формі. Такою формою компенсації на ринку виступає норма процента, яка сплачується власнику грошових засобів. Величина норми процента залежить не тільки від схильності надавати перевагу ліквідності, а й від кількості грошей в обігу. Коли остання зростає, пропозиція в ліквідній формі збільшується, а купівельна спроможність грошей знижується, що робить процес зберігання заощаджень в грошовій формі збитковим. В результаті норма процента знижується, а інвестування в реальний сектор економіки посилюється.

Слід також зазначити, що еластичність функцій інвестування й споживання знаходиться в оберненій залежності від еластичності функції переваги ліквідності: чим більшу частину своїх заощаджень люди акумулюють у вигляді готівки (найбільш ліквідній формі), тим меншу частину отриманого доходу вони споживають чи інвестують. Кейнс обґрунтовує необхідність державного регулювання обсягу поточних інвестицій, пропонує відповідні форми та інструменти *грошово-кредитної та фінансової політики*, віддаючи перевагу останній.

Для збільшення обсягів інвестицій необхідно, по-перше, знизити норму позичкового процента, по-друге, збільшити державні видатки; по-третє, підняти рівень ефективності інвестицій.

У сучасній економічній теорії і в практиці державного регулювання економіки кейнсіанський напрямок зберігає неабиякий вплив, а більшість теоретичних положень Кейнса були сприйняті численними послідовниками, але зазнали певних змін. Етапи еволюції кейнсіанського напрямку економічної думки схематично представлено на рис. 6.3.

Період	Основні течії	Представники
50-70 рр. XX ст.	Неокейнсіанство:	
	Теорії економічного зростання	Є. Домар Р. Харрод
	Кейнсіансько-неокласичний синтез	Дж. Хікс Е. Хансен П. Самюельсон Л. Клейн Д. Патінкін
60-70-ті рр. XX ст.	Посткейнсіанство:	Дж. Робінсон П. Сраффа
	Англійська течія кейнсіанства	Н. Калдор М. Калецький Я. Крегель
	Американська течія кейнсіанства	А. Лейонхуфвуд П. Давідсон Х. Мінські С. Вайнтрауб А. Ейхнер
80-ті рр. — поч. 90-х рр. XX ст.	Монетарне посткейнсіанство	П. Давідсон Х. Мінські Я. Крегель С. Вайнтрауб А. Ейхнер
	Калецькіанське посткейнсіанство	М. Соєр К. Коулінг П. Рейнольдс П. Силос-Лабіні Дж. Стейндл
	Неорікардіанське посткейнсіанство	П. Гареньяні Л. Пасинетті А. Ронкалья М. Мілгейт А. Бхадурі К. Бхаравадж
	Нове кейнсіанство	Дж. Стігліц Б. Грінвальд Дж. Акерлоф Дж. Йеллен

Рис. 6.3. Еволюція кейнсіанства

6.2 Неокейнсіанство

Для післявоєнного періоду розвитку ринкової економіки розвинутих країн було характерним нерівномірне економічне піднесення, яке супроводжувалося інфляцією. До того ж його темпи поступалися темпам зростання економіки СРСР. Головною проблемою в таких умовах був не стільки ефективний попит сам по собі, скільки нагромадження ресурсів для капітальних вкладень (заощадження).

Ці особливості зумовили створення послідовниками Кейнса більш загальної теорії, покликаної обґрунтувати форми економічного регулювання економіки в різноманітних кон'юнктурних умовах — як спаду, так і зростання, та пояснювати стійкі темпи економічного зростання, нагромадження ресурсів, інфляційні буми. Так з'являється неокейнсіанська теорія економічної динаміки і зростання.

Головні представники неокейнсіанства: **Джон Хікс** (1904-1989), основна робота — «Цінність і капітал» (1939); **Елвін Хансен** (1888-1975), основна робота — «Економічні цикли та національний дохід» (1958); **Рой Харрод** (1900-1978), основна робота — «До теорії економічної динаміки» (1948); **Овсій Домар** (1914-1997), основна робота — «Нарис до теорії економічного зростання» (1957).

Основні теоретичні здобутки неокейнсіанців:

1. Досліджували проблему вибору між рівнем зайнятості і темпом інфляції; висунули теорію економічного циклу і економічного зростання.

2. Доповнили концепцію мультиплікатора принципом акселерації, який характеризує зв'язок між зміною обсягів ВВП і зміною обсягів інвестицій. Акселератор — це числовий множник, який показує, у скільки разів мають збільшуватися (зменшуватися) обсяги інвестицій при зростанні (зниженні) ВВП на одиницю, тобто

$$A = \frac{\Delta I}{\Delta Y},$$

де A — акселератор;

ΔI — зміна обсягів інвестицій;

ΔY — зміна ВВП.

У періоди економічного буму механізм акселерації призводить до «перегріву» економіки». Під час спаду, навпаки, економіка надмірно «оохолоджується».

3. На основі концепції акселератора неокейнсіанці виділили два види інвестицій: похідні (стимульовані) та автономні. Зміна *похідних* (стимульованих) інвестицій зумовлена внутрішніми (ендогенними)

чинниками: зміна обсягів ВВП та споживчого попиту. Динаміку *автономних* інвестицій визначають зовнішні (екзогенні) чинники: технічний прогрес; збільшення населення; політика держави.

4. Серед *методів впливу держави* на ринкову економіку неокейнсіанці виділяють: державний бюджет як «вбудований стабілізатор», покликаний автоматично реагувати на циклічні коливання (до вбудованих стабілізаторів відносяться: податок з доходів фізичних осіб, виплати на соціальне страхування, допомога безробітним), та «метод компенсуючих контрзаходів», спрямований на регулювання обсягів приватних інвестицій і маневрування державними видатками. Так, в період піднесення податкові ставки мають підвищуватися, а державні видатки — зменшуватися. В період спаду — навпаки.

Неокейнсіанські теорії економічного зростання. В *теорії економічного зростання Домара* розкрито двоїсту роль інвестицій в розширенні сукупного попиту і збільшенні виробничих потужностей (сукупної пропозиції). Теорія була розроблена в передвоєнний період американським економістом польського походження Овсієм Домаром для визначення умов макроекономічної рівноваги в динамічній економіці.

Як відомо, умовою макроекономічної рівноваги, є рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції. Для збереження рівноваги в динамічній економіці необхідно, щоб *AD* і *AS* зростали в однаковій пропорції. Але, оскільки інвестиції одночасно створюють як нові доходи, так і нові виробничі потужності, то необхідно визначити такий обсяг інвестицій і темп їхнього зростання, щоб зростання доходу точно відповідало зростанню виробничих потужностей, які зумовлюють величину сукупної пропозиції. Для цього будується система трьох рівнянь: пропозиції, попиту, рівноваги попиту й пропозиції.

Рівняння пропозиції показує величину приросту виробничих потужностей за рахунок додаткового інвестування, а саме:

$$\Delta AS = I \delta,$$

де ΔAS – приріст обсягів виробництва;

I — загальні інвестиції;

δ — гранична продуктивність інвестицій, яка показує величину нового продукту, створеного однією додатковою одиницею інвестицій.

Рівняння попиту виражає величину приросту доходу, викликаного мультиплікаційним впливом додаткових інвестицій.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{MPS},$$

де ΔY — приріст доходу;

ΔI — приріст інвестицій;

MPS — гранична схильність до заощаджень.

$$M = \frac{1}{MPS}.$$

Рівняння рівноваги попиту і пропозиції демонструє основну умову динамічної рівноваги — рівність між приростом доходу і приростом виробничих потужностей, а саме:

$$\Delta I = \frac{1}{MPS} = I\delta.$$

Розв'язавши дане рівняння, одержуємо темп зростання інвестицій, що забезпечить повне використання виробничих потужностей при повній зайнятості, тобто

$$\frac{\Delta I}{I} = MPS\delta.$$

В теорії економічного зростання Харрода визначається темп збалансованого підвищення доходу, викликаного стимульованими інвестиціями, за умов збереження рівності між сукупним попитом і сукупною пропозицією.

Для кращого розуміння теорії варто чітко усвідомити різницю між автономними і стимульованими інвестиціями. *Автономні* інвестиції здійснюються незалежно від рівня національного доходу. Їх динаміку визначають зовнішні (екзогенні) чинники: поява технічних нововведень, демографічні зрушення, відкриття нових родовищ корисних копалин, зміна споживчих смаків тощо. Зазначені чинники стимулюють підприємців починати виробництво нових видів продукції або продовжувати виробництво старих новим, більш ефективним способом.

Стимульовані інвестиції здійснюються під безпосереднім впливом національного доходу. Зміни стимульованих інвестицій зумовлені внутрішніми (ендогенними) факторами: збільшенням (зменшенням) обсягу національного доходу, змінами споживчого попиту. Саме стимульовані, а не автономні, інвестиції є головним «фігурантом» теорії Харрода.

Безпосередній приріст чистих інвестицій визначається як приріст доходу, помножений на коефіцієнт акселерації, тобто

$$\Delta I = \Delta Y c,$$

де ΔI — приріст інвестицій;

ΔY — приріст доходу;

c — коефіцієнт акселерації (коефіцієнт капіталомісткості); який показує обсяг стимульованих інвестицій, необхідних для збільшення доходу на одну одиницю.

Стимульовані інвестиції можуть забезпечувати різні темпи економічного зростання, в тому числі, гарантований, природний і фактичний.

Таким чином, модель економічного зростання Харрода будується не для автономних інвестицій (не пов'язаних із доходом, як це було в моделях Кейнса і Домара), а використовує стимульовані (похідні) інвестиції, викликані безпосереднім зростанням доходу. Економічне зростання, що забезпечують стимульовані (похідні) інвестиції, може, на думку Харрода, відбуватися у різному темпі: гарантованому, природному і фактичному.

Гарантований темп зростання доходу (G_w) зумовлений наявними в економіці заощадженнями та коефіцієнтом капіталомісткості, який підприємці вважають нормальним і тому прагнуть утримувати його на досягнутому рівні. Величина коефіцієнта капіталомісткості визначається попереднім досвідом: якщо минулі прогнози підприємців стосовно попиту виявилися правильними і при цьому досягалася рівновага між попитом і пропозицією, то і в поточному періоді підприємці будуть прагнути так само збільшувати обсяги виробництва й відповідні обсяги інвестицій. Гарантований темп зростання можна виразити формулою:

$$G_w = \frac{S}{C_r},$$

де G_w — гарантований темп зростання доходу;

S — частка заощаджень у національному доході (схильність до заощаджень);

C_r — коефіцієнт капіталомісткості, який показує потребу в новому капіталі, поділену на приріст продукції, для забезпечення якого потрібен цей капітал, тобто

$$G_r = \frac{I}{\Delta Y}.$$

За умов гарантованого темпу зростання інвестиції поглинають усі заощадження, вироблена продукція реалізується, підприємці отримують відповідні прибутки, але залишається певний рівень вимушеного безробіття.

Природний темп зростання (G_n) є максимально можливим темпом зростання за умов використання технічних знань і повної зайнятості трудових ресурсів. Для підтримки природного темпу необхідно, щоб капітал зростав темпами, які відповідають темпам змін продуктивності праці та величини трудових ресурсів. Тільки в цьому випадку обсяг капіталу буде достатнім для забезпечення повної зайнятості трудових ресурсів.

$$G_n = n + g,$$

де n — темп зростання пропозиції трудових ресурсів;

g — темп зростання продуктивності праці.

Фактичний темп зростання G визначається часткою заощаджень у національному доході, яка є необхідною для інвестування у виробництво продукції для виробничих потреб.

$$G = \frac{S}{c},$$

де G — фактичний темп зростання доходу;

S — частка заощаджень у доході;

c — коефіцієнт капіталомісткості.

Аналіз співвідношень зазначених темпів зростання свідчить про відсутність безперервного стійкого розвитку економіки.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від фактичного ($G_w < G$), то обсяг заощаджень є меншим, ніж обсяг необхідних інвестицій. В економіці виникає недовиробництво, і частина попиту починає задовольнятися за рахунок товарно-матеріальних запасів. Оскільки коефіцієнт капіталомісткості, бажаний для підприємців, знижується, вони збільшують інвестиції в товарно-матеріальні запаси і нове обладнання, тим самим сприяючи економічному підйому.

Якщо гарантований темп зростання вищий від фактичного ($G_w > G$), то, з огляду на розглянуті вище міркування, фактичний коефіцієнт капіталомісткості буде більшим від необхідного ($c > c_r$), а заощадження перевищать інвестиції. В економіці виникає перевиробництво як наслідок недостатності сукупного попиту, що призведе до безробіття й невикористання виробничих потужностей. Підприємці в таких умовах вважатимуть товарно-матеріальні запаси надмірними і будуть зменшувати обсяги інвестицій, що призведе до економічного спаду.

Таким чином, відхилення фактичного темпу зростання від гарантованого свідчить про короткострокові циклічні коливання.

Якщо гарантований темп зростання вищий від природного ($G_w > G_n$), то частина заощаджень не може трансформуватися в інвестиції. Вироб-

ники розчаровуються у своїх очікуваннях, знижують обсяги випуску продукції та інвестицій, що каталізує економічний спад.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від природного ($G_w < G_n$), то надлишок виробничих ресурсів може дати поштовх економічному піднесенню.

Отже, невідповідність гарантованого і природного темпів зростання економіки свідчать про коливання довгострокового характеру.

Таким чином, для стійкої рівноваги в економіці необхідно досягти рівності гарантованого і природного темпів зростання:

$$G_w = G_n.$$

Оскільки інвестиції пов'язані з невизначеністю, не завжди дорівнюють заощадженням і не відповідають вимогам природного темпу зростання, то динамічна рівновага в теорії Харрода дуже хитка і потребує державного регулювання процентних ставок. Модель, що визначає темп збалансованого зростання доходу, викликаного стимульованими інвестиціями, має вигляд:

$$G_w \cdot C_r = s - d = G_n \cdot C_r,$$

де d — величина розширення попиту на заощадження внаслідок зниження процентної ставки.

6.3 Кейнсіансько-неокласичний синтез

Уже з початку 40-х рр. здійснюються спроби поєднання базових постулатів неокласики та кейнсіанства. Цей процес обумовлений рядом причин. Основні з них: *економічні* — підриив віри у здатність вільної ринкової економіки автоматично підтримувати повну зайнятість і стабільність цін, практична ефективність кейнсіанських інструментів економічної політики; *соціальні* — досягнення певного соціального консенсуу представників приватного капіталу, середніх верств, значної частини робітничого класу; *політичні* — помітне тяжіння до реформізму; *ідеологічні* — вплив досвіду народногосподарського планування та соціальної політики в соціалістичних країнах; актуальність політики активізму та ін.

У працях Пола Самюельсона (1915—2009), Джона Хікса (1904—1989), Елвіна Хансена (1888—1975) зазначене поєднання набуває ознак синтезу. Його характерні риси: 1) макроекономічні поведінкові

функції виводяться із неокласичного постулату максимізації корисності окремими індивідами і являють собою певну суму індивідуальних функцій; 2) відмова від кейнсіанського припущення про негнучкість цін, наголос на їх цілковитій гнучкості, що пов'язано із використанням у дослідженнях так званого ефекту Пігу, або ефекту реальних касових залишків; 3) допущення про нейтральність грошей і зосередження уваги на рівновазі економіки в умовах повної зайнятості; 4) використання ідей Вальраса про єдність ринків грошей, облігацій, товарів і робочої сили у дослідженнях ринкової рівноваги та умов повної зайнятості ресурсів.

Головна ідея Дж. Хікса і Е. Хансена полягає в тому, що грошовий ринок впливає на ринок товарів через зміну норми процента, а товарний ринок впливає на ринок грошей через зміну обсягів витратків. За допомогою маніпулювання державними витатками і нормою процента держава може впливати на рівень зайнятості та обсяги виробництва.

Модель Хікса-Хансена IS — LM відображає рівноважний стан товарного ринку і ринку грошей (рис. 6.4).

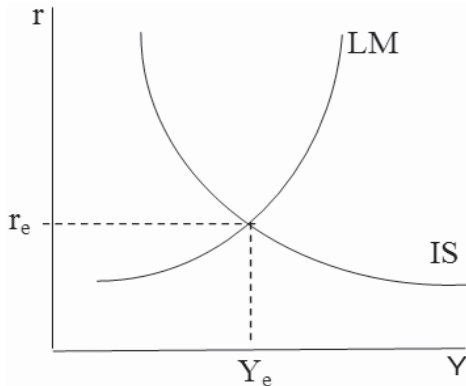

Рис. 6.4. Рівновага товарного та грошового ринків в моделі IS і LM

В точці перетину кривих *IS* і *LM* фактичні витатки дорівнюють плановим (рівновага товарного ринку), а попит на гроші дорівнює їх пропозиції (рівновага грошового ринку).

Взаємозв'язок між національним доходом та нормою процента залежить від реальних та грошових факторів. До першої групи факторів

r — норма процента, Y — національний дохід, *IS* — крива «інвестиції — заощадження», *LM* — крива «ліквідність — гроші».

відносяться ті, що впливають на рівень інвестицій, споживання та заощаджень: гранична продуктивність капіталу, схильність до заощаджень, мультиплікатор інвестицій, тощо. До другої групи факторів — ті що визначають норму процента та її співвідношення з доходом: перевага ліквідності (попит на гроші) та пропозиція грошей.

З метою забезпечення повної зайнятості та збільшення національного доходу держава може впливати на точку перетину IS та LM . В залежності від конкретної макроекономічної ситуації рівновага товарного ринку та ринку грошей може змінюватися в сторону зростання доходу або шляхом зміщення кривої LM вправо і вниз за рахунок збільшення пропозиції грошей, або шляхом зміщення кривої IS вправо і вгору за рахунок збільшення державних видатків, покращення організації виробництва, технологічних змін та зростання мультиплікатора інвестицій.

Отже, на зростання національного доходу в економіці можуть впливати як бюджетно-податкова, так і грошово-кредитна політика. Остання більш ефективна тоді, коли інвестиційна та споживча функції еластичні по нормі процента, а бюджетно-податкова, — коли інвестиційна та споживча функції слабо еластичні по нормі процента.

6.4 Посткейнсіанство

Посткейнсіанська економічна теорія зароджується в 70-тих рр. XX ст. в період кризи державного регулювання економіки, яке не відповідало новим суспільним реаліям. Структурна криза, поєднання високої інфляції, безробіття із спадом виробництва, становлення і розвиток автоматизованого технологічного способу виробництва, розширення усупільнення капіталу, зростання інтернаціоналізації господарських зв'язків і експансія транснаціональних корпорацій вимагали пошуку нових форм та інструментів державного втручання в економіку. Адаптація кейнсіанської теорії до нових умов розвитку світової економіки — головне завдання посткейнсіанства.

У структурі посткейнсіанства розрізняють дві основні течії: англійська й американська. *Англійську* представляють Дж. Робінсон, П. Сраффа, Н. Калдор, М. Калецький; *американську* — С. Вайнтрауб, А. Ейхнер, Х. Мінскі, П. Девідсон.

Відмінні риси посткейнсіанства — гостра критика основних положень неокласичної школи, насамперед теорії граничної продуктивності й теорії граничної корисності; відродження традицій класичної школи політичної економії; дослідження не тільки традиційних еконо-

мічних, але й деяких соціальних проблем (розподіл доходів, роль професійних спілок тощо).

Центральне місце в посткейнсіанстві посідають проблеми зростання й розподілу національного доходу. Посткейнсіанці стверджують, що темпи зростання виробництва залежать від розподілу національного доходу, а обсяг і приріст національного доходу – від обсягу заощаджень, який, у свою чергу, формується із суми заощаджень від заробітної плати і прибутку. Оскільки «схильність до заощаджень» у одержувачів заробітної плати і прибутку різна, то зміни в розподілі будуть впливати на загальну суму заощаджень. Розподіл національного доходу є функцією нагромадження капіталу. Темп нагромадження капіталу впливає на норму прибутку і частку прибутку в національному доході.

Вагомий внесок у формування посткейнсіанства належить П. Сраффа.

П'єр Сраффа
(1898—1983)

Італійський економіст,
професор економіки

Основний твір —
**«Виробництво товарів
за допомогою товарів»** (1960)

Методологія досліджень. При визначенні цінності блага Сраффа використовує своєрідний варіант рикардіанської теорії цінності, ціноутворення й розподілу, що базується на вивченні лише *натурально-речових взаємозв'язків* між споживними вартостями.

Сраффа звертає увагу на логічну непослідовність й суперечливість неокласичної теорії граничної корисності й граничної продуктивності факторів виробництва. Неокласики вважали, що доходи від факторів виробництва та їх розподіл можна виводити із умов їх пропозиції і продуктивності. Але ж і пропозиція факторів виробництва залежить від характеру розподілу доходів. Так, за неокласичною теорією, граничний продукт капіталу визначає величину прибутку. Співвідношення прибутку і заробітної плати змінює ціни виробництва, і це веде до зміни величини вартості капіталу, яка визначається на основі цих цін та виробництва.

Класики намагались довести, що ціни визначаються вартістю товарів. Суспільні ціни виробництва регулюються ціною виробництва товарів, які виготовляються в умовах середнього показника органічної будови капіталу, унаслідок чого, відхилення вартості від цін виробництва в галузях з більш високим чи більш низьким вмістом капіталу взаємно погашаються, тобто сума цін товарів буде дорівнювати сумі вартостей товарів.

На думку Сраффа, положення класиків не підтверджуються економічною практикою, натомість він пропонує теоретичну модель ціноутворення, за якою існує така стандартна галузь, де відношення чистого продукту до вартості матеріальних витрат не змінюється під впливом змін у відносинах розподілу і цінах. В такій галузі виробляються базові товари, тобто ті, які прямо чи опосередковано пов'язані з виробництвом усіх інших товарів. Отже, одиницю продукту стандартної галузі можна вважати мірою вартості інших товарів.

**Джоан Вайолет Робінсон
(1903—1983)**

Англійський економіст і громадський діяч, член Британської академії, професор Кембриджського університету

Основні твори — **«Економічна теорія недосконалої конкуренції»** (1933), **«Нагромодження капіталу»** (1956)

Дж. Робінсон досліджувала проблеми зрушень у механізмі ринкової конкуренції, монополізації ринків, механізму *монополістичного ціноутворення*. Для Робінсон монополія є явищем не тільки ринку, а й концентрованого виробництва. Концентрацію ж виробництва вона пов'язувала з економією на масштабах. Порівнюючи поведінку компаній в умовах досконалої і недосконалої конкуренції, Робінсон показала, що великі компанії мають можливість продавати свою продукцію за вищими цінами, ніж за умов досконалої конкуренції.

Робінсон увела в економічну теорію поняття «дискримінація». Мова йде про сегментацію ринку монополією на основі врахування різної еластичності попиту по ціні у різних категорій споживачів; маневрування цінами однакових товарів для різних груп споживачів та на географічно відокремлених ринках. «Золоте правило» монопольної політики цінової дискримінації полягає в тому, що найвища ціна встановлюється там, де попит слабо еластичний, а найнижча — на ринках з високою еластичністю попиту.

Аналізуючи поведінку монополій, Робінсон намагається оцінити доцільність цінової дискримінації для суспільства. На її думку, з одного боку, монополія, яка використовує дискримінацію в цінах у порівнянні з монополією, що не практикує такої поведінки, схильна підвищувати обсяги виробництва. З іншого боку, цінова дискримінація, зберігаючи монопольно високі ціни, веде до неефективного розподілу і недовикористання ресурсів. Загалом, монополізація виробництва, на думку Робінсон, в будь-якому випадку справляє негативний вплив на розподіл багатства між людьми.

Критичне ставлення до монополізації економіки є притаманним і теорії *монопсонії*. Наслідки монопсонії Робінсон аналізує на прикладі ринку праці, коли велика фірма (монопсоніст) купує послуги праці неорганізованих робітників. В цьому випадку монопсоніст нав'язує останнім умови угоди, за яких реальна заробітна плата може бути нижчою за граничний продукт праці робітника. На думку Робінсон, це є ніщо інше, як експлуатація праці. Факторами, що протидіють експлуатації, вона вважала законодавство про мінімальну заробітну плату і політику профспілок.

В *теорії нагромадження капіталу* Робінсон зробила спробу синтезувати фактори, що впливають на довгострокове зростання економіки — співвідношення прибутку і заробітної плати, обсяг капіталу і характер технічного прогресу, ступінь монополізації в економіці, зростання народонаселення тощо, а також визначити причини відхилень від сталого зростання.

Робінсон формулює ідеальні умови сталого економічного розвитку — умови «золотого століття». Найважливіші з них: нейтральний технічний прогрес, в умовах якого продуктивність праці, заробітна плата одного робітника і капіталоозброєність праці підвищуються в однаковій пропорції, а норма прибутку залишається постійною; гнучкість і рухливість реальної заробітної плати. Остання має підвищуватися разом із зростанням обсягів виробництва на душу населення; вільна конкуренція, як обов'язкова умова такого зростання заробітної плати; накопичення капіталу в умовах золотого століття залежить тільки від темпів технічного прогресу і приросту зайнятого населення.

Робінсон вважає, що порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку капіталізму. На думку Робінсон, існують оптимальні темпи нагромадження капіталу, при якому зростання ефективного попиту відповідає зростанню обсягів виробництва. Занадто високі темпи нагромадження обумовлюють надмірно високу частку прибутку в доходи і низьку частку найманої праці. В цьому випадку розвиваються інфляційні процеси, знижується рівень життя робітників, що спонукає їх боротися за підвищення грошової заробітної плати. Занадто низький темп нагромадження призведе до зниження норми і частки прибутку і тим самим зменшить стимули для економічного зростання і сприятиме стагнації.

Монетарне посткейнсіанство. А. Лейонхуфвуд, Р. Клауер, П. Давідсон виступили із жорсткою критикою ортодоксальної моделі доходів-видатків, проти «ортодоксального істеблішменту», представники якого, на їхню думку, тільки уявляють себе кейнсіанцями, але по суті роблять все, щоб зійти з кейнсіанського шляху.

Ця критика ведеться ними по трьом напрямкам. *По-перше*, ортодокси не розробили адекватної теорії інфляції. *По-друге*, — ігнорували роль грошово-кредитних чинників у функціонуванні економічної системи — факторів, які можуть виступати в якості стимулів економічної нерівноваги. *По-третє*, — примірили кейнсіанську теорію з неокласичною в тому сенсі, що визнали наявність внутрішньої тенденції економіки до повного використання ресурсів, яка проявляється в результаті фінансової та грошово-кредитної політики.

Певною віхою в розвитку монетарного посткейнсіанства стала опублікована в 1965 р. стаття американського економіста Р. Клауера «Кейнсіанська контрреволюція: теоретична оцінка», в якій представлено нове трактування теорії Кейнса. На відміну від ортодоксального кейнсіанства, яке трактувало останню як теорію рівноваги в умовах неповної зайнятості, як окремий випадок неокласичної теорії загальної рівноваги, Клауер спробував довести, що теорія Кейнса — це, перш за все, теорія нерівноваги. Цю властивість Клауер виводив з передумови про недосконалість інформації, відмінність планованих і очікуваних, фактичних і передбачуваних величин.

Підсумувати нові погляди на теорію Кейнса, показати «справжню» суть кейнсіанської теорії взявся і А. Лейонхуфвуд. На його думку, головний зміст «кейнсіанської революції» полягає у: 1) поясненні причин безробіття, 2) критиці теорії загальної рівноваги, 3) критиці загальноприйнятої теорії грошей як інструменту аналізу короткострокових економічних коливань. Він вважає, що занадто багато уваги було приділено першій проблемі, в результаті чого критичний аналіз теорії загальної рівноваги був відкинутий і зникла велика частина цінового і монетарного аспектів теорії Кейнса. В економічній теорії монетарного кейнсі-

анства з'явилася дивна доктрина «неважливості грошей» і «неефективності грошової політики».

Лейонхуфвуд вважає, що теорія Кейнса — це не статична теорія «рівноваги з неповною зайнятістю», а динамічна за своєю суттю «теорія макро-економічного пристосування до порушення економічної рівноваги». Самі ж порушення він вважає результатом недосконалості інформації, сповільненості, нееластичності економічних реакцій на всякі порушення, так як будь-яка затримка на ринку, викликана недосконалістю інформації, перетворюється в кумулятивний процес, що обмежує зростання доходу в економіці.

Доводячи, що для Кейнса самим улюбленим інструментом регулювання економічної активності була норма відсотка, Лейонхуфвуд, тим не менш, змушений визнати, що Кейнс все ж сильно сумнівався щодо еластичності відсотка за грошовою пропозицією. Дійсно, Кейнс не розраховував на ефективність грошово-кредитної політики і покладав набагато більше надій на бюджетні важелі державного регулювання. При всій схильності до грошово-кредитної політики Лейонхуфвуд (разом з Кейнсом) теж змушений був визнати її малу ефективність як інструменту антициклічної політики і необхідність звернення до заходів фіскальної політики для прямого впливу на ефективний попит. Отже, в кінцевому підсумку справа зводиться до поєднання грошово-кредитної і фіскальної політики. Відмінності між ортодоксальними кейнсіанцями та посткейнсіанцями стосуються лише розстановки акцентів: чи вважати головною фіскальну політику, а грошово-кредитну — допоміжною (прихильники «ортодоксальної» моделі доходів-видатків) або ж віддати першість грошово-кредитній політиці, а фіскальну розглядати в якості допоміжної (Лейонхуфвуд).

6.5 Нове кейнсіанство

Нове кейнсіанство сформувалося в США у 80-х рр. ХХ ст. Його головними представниками вважаються американські економісти **Дж. Стігліц**, **Б. Грінвальд**, **Дж. Акерлоф**, **Ж. Йеллен**. Вони визнають ключову роль монополій в економіці, а монополізацію розуміють в категоріях теорії монополістичної конкуренції. На цій основі вони створили оригінальні моделі взаємозалежності зайнятості та заробітної плати.

Теорія ефективної заробітної плати. Кваліфікація робітників неоднакова, а фірми, що наймають їх, розрізняються за характером активів і організації праці. Тому рівень зарплати на різних підприємствах неоднаковий. Кожна фірма прагне встановити такий рівень оплати пра-

ці, щоб він забезпечував їй максимальну доходність. Визначаючи обсяг продукції, що максимізує прибуток, фірми прагнуть знижувати витрати на продукцію, а не на зарплату. Рівень оплати праці, який встановлюється при максимізації прибутку (правило $MR = MC$), визначається як рівень ефективної заробітної плати.

Отже, встановлення більш високої заробітної плати не знижує попит працедавців на працю, як це стверджували неокласики. Саме такий рівень оплати праці викликає зростання продуктивності і доходності фірми. Остання обставина пояснюється дією ефектів відбору і стимулювання. *Ефект відбору* полягає в тому, що при збільшенні заробітної плати покращується кваліфікаційний склад робітників. Більш висока заробітна плата стимулює працівників підвищувати кваліфікацію і таким чином мати вищу конкурентоспроможність при наймі на роботу в порівнянні з менш підготовленою робочою силою.

Ефект стимулювання спрацьовує тоді, коли при високій зарплаті у робітників виникає підвищене прагнення до трудової дисципліни, самовіддачі, ініціативи. Отримуючи більш високі доходи, робітники намагаються проявити свої кращі якості для збереження високооплачуваного місця.

Таким чином, попит на працю до певної межі не знижується у відповідь на зростання заробітної плати. Тому навіть при перевищенні пропозиції над попитом на ринку праці (стан безробіття) фірми не знижують заробітну плату. Інакше вони зіткнулися б зі зниженням продуктивності зайнятого персоналу, збільшенням плинності кадрів або припливу менш кваліфікованих працівників, що істотно знизило б доходність фірми.

Теорія імпліцитних контрактів. Підприємці і робітники вступають у довгострокові договірні відносини навіть тоді, коли реально не укладають між собою договорів. Це пов'язано з неоднорідністю робочої сили і прагненням робітників уникнути ризику і невизначеності.

Кваліфікація робітників складається із загальної підготовки (ці навички робітник може застосувати в будь-якій фірмі) і підготовки спеціальної, елементи якої мають найбільшу цінність тільки у рамках тієї фірми, де вони були придбані з досвідом роботи. Тому на ринку спеціально підготовленої робочої сили складається двостороння монополія. З боку робітника влада над ринком проявляється в можливості надати фірмі ексклюзивну вузькоспеціалізовану працю, а з боку фірми — в можливості використати цю працю. Звідси — зацікавленість працівників і працедавців в підтримці довготривалих стосунків. Між ними виникає «неписана угода»: підприємці не знижують зарплату в періоди спаду з тим, щоб уникнути втрати кваліфікованих працівників, що викликало додаткове зниження доходності фірми, але і не підвищують зарплату в періоди економічного підйому, оскільки робітникам не вигі-

дно переходити на нове місце роботи. Робітники ж погоджуються в періоді підйому на ту ж оплату праці в обмін на стабільність. Через вказані обставини в економіці складається жорсткий рівень заробітної плати, що блокує механізм автоматичного регулювання на ринку праці.

Теорія інсайдерів-аутсайдерів. Інсайдери — це досвідчені зайняті робітники, чий робочі місця захищено витратами по звільненню і заміщенню. Аутсайдери — безробітні і особи, що мають випадкову зайнятість. Інсайдери мають переваги перед аутсайдерами при конкуренції за робочі місця і можуть впливати на розмір витрат по найму і звільненню, тим самим посилюючи свої позиції по відношенню до аутсайдерів. Це є причиною безробіття аутсайдерів і їх низької заробітної плати. Цим людям важко знайти роботу, і тому вони часто погоджуються на нижчу оплату праці.

Отже, жорсткість заробітної плати і наявність безробіття консервують нерівноважні стани економіки.

Джордж Акерлоф
(народився у 1940 р.)

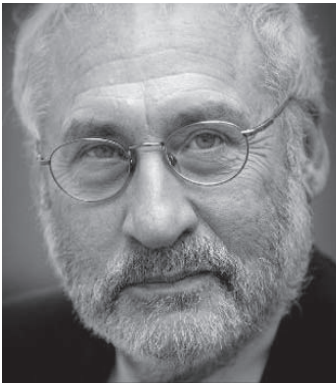
Професор університету Берклі,
лауреат Нобелівської премії
з економіки (2001 р.)

Основний твір — «Ринок лимонів:
невизначеність якості та ринковий
механізм» (1970)

Акерлоф аналізує ринок, де продавці краще за покупців інформовані про якість продукції. Автор розкриває концепцію *інформаційної асиметрії* на прикладі ринку старих авто, які можуть бути якісними або дефективними, на американському сленгу — «лимонами». При купівлі автомобіля покупець не може відразу визначити: перед ним хороша машина чи «лимон». Однак з практикою новоспечений власник дізнається про свою покупку безліч унікальної інформації, відомої лише йому. Найчастіше власники «лимонів» приймають рішення якнайшвидше позбутися зіпсованого товару. Відтак вони виходять на ринок старих автомобілів, на якому присутні й хороші автомобілі, що продаються з інших причин.

Рівноважна ціна на цьому ринку, звісно, є нижчою за середні ціни автосалонів. Причиною цього є не тільки зношеність транспорту, а й вищий ризик придбати «лимон», на який наражається необізнаний покупець. Відповідно, рівноважна ціна встановлюється між високою вартістю якісних автомобілів та низькою вартістю «лимонів». Як наслідок, добросовісні продавці якісних старих авто виходять з ринку, бо вважають існуючу ціну заниженою. У той же час власники «лимонів» з радістю заповнюють ринок, оскільки середня ціна значно перевищує реальну вартість підфарбованого автомобільного мотлоху. За умов невизначеності якості товару для покупців виникає явище зворотного або негативного відбору, оскільки якісні товари витісняються гіршими.

Акерлоф приходять до висновку: негативні наслідки недобросовісної поведінки продавців на ринку не обмежуються лише втратами покупців, які придбали неякісний товар. Значно гіршим результатом асиметрії інформації стає витіснення чесних агентів, які незгодні продавати якісний продукт за безцінь. За умов інформаційної асиметрії ринковий механізм дає збій, втрачаючи здатність стимулювати покращення якості продукції та адекватно задовольняти потреби економічних суб'єктів.

Джозеф Стігліц
(народився у 1943 р.)

Професор Стенфордського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (2001 р.).

Основні твори — **«Раціонування кредитів на ринках з недосконалою інформацією»** (1981), **«Рівновага на ринках продуктів з недосконалою інформацією»** (1979)

У своїх працях Стігліц стверджує, що ринок — найкращий з відомих, втім, досить недосконалий механізм справедливого розподілу економічних благ. Головною причиною недосконалості ринку є асиметрія

інформації, тобто наявність інформованих і не дуже обізнаних сторін в економічній грі. Припущення неокласиків про рівномірний розподіл інформації між учасниками ринку не спрощує, а спотворює економічну реальність.

Асиметрія інформації призводить не лише до трансакційних витрат на пошук даних, а є структурною проблемою, яка здатна змінювати ринки у гіршу сторону і навіть призводити до їх занепаду. Стігліц пояснює, чому в умовах жорсткої конкуренції фірми встановлюють націнки на товари, які значно перевищують граничні витрати виробництва, а також доплачують працівникам певний надлишок до договірної зарплати.

Стігліц проаналізував вплив асиметричної інформації на страхові, кредитні і фондові ринки, ринки праці та різні за рівнями економічного розвитку країни.

Ринок цінних паперів. Цінова система, що розглядається неокласиками як досконалий механізм передачі інформації про вартість цінних паперів, за Стігліцем, є дефективною. Відтак, в учасників фондового ринку виникає бажання знаходити переоцінені та недооцінені активи, що часто сприяє наближенню ринкових цін до так званих «рівноважних». З іншого боку, існують торговці, які, розкрутивши курси певних активів, заробляють на штучному ажіотажі, максимально використовуючи інформаційну недосконалість цінової системи та віру частини торговців у гіпотезу ефективності ринку.

У підсумку, падіння цін на «перегріті» активи стає неминучим, хоча для цього може знадобитися немало часу. Момент краху залежатиме не стільки від реальної динаміки вартості активу, скільки від інформаційних «проривів», коли те, що відоме обраним, пошириться серед мас.

Ринок праці та безробіття. Дію асиметричної інформації на ринку праці Стігліц пов'язує з випадками, коли фірми переплачують працівникам, пропонуючи зарплату більшу, ніж того вимагає ринок. Фірми готові переплатити, аби не знизити мотивацію персоналу, а відтак — і його ефективність. Така політика призводить до безробіття, бо фонду зарплати не вистачає на всіх. Під час кризи ситуація з безробіттям погіршується внаслідок масових звільнень, на які йдуть фірми, аби втримати існуючі рівні зарплат.

Ринки розвинутих країн. Однією з ключових проблем розвинутих країн Стігліц вважає *агентську*. Вона полягає у тому, що в сучасних корпораціях власники передають контроль над фірмою найманім директорам. Відтак, управлінські рішення стають ризикованими, довгострокові цілі розвитку заміщуються короткостроковими, що відо-

бражається у надмірних річних бонусах директорів. Мета поступового зростання вартості фірми заміщується гонитвою за швидкими прибутками.

Подібна проблема виникає у пенсійних та інвестиційних фондах: рішення про розміщення ресурсів приймають управляючі портфелями, а ризики несуть численні власники капіталу. Важливою також є роль асиметрії інформації у політичному процесі: між тими, хто керує, і тими, ким керують.

Ринки країн, що розвиваються. Стігліц вважає, що бідні країни мають більше проблем з асиметричною інформацією. Як приклад Стігліц аналізує систему відносин між землевласниками та орендарями в Кенії, де орендар має віддати половину врожаю власнику поля. Спочатку вчений критично оцінює таку практику, порівнюючи її з 50-відсотковим податком на дохід. Втім, згодом, дослідивши суть проблеми, відзначає, що вона має сенс в умовах низького рівня довіри між людьми. Інформаційна асиметрія полягає у тому, що власники не знають, наскільки добросовісно працюватимуть орендарі.

Завищена частка доходу землевласника призначена покривати його ризик не отримати жодного врожаю, якщо орендар не доклататиме зусиль для підвищення продуктивності праці. Занижена частка орендаря стимулює його ефективніше працювати на землі, щоб отримати хоч якийсь дохід.

Основні терміни і поняття

- Ефективний попит
- Мультиплікатор
- Гранична продуктивність капіталу
- Психологічний закон
- Норма процента
- Пастка ліквідності
- Вимушене безробіття
- Акселератор
- Стимульовані інвестиції
- Автономні інвестиції
- Гарантований темп зростання
- Природний темп зростання
- Фактичний темп зростання
- Кейнсіансько-неокласичний синтез
- Монетарне посткейнсіанство
- Нове кейнсіанство

Контрольні та дискусійні питання

1. У чому полягають особливості методології Дж. М. Кейнса?
2. Охарактеризуйте особливості розвитку кейнсіанської економічної теорії у 80-х рр. ХХ ст.
3. Виділіть відмінності в поглядах представників неокейнсіанства і посткейнсіанства.
4. З чим пов'язана еволюція кейнсіанства?
5. Яку роль відіграла кейнсіанська теорія у реформуванні економіки провідних країн у другій половині ХХ ст.?
6. Розкрийте взаємозв'язок мультиплікатора і акселератора.
7. Охарактеризуйте особливості кейнсіансько-неокласичного синтезу.
8. Дайте порівняльну характеристику неокласичних і кейнсіанських рецептів антициклічної політики держави.

Література до теми 6

1. Всемирная история экономической мысли [Текст]: в 6 т. / под ред. В. Н. Черковца. — Т. 4. — М.: Мысль, 1990. — С. 468-472; 488-504.
2. Злупко С. М. Історія економічної теорії [Текст]: підр. / С. М. Злупко. — К.: Знання, 2005. — С. 572-615.
3. Історія економічних учень [Текст]: підр. у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. — Ч. 1. — К.: Знання, 2006. — С. 201-300.
4. История экономических учений [Текст]: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 479-553.
5. Юхименко П. І. Історія економічних вчень [Текст]: навч. посібн. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко — К.: Знання-Прес, 2000. — С. 217-256.
6. Ядгаров Я.С. История экономических учений [Текст]: учеб. для вузов / Я. С. Ядгаров — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 175-195.

ТЕМА 7

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

- 7.1. Витоки інституціоналізму.
- 7.2. Класичний інституціоналізм.
- 7.3. Новий інституціоналізм.
- 7.4. Неоінституціоналізм.
- 7.5. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях.

7.1 Витоки інституціоналізму

Інституціоналізм, як самостійний напрямок економічної думки, виник на початку ХХ ст. Саме тоді закінчився процес індустріалізації в економічно розвинутих країнах світу, а США стали світовим економічним лідером. Нові соціальні, економічні та політичні умови потребували принципово нових підходів у теорії. Інституціоналісти одними з перших виступили з ідеєю державного контролю над економікою і в теоретичному плані підготували основу для появи та поширення кейнсіанства, післявоєнних теорій трансформації економіки та суспільства.

У витоків інституціоналізму стояла *німецька історична школа*. Вона вийшла за межі класичної політичної економії, акцентуючи увагу на політико-правових, історико-етичних і соціально-культурних аспектах розвитку суспільства.

Методологічні засади німецької історичної школи та інституціоналізму були розроблені **Огюстом Контом** (1798-1857) в «позитивній соціології». Він визначив поняття соціальної системи та соціального організму, які в роботах піонерів історичної школи трансформувалися у «національну економіку». Запропоновані Контом методи спостереження, експерименту, порівняння та історичного аналізу стали головними у інституціональних дослідженнях.

Історичні аргументи, політико-правові та соціальні інститути одним з перших активно використовував німецький економіст **Фрідріх Ліст** (1789—1846). Він запропонував національну економію, як альтернативу космополітичній економії А. Сміта та його послідовників: «наука не має права не визнавати природу національних відносин»¹.

У 1841 році Ліст видав свою головну роботу «Національна система політичної економії» в якій на основі економіко-історичних досліджень різних країн створив нову доктрину політичної економії. Він охарактеризував систему А. Сміта, як «політичну економію мінових цінностей», та протиставив їй політичну економію «національних продуктивних сил». Продук-

тивні сили Ліст розглядав як спроможність створювати багатство нації, до них він відніс різні політичні та соціокультурні інститути, що сприяють економічному розвитку. Ліст стверджував, що економіка окремих країн розвивається за власними законами, а тому для кожної країни характерна своя «національна економіка», задача якої полягає у пошуку найбільш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил нації.

Із економічної історії Ліст зробив висновок про п'ятистадійну схему економічного розвитку: дикунство, пастушество, землеробство, землеробсько-мануфактурна та землеробсько-мануфактурно-торгова стадії². На його думку, досягти найвищої стадії неможливо без політики «виховного» протекціонізму та національної єдності.

Вченню класиків про поділ праці та принцип порівняльних переваг у зовнішній торгівлі Ліст протиставив концепцію національної асоціації продуктивних сил, у якій відстоював пріоритет внутрішнього ринку над зовнішнім і переваги поєднання фабрично-заводської промисловості з землеробством. В той же час, промисловість не повинна розвиватися за рахунок сільського господарства, яке не потребує митного захисту.

Стара історична школа Німеччини представлена роботами німецьких істориків-економістів **Вільгельма Рошера** (1817-1894), **Бруно Гільдебранда** (1817-1878) і **Карла Кніса** (1821-1899).

Вченню класиків про природні закони історична школа протиставила принцип «історизму», який було доповнено описовістю та емпіризмом. З цього приводу Рошер писав «...ми відкидаємо будь-яку розробку економічних ідеалів. Замість цього ми звертаємося до простого викладання спочатку господарських потреб і природи народу, потім законів і установ, створених для їх задоволення, і на кінець, до описання більшого або меншого успіху останніх»³.

Спираючись на теорію «трьох факторів виробництва», Рошер виділив три *періоди* в історії: *стародавній*, де основним фактором виробництва була земля; *середньовічний*, де основним фактором виробництва була праця, яка капіталізувалася завдяки корпоративно-цеховій виключності; *новий* — де основним фактором виробництва є капітал, що призводить до зростання цінності землі, заміщення ручної праці машиною, загострення протистояння між розкішшю та жебрацтвом.

Рошер вважав, що при зміні форм свого життя народи мають брати за зразок «час, який все перетворює поступово та повільно, що неможливо навіть помітити ці зміни». Він вітає ті зміни, які відбуваються «мирним шляхом позитивного права», а революції вважав «найбільшим нещастям і нерідко смертельною хворобою народного життя»⁴.

Гільдебранд вважав, що політична економія має досліджувати не тільки економічні явища, а й мораль, право, політику та пов'язані з ни-

ми альтруїстичні спонукання в господарській діяльності людей. Він писав, що «політична економія не є природним вченням людського егоїзму, але вона має бути наукою моральною»⁶.

Історизм в роботах Гільдебранда проявився в періодизації ним історії націй та господарського розвитку. Він виділив три його *фази*: природниче господарство середніх віків, під яким розумілося натуральне господарство; грошове господарство з часів А. Сміта; кредитне господарство. Кредитне господарство Гільдебранд розглядає як вершину економічного розвитку суспільства, в якому обмін продуктів відбувається на «чесному слові, на довірі, на моральних якостях», кожен працівник може стати підприємцем, а кредит — силою здатною покінчити з «пануванням грошей і капіталу та перебудувати світ на основі справедливості»⁷.

Нова історична школа Німеччини сформувалася на початку 70-х рр. XIX ст. Її представники **Густав фон Шмоллер** (1838-1917), **Луйо Brentано** (1844-1931) і **Карл Бюхер** (1847-1930) віддають перевагу пошуку та узагальненню конкретно-історичного матеріалу, а економічний розвиток розглядають з позицій психології та етики.

Засновник нової історичної школи та її *консервативного напрямку* Шмоллер запропонував концепцію народного господарства, за якою спільна мова, історія, традиції, звичаї та ідеї пов'язують між собою окремі господарства сильніше ніж капітал і державність. На його думку, для побудови народногосподарської системи більш важливими є культурні та етичні чинники, що визначають національнокультурологічні особливості народу. Він вважав, що найбільш дієвим способом розвитку суспільства та вирішення соціальних проблем є зміна моральної природи людини, усунення її моральних недоліків.

Шмоллер відкинув можливість застосування математики в економіці, оскільки вважав людську психіку занадто складною для диференційного розрахунку, однак був прихильником статистичного аналізу та вимагав від своїх учнів історико-господарських монографій, основаних на обробці масивів емпіричних даних.

Представником *ліберального напрямку* нової історичної школи був Brentано. Він відстоював можливість докорінного покращення становища робітників, необхідність ліквідації класової нерівності в суспільстві через організацію профспілок, споживчої кооперації, фабричного законодавства та низки соціальних реформ. Він вважав, що підприємців поєднує з робітниками зацікавленість у збільшенні заробітної плати, оскільки це стимулює зростання продуктивності праці.

В основу своєї *періодизації суспільного розвитку* Бюхер закладає ступінь зрілості обміну. *Перший* період представлений домашнім та замкненим натуральним господарством. *Другий* період характеризується працею

ремісників на замовлення конкретного споживача. *Третій* період Бюхер назвав народним господарством, в якому виробник працює на невідомий йому ринок. З розвитком економіки поступово збільшується відстань між споживачами та виробниками. В першому періоді вона дорівнює нулю. В другому, — продукти надходять до споживачів через місцеві ринки. В третьому, — продукти виробляються для невідомого ринку, та відстань між виробниками та споживачами стає значною. Зі збільшенням відстані обміну розвиваються нові форми промисловості, від роботи на себе, на замовлення домогосподарства, до міського ремісництва, кустарної промисловості та фабричного виробництва. Розвиток форм промисловості характеризується появою та поширенням капіталу аж до оволодіння ним національною економікою. Це відбувається лише на стадії народного господарства, коли всі складові частини капіталу зосереджуються в руках фабриканта-підприємця, який сам займається збутом своїх товарів.

«Юна» історична школа. Німецький інституціоналізм. Юна історична школа продовжила традиції німецької історичної школи з позицій пошуку тих інституціональних чинників, які є рушійною силою розвитку капіталізму. Це дозволяє визнати її представників **Вернера Зомбарта** (1863—1941) та **Макса Вебера** (1864—1920) німецькими інституціоналістами.

Першоосновою історичного розвитку *Зомбарт* визнавав рух «духу», який визначає всі явища матеріального світу. Отже, капіталізм є проявом особливого капіталістичного духу. Підприємці у Зомбарта — це організатори капіталістичних підприємств, які забезпечують зростання доходу та виконують наступні функції: організаційну (вміння об'єднувати людей і ресурси в єдине ціле); торгіву (мистецтво вести переговори, завойовувати довіру, вміло просувати товари на ринок) та рахункову (врахування витрат і результатів).

Для «героїчної юності» капіталізму був характерним тип підприємців з агресивним авантюризмом і насолодою від життя, як завоюванням. Пізніше домінуючим стає тип підприємців з почуттям обов'язку, вмінням накопичувати та рахувати, діловою мораллю та раціональністю.

Майбутнє суспільства Зомбарт пов'язував з «соціальним плюралізмом»: капіталізм поступово перетворюватиметься в змішане господарство, в якому будуть існувати кілька господарських форм: капіталізм, кооперативне господарство, суспільне господарство, ремісництво і селянське господарство. До соціалістичних форм господарства він відніс кооперативи та суспільне господарство, які мають містити у собі всі цінні якості капіталізму. Зомбарт вважав, що різниця між соціалізмом і стабільним та врегульованим капіталізмом є незначною і, що «для долі людей та культури людства в цілому байдуже, організується господарство капіталістично чи соціалістично»⁸.

Дослідження витоків «капіталістичного духу» було продовжено Вебером. У книзі «Протестантська етика та дух капіталізму» (1904) він прямо пов'язав розвиток капіталізму зі специфікою інститутів європейської цивілізації та унікальністю протестантської ментальності. Вебер визначив капіталізм, як суспільство, що ґрунтується на економічній раціональності: раціональній організації підприємств, яка забезпечує максимізацію прибутків; раціональному знанні; раціональному праву; раціональному державному управлінню. Таке суспільство він розглядав, як продукт історичного розвитку християнської цивілізації в XVI-XVII ст. Важливу роль у формуванні такого суспільства відіграла релігійна Реформація XVI ст., яка прирівняла працю в межах світської професії до релігійного аскетизму, зняла принципове протиставлення світського та церковного життя. Це привело до формування протестантської етики, в якій «світський аскетизм» став «економічною добродієністю», утвердилася одухотворена трудова етика, яка разом з духом територіальної експансії та виникненням сучасної науки зумовила особливий розвиток західного суспільства, відокремила його від решти світу.

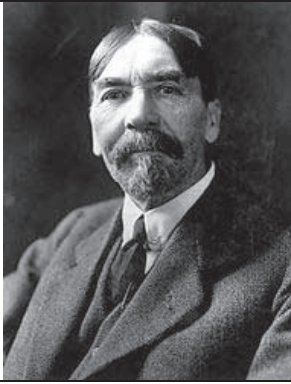
7.2 Класичний інституціоналізм

Наприкінці XIX ст. в економічній думці сформувалася течія, яка продовжила традиції німецької історичної школи — класичний інституціоналізм. Класичний (традиційний) інституціоналізм з'явився як альтернатива неокласиці, оскільки піддав критиці її основні теоретичні постулати — методологічного індивідуалізму та раціональності.

Філософським фундаментом класичного інституціоналізму став *прагматизм*, а методологічним інструментарієм — *емпіризм та описовість, критично — історичний, еволюційний та компаративний підходи*.

Засновники класичного інституціоналізму не мали спільного визначення основ економічних процесів. **Т. Веблен** досліджував залежність економічних процесів від психології, біології, антропології, **Дж. Коммонс** — від психології та права, **У. Мітчелл** — від антропології та математичних розрахунків. Але всі вони визнавали принцип *технологічного детермінізму*, оскільки ставили економічні процеси в залежність від розвитку індустрії та посилення ролі технократії в суспільстві.

Подібна неоднорідність зумовила появу наступних напрямків інституціоналізму: 1) соціально-психологічний; 2) соціально-правовий; 3) емпіричний, або кон'юнктурно-статистичний.

**Торстен Веблен
(1857—1929)**

Професор
Чиказького університету

Основні твори — «**Теорія бездіяльного класу. Економічне вивчення інститутів**» (1899), «**Теорія ділового підприємства**» (1904)

Методологія. Веблен започаткував *соціально-психологічний напрям* інституціоналізму. Він вважав, що *інститути* — це «результат процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого й тому є фактором соціальної та психологічної інерції»¹¹, особливий спосіб існування суспільства. Саме вони визначають постійний і переважний спосіб мислення, який став звичним для групи або перетворився для народу у звичку. Економічні інститути сучасного йому суспільства Веблен розглядав через вивчення норм, звичаїв та звичок, а також їх еволюцію при прийнятті рішень економічними агентами в різні часи у різних обставинах.

Веблен визнавав принцип *технологічного детермінізму*, за яким визначальним чинником інституціональних змін є глибинні зрушення у науці та техніці. В той же час, соціологічні та психологічні чинники сприяють розвитку інститутів більше, ніж економічні чинники. Неокласичній утилітарній моделі раціональної людини він протиставив людину з притаманними їй інстинктами — цілеспрямованими чинниками поведінки, що формуються в певному соціокультурному середовищі та визначають промислову поведінку, яка дозволяє застосовувати надбаня сучасної науки та створює основи для нової культури.

Теорія бездіяльного класу. Веблен ґрунтовно дослідив інститути бездіяльного класу, виникнення якого він пов'язав із законами хижацтва і паразитизму, еволюцією приватної власності, в основі економічної реалізації якої знаходяться прояви суперництва, заздрість, демонстрація успіху, влади та багатства. У процесі формування бездіяльного класу відбувається протиставлення загарбницької діяльності та праці. Поступово стадія хижацтва, захоплення та перерозподілу власності переходить до стадії організації виробництва на основі приватної власності, хоча одночасно формується зверхнє ставлення до праці та накопичується

ся досвід бездіяльного життя, демонстраційного споживання престижних товарів і марнотратних видовищ.

Бездіяльний клас постійно поповнюється представниками фінансової сфери та юристами. Він виступає гальмом економічного розвитку внаслідок його власної інертної поведінки, демонстративного марнотратства, нерівного розподілу багатства. Прискорює формування бездіяльного класу поширення власності на нематеріальні титули багатства. Таку власність, відокремлену від реальної участі в індустріальному виробництві, Веблен назвав «абсентистською власністю».

Теорія третього шляху. Веблен запропонував концепцію третього шляху до побудови раціональної промислової системи через формування «технократичної еліти» — менеджерів великих корпорацій. Владу менеджерів він трактував як «ієрархічну», а вчених, — як «функціонально» орієнтовану.

Відповідно до концепції «саботажу», неминуча політична організація інженерів відбере владу у підприємців і передасть її Головному штабу інженерів і техніків, який зможе реформувати економіку на основі критеріїв науково-промислової раціональності та створити суспільство, позбавлене руйнівної дії фінансової системи.

**Джон Роджерс Коммонс
(1862—1945)**

Професор
Вісконсинського університету

Основні твори — **«Правові основи капіталізму»** (1924),
«Інституціональна економічна теорія» (1934), **«Економіка колективних дій»** (1951)

У роботах Коммонса започатковано *соціально-правовий напрям* інституціоналізму. Економічні погляди Коммонса багато в чому були визначені його політичними переконаннями, які наближалися до ідеології та практики американського тред-юніонізму.

Теорія колективних дій. Коммонс досліджує дії колективних інститутів, таких як сім'я, промислові корпорації, торгові об'єднання, тред-

юніони, держава. Покращення становища робочого класу він пов'язував з посиленням тред-юніонів та соціальними реформами. Тред-юніони перетворилися на невід'ємну складову розвинутого промислового суспільства, що вимусило підприємців налагодити з ними нормальні доброзичливі стосунки. Досягнення компромісу між капіталом і організованою працею можливе у разі створення уряду, який контролюється суспільною думкою та захищає інтереси капіталістів і робочих одночасно. Досягнення компромісу можливе тільки через колективні дії усіх зацікавлених сторін, удосконалення правових і юридичних норм.

Теорія трансакцій. Відносини між капіталістами і робітниками, підприємцями та тред-юніонами Коммонс уявляв як юридичну угоду — трансакцію рівноправних сторін, укладену у відповідності із законами. В основі будь-якої трансакції знаходиться відчуження — привласнення прав власності та свобод, для чого потрібна взаємна згода сторін. Необхідною умовою трансакції є привласнення блага однією стороною та отримання контрагентом цінності не меншої, ніж та, яку має річ, що він обмінює.

Трансакційний процес дозволяє встановити «розумну цінність» виконання умов трансакції. Через юридичне врегулювання правил, за якими здійснюється трансакція, можуть бути усунуті всі внутрішні непорозуміння та конфлікти. Відповідно, загострення соціальних суперечностей в суспільстві Коммонс пояснював недоліками механізму юридичного врегулювання конфліктів, а їх вирішення пов'язував з можливостями трансакційного аналізу.

Лідером *емпіричного напрямку* класичного інституціоналізму був учень Веблена, відомий дослідник циклічних явищ в економіці, професор Колумбійського університету **Уеслі Мітчелл** (1874-1948). Певний час він очолював Національне бюро економічних досліджень США. Використовуючи математику і статистику, Мітчелл розрахував тривалість «малих» і «великих» циклів, сконструював модель безкризового розвитку економіки. Особливістю досліджень Мітчелла було використання величезного обсягу статистичного матеріалу, який відображав стан національного господарства країни. Обробка цих даних, представлених у вигляді динамічних рядів натуральних і вартісних показників, отримала назву «аналізу динамічних рядів».

Мітчелл вважав суспільну психологію, традиції та звичаї основними чинниками, що впливають на економічні явища та людську поведінку. Він підтримував критику Вебленом моделі раціонального гедоніста та розвинув його ідеї щодо підвалин реальної поведінки людини в економіці за допомогою статистичного аналізу.

У ціновому механізмі Мітчелл вбачав не дію законів попиту і пропозиції, а суперечливі мотиви людської поведінки. Розуміючи, що підприємці в

своїй діяльності намагаються не задовольняти суспільні потреби, а отримати прибуток, Мітчелл виправдовував їх поведінку, оскільки вважав її обумовленою існуючими інститутами, державою та власністю.

7.3 Новий інституціоналізм

У післявоєнні роки класичний інституціоналізм розвивався в наступних напрямках: 1) інституціонально-соціологічний; 2) трансформаційний; 3) індустріально-технократичний; 4) еволюційний. Увага нових інституціоналістів була сконцентрована на НТР, яка, на їх думку, здатна вирішити фундаментальні соціально-економічні проблеми суспільства. Основним носієм раціональності та рушійною силою економічного прогресу вони вважали великі корпорації, які змінили власну природу та стали провідниками НТР. У полі зору інституціоналістів знаходилася економічна влада в її різних аспектах: джерела, форми, масштаби, способи реалізації, методи і наслідки її обмеження, зв'язок економічної та політичної влади.

Інституціонально-соціологічний напрямок найбільш повно представлено в роботах французьких економістів **Ф. Перру** та **Ж. Фурастьє**. Створення ефективної економічної системи, яка б узгоджувала індивідуальні та суспільні інтереси, вони пов'язували з плануванням та державним регулюванням економіки

**Франсуа Перру
(1903—1987)**

Професор «Колеж де Франс»,
директор Інституту економічного
та соціального розвитку

Основний твір —
«Економіка ХХ століття» (1961)

Методологія. Якщо представники класичного інституціоналізму критикували неокласиків за відсутність теоретичного аналізу впливу на

економіку широкого спектру позаекономічних факторів, то Перру та його послідовники зосередили свою критику на відсутності в неокласичному аналізі впливу влади на економіку. Перру досліджував *економічну владу*, як прояв асиметричного впливу конкуруючих фірм, організованих і структурованих груп (асоціацій) та держави в національному та міжнародному вимірі.

Теорія домінуючої економіки. Перру вважав, що в реальній економіці економічні суб'єкти діють в умовах відсутності рівноваги. Асиметричні відносини домінування є результатом нерівного впливу одних економічних одиниць на інші та здатності деяких з них нав'язувати свою волю іншим. Ефект домінування, який створює асиметричний та незворотний вплив, є проявом влади в економіці. Країни, фірми чи економічні суб'єкти, які мають меншу владу, відчувають на собі вплив ефекту домінування.

Економічні взаємодії, які виникають внаслідок дії ефекту домінування, Перру вважав динамічними, оскільки наявність домінуючих фірм завжди забезпечує економічне зростання в тих галузях, де ці фірми є центральними. Економічні переваги домінуючих одиниць дозволяють їм примушувати інших приймати вигідні для них рішення. Примус є основним економічним благом, яке дає його власнику вирішальні економічні переваги. Власники вирішальних переваг у односторонньому порядку визначають умови угод і співробітництва з іншими економічними суб'єктами.

На думку Перру, будь-яка економічна одиниця може домінувати в економіці та бути представленою фірмою, галуззю, комплексом галузей. На рівні окремого регіону або країни в цілому навколо домінуючої одиниці утворюються «зони розвитку» або «осі розвитку». «Зони розвитку» створюють потужний «ефект залучення», завдяки якому до неї підключаються нові підприємства та з'являється «ефект агломерації», що об'єднує взаємодоповнюючі види діяльності в єдине ціле.

У «домінуючій економіці» найбільш ефективним центром прийняття рішень стає держава, яка здатна обмежити відносну відокремленість підприємств і посилити ефективність залучення через реалізацію довгострокових програм розвитку. Виконання цих програм відбувається за планом і спрямоване на забезпечення «гармонізованого зростання».

Трансформаційний інституціоналізм. У першій третині ХХ ст. в економіці розвинутих країн відбулася корпоративна революція, яка підірвала основи ортодоксальної економічної доктрини і призвела до трансформації капіталізму, появи нової форми капіталістичних підприємств, що концентрують величезні капітали та управляються найманими менеджерами, які не несуть всієї повноти відповідальності за наслідки власних дій. Внаслі-

док втрати капіталістами ефективної влади в корпорації та переходу цієї влади до професійних менеджерів відбулося відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, а власності — від управлінської праці.

Зазначені процеси стимулювали появу та розвиток теорій «народного капіталізму», в яких обґрунтовувався процес трансформації капіталізму в новий суспільний устрій. Основними складовими теорій «народного капіталізму» були теорії «демократизації капіталу», «революції управління» і «революції в доходах».

Адольф Берлі та Гарднер Мінз у книзі «Сучасна корпорація та приватна власність» (1932) на основі аналізу статистичних матеріалів обґрунтували висновок про відокремлення власності від контролю у великих акціонерних компаніях та перетворення більшості власників на пасивних інвесторів, у той час як реальне управління здійснюють менеджери у своїх власних інтересах¹³.

На думку Берлі, сучасний йому американський капіталізм характеризується розвиненою демократією, яка є результатом перетворення приватної власності в колективну у формі акціонерної власності та переходу функцій контролю над власністю до найманих менеджерів. Такі зміни забезпечили можливість державного антициклічного регулювання економіки, більш справедливого розподілу доходів, подолання монополізму і використання досягнень НТР.

Розроблена Мінзом концепція «колективного капіталізму» відобразила «дифузійну власність», яка проявляється у відокремленні управління та контролю над виробництвом від власності на капітал, у об'єднанні корпораціями сотень тисяч акціонерів і найманих працівників, що використовують новітнє високотехнологічне обладнання для задоволення потреб споживачів у товарах.

Засновником *теорії «революції в доходах»* був американський економіст **Саймон Кузнець**, який дослідив динаміку розподілу доходу в 1919-1948 рр. і зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення. Прихильники ідеї про «революцію в доходах» стверджували, що в розвинутих капіталістичних країнах відбувся докорінний переворот у розподілі національного доходу, який полягав у вирівнюванні доходів між різними прошарками та класами капіталістичного суспільства.

На основі аналізу статистичних даних теорію «революції в доходах» було піддано критиці з боку багатьох американських економістів і соціологів. Якщо участь держави у відтворювальних процесах відображається в таких документах, як бюджет, національні рахунки, переписи національного багатства, то на рівні мікроекономіки окремі процеси приховані за стіною комерційної таємниці, фальсифіковані з метою ухилення корпорації від оподаткування.

Індустріально-технократичний інституціоналізм. Формування «нової індустріальної системи» в повоєнній економіці США знайшло достатньо повне відображення в книзі **Пітера Друкера** «Нове суспільство: анатомія індустріального устрою» (1949). Він запропонував концепцію другої промислової революції, яка характеризується розвитком поточно-конвеєрного виробництва (фордизм), науковою організацією праці (тейлоризм). Нове виробництво розвивається за рахунок не стільки нових інвестицій, скільки нових знань та праці нових фахівців — промислових інженерів, які застосовують ці знання.

Нова для тих часів управлінська наука — менеджмент — привернула увагу до факторів продуктивності праці, енергоємності та капіталоємності виробництва. Корпорації, які краще засвоїли принципи наукового менеджменту, отримали доступ до фінансових ресурсів, розширили масштаби масового виробництва висококонкурентної, якісної та доступної для населення продукції конвеєрів. Запровадження наукової системи організації праці та управління змінило суспільну роль корпорацій, які зруйнували міжгалузеві бар'єри, а пріоритетною формою власності стала інтелектуальна. Отже, влада перейшла від капіталістичних власників до менеджерів — носіїв наукових знань, технічного та організаційного досвіду. Адаптивна корпорація індустріальної епохи поступово перетворюється на креативну, яка максимально використовує творчий потенціал працівників та формує їх ціннісні орієнтири.

Еволюційний інституціоналізм. У 60—70-х рр. XX ст. провідні економісти і соціологи починають активно вивчати мегатренди еволюції людства, основні закономірності, моделі та стадії суспільного розвитку.

**Уолт Уїтмен Ростоу
(1916—2003)**

Політик, радник Президента США з національної безпеки, професор політекономії

Основний твір — «**Політика і стадії зростання**» (1971)

Теорія стадій зростання. У книзі «Політика і стадії зростання. Антикомуністичний маніфест» Ростоу представив історію людства у ви-

гляді п'яти послідовних стадій: 1) традиційне суспільство; 2) перехідне суспільство; 3) стадія зрушення; 4) стадія зрілості; 5) стадія високого рівня масового споживання.

До стадії *традиційного суспільства* Ростоу відніс східні деспотії, античну цивілізацію та середньовічну Європу до кінця XVII ст. Схожість цих суспільств він визначив низькою продуктивністю праці внаслідок використання примітивної ручної техніки, панування аграрного господарства, ієрархічної соціальної структури та системи цінностей.

На *другій* стадії економічного розвитку, яка охопила історію європейських країн XVII — початку XVIII ст., національні держави Європи сприяли укріпленню віри в економічний прогрес, створенню відповідних умов для швидкого економічного піднесення. Саме розвиток науки, техніки, ринку та конкуренції, на думку Ростоу, забезпечили перевищення рівня капіталовкладень над приростом населення на 10 %.

Третю стадію — стадію вирішальних зрушень, — Ростоу пов'язав зі значним збільшенням капіталовкладень, які зумовили домінування в різних країнах певної індустріальної галузі (наприклад, будівництво залізниць, обробна промисловість). *Четверту* стадію — стадію зрілості, — Ростоу розглядав як постійний хвилеподібний технологічний прогрес економіки, його вихід за межі традиційних галузей господарства та масове оволодіння його результатами.

Вищої, *п'ятої* стадії — періоду високого масового споживання, — на думку Ростоу, досягли лише США. Основу цієї стадії становили автомобільна промисловість, приміське будівництво, будівництво доріг і сфера послуг. Перехід до цієї стадії супроводжується скороченням робочої сили, зайнятої в сільському господарстві, переходом влади від власників до менеджерів, змінами в системі цінностей і т. п.¹⁴. У книзі «Політика і стадії зростання» Ростоу виділив *шосту* стадію зростання — стадію якості життя, для якої характерним є пошук шляхів якісного покращення життя людини.

Теорія індустріального суспільства. Ростоу розглядав «індустріальне суспільство» як певний рівень промислового розвитку, від якого залежить соціально-економічна структура суспільства. Особливостями соціально-економічної структури «індустріального суспільства» він проголосив:

1) ліквідацію провідної ролі власності та зосередження влади в корпораціях у вчених і управлінців;

2) перехід визначальної ролі в економічному розвитку до великих корпорацій, які руйнують монополістичні тенденції, створені попередніми формами власності;

3) запровадження організаційної техніки управління для задоволення основних соціальних потреб людей;

- 4) ліквідацію за допомогою держави полюсів багатства та бідності;
- 5) створення умов для безмежного використання досягнень науки і техніки.

**Джон Кеннет Гелбрейт
(1906—2006)**

Професор Гарвардського університету,
дипломат

Основні твори — **«Нове
індустріальне суспільство»** (1967),
**«Економічна теорія та цілі
суспільства»** (1973), **«Економіка
невинного обміну»** (2004)

Визначальною рисою *«нового індустріального суспільства»* Гелбрейт вважав формування та панування техноструктури корпорацій. Техноструктуру він розглядав як сукупність вчених, інженерів і техніків, спеціалістів з реклами та торговим операціям, експертів у сфері відносин з суспільством, лобістів, адвокатів, людей, добре знайомих з особливостями функціонування урядового бюрократичного апарату. Техноструктура монополізувала знання, необхідні для прийняття рішень, відокремила сам процес прийняття рішень від власників капіталу та перетворила уряд у свій «виконавчий комітет». Техноструктура не ставить за мету максимізацію прибутку, зростання корпорації шляхом захоплення ринків збуту, планове збільшення обсягів виробництва при встановленому рівні цін, її цікавить лише самозбереження та зміцнення своєї влади. Засобами реалізації такої мети є збільшення розміру компаній, мінімізація ризиків через контроль за цінами та планування¹⁵.

«Індустріальну систему» Гелбрейт представив як сукупність різнорідних секторів — *«плануючої системи»* та *«ринкової системи»*. До *першої* він відніс світ великих корпорацій, які мають владу не тільки над цінами, витратами, технологіями, а й над державою та суспільством. До *другої* — дрібні фірми, зникаюче ремісництво, сферу послуг, які хоча й позбавлені реальної влади, але є зосередженням неперехідних економічних, соціальних, духовних, культурних цінностей. «Плануюча система» створила тенденцію до безмежної експансії, стала джерелом нестійкості та загострення

суспільних суперечностей. Механізм ринкового саморегулювання було замінено плануванням економічних процесів на основі концентрації капіталу та зростання великої корпоративної власності. Гелбрейт бачив необхідність вивести державу з під влади «планової системи», поставити її на службу немонополізованому сектору з метою забезпечення його конкурентоспроможності та збільшення купівельної спроможності «ринкової системи». Замість сили, яка раніше врівноважувала панування корпорацій, держава тепер уявляється Гелбрейту інструментом макроекономічного регулювання цін і ринків промислових товарів.

У роботах Гелбрейта найбільш повно розвинуто *концепцію «конвергенції»*. Її вихідні ідеї було розвинуто П. Сорокіним, Р. Ароном, Д. Беллом, Ж. Еллюлем. Гелбрейт бачив у конвергенції результат таких спільних рис капіталізму та соціалізму, як планування, організація «автономних» фірм при зростанні ролі управління процесом виробництва та збуту; вивчення зовнішнього середовища; наука та освіта як основні чинники поглиблення поділу праці. У цій концепції абсолютизується роль техніко-економічних факторів, тоді як відмінності у системі власності та цільовій спрямованості соціально-економічного розвитку не розглядаються.

На думку прихильників зазначеної концепції, науково-технічна революція автоматично ліквідує соціальні суперечності капіталізму, приведе до поступового відмирання негативних рис капіталізму і соціалізму та поєднання в новому суспільстві кращих рис обох систем.

**Деніель Белл
(1918—2011)**

Професор Гарвардського університету

Основні твори — **«Прийдешнє
постіндустріальне суспільство»**
(1973), **«Культурні протиріччя
капіталізму»** (1976), **«Соціальні межі
інформаційного суспільства»** (1986)

Методологія. Розвиток суспільства Белл пов'язував зі змінами в різних сферах суспільного життя: економічній, соціальній, культурній,

політичній. Кожна з цих сфер побудована на певному «принципі вісі». Теорії марксизму та «індустріального суспільства» Белл вважав однобічними, внаслідок використання в них схем історичного прогресу виключно вздовж єдиної «вісі», яка вела до економічного (вісь відносин власності), або технологічного (вісь технічних змін) детермінізму. Для того, щоб оминати однобічність у дослідженні та виділити потрібну логіку в межах даної концептуальної схеми, Белл запропонував досліджувати історичний прогрес з використанням різних «принципів вісі».

Теорія постіндустріального суспільства. «Постіндустріальне суспільство» прийшло на зміну «індустріальному суспільству». Головна спрямованість «постіндустріального суспільства» — акумуляція наукового знання. З цієї точки зору «постіндустріальне суспільство», як концептуальну ідею вздовж «вісі технології та знань», Белл характеризує:

- 1) переходом економіки від виробництва товарів до виробництва послуг;
- 2) переважанням серед зайнятих професійних спеціалістів і техніків;
- 3) провідною роллю теоретичного знання, яке є ключовим принципом запровадження нових методів організації виробництва та визначення соціальної структури суспільства;
- 4) орієнтацією техніко-економічного середовища на контроль над технологіями;
- 5) забезпеченням процесу прийняття рішень за допомогою нових «інтелектуальних технологій»¹⁶.

Перехід до «постіндустріального суспільства» супроводжується зростанням ролі інформації до такого рівня, що для характеристики майбутнього суспільства Белл був змушений ввести термін «інформаційне суспільство».

Подальшим розвитком ідей постіндустріального суспільства стала **теорія суперіндустріалізму**, розроблена американським соціологом **Елвіном Тоффлером**. На його думку, еволюція світу є хвилеподібною, причому вплив техніки на суспільство також має хвилеподібний характер, а технологічні зміни визначають тип суспільства і культури. Простежується логіка *трьох хвиль*. *Першу* хвилю Тоффлер назвав «сільськогосподарською цивілізацією». Основою економічного життя суспільства першої хвилі, інститутів культури, сім'ї, політики є земля, простий поділ праці, економіка функціонує децентралізовано, і кожна громада виробляє більшу частину необхідного.

Друга хвиля означала появу «індустріальної цивілізації», яка принесла з собою нові інститути, відносини та цінності. Найбільш важливими ознаками другої хвилі Тоффлер визнав процеси стандартизації, спеціалізації та синхронізації. Друга хвиля почалася з промислової революції (XVIII ст.). Численні різноманітні елементи утворили систему масового виробництва, споживання, освіти, засоби масової інформації разом зі спеціальними інститутами — школами, корпораціями та політичними

партіями. Змінилася навіть структура родини — від великої селянської родини, яка включала кілька поколінь, до малої нуклеарної родини, характерної для індустріального суспільства.

Третя хвиля — «постіндустріальна цивілізація» — стала породженням нових технологій. Вона усунула основну ознаку індустріальної цивілізації — стандартизацію. Відхід від традиційного масового виробництва супроводжувався демасифікацією ринків та споживання. Економіки країн третьої хвилі базуються на розумовій праці, основним ресурсом стали нематеріальні активи, а некваліфіковані та неосвічені робітники втрачали роботу. Навіть інститут родини втратив масовість: місце нуклеарної родини зайняли родини з одним із батьків, пари, що уклали другий шлюб, бездітні родини тощо. Однорідність суспільства другої хвилі замінено різномірністю постіндустріальної цивілізації¹⁷.

Джеффри Ходжсон

Професор Університету Хертвудшира

Основний твір — **«Економічна теорія та інститути: Маніфест сучасної інституціональної економічної теорії»** (2003)

Ходжсон — яскравий представник нового інституціоналізму. В своїх дослідженнях намагається оминати недолік класичного інституціоналізму, який полягає у теоретичному «розчиненні» індивідів у інститутах, і, одночасно, оминати принциповий недолік «індивідуалістичної» неокласичної теорії, який полягає у неспроможності врахувати та пояснити інституціональну структуру господарства. Він розглядає інститути як «системи стійких і загальноприйнятих соціальних правил, які структурують соціальні взаємодії»¹⁸, «соціальні організації, які... формують довгострокові рутинізовані схеми поведінки». За Ходжсоном, «інститути впливають на поведінку заданих індивідів у основному як обмеження»¹⁹.

Використовуючи еволюційний підхід, Ходжсон розглядає зміну технологій як нерівноважний процес, у якому потреби суспільства в старих технологіях з часом стають меншими, ніж можливості їх виробництва, а потреби в нових технологіях збільшуються. Саме така нерівновага зумовлює отримання прибутку від успішних інновацій. Очевидно, що інноваторам

завчасно не відомо, якою буде реальна потреба у новій техніці, технологіях або продуктах. У такій ситуації фактор невизначеності, інноваційні ризики дуже великі, що цілком узгоджується з нерівноважною природою прибутку від інновацій. Ходжсон досліджує основні *тенденції* розвитку постіндустріального суспільства, особливості розвитку сучасних технологій та його наслідки інституціонального характеру:

1. Виробничі процеси та продукти у провідних галузях економіки стають складнішими та високотехнологічними. Відповідно, зростаюча складність стає притаманною всім видам соціальної діяльності.

2. Для виконання ряду виробничих завдань потрібно все більше знань і трудових здібностей. Зростання кваліфікації працівників можна побачити в багатьох секторах економіки, що зумовлено зростанням складності та комплексності виробничих завдань.

3. За умов диверсифікованого асортименту продукції споживач має розв'язувати більш складне завдання оцінки якості та ступеня придатності товарів і послуг, які пропонуються.

4. Разом зі здібностями загального характеру зростає потреба у спеціалізованих, унікальних навичках.

5. Розширюється використання та передача інформації, вона починає відігравати ключову роль в економічній та суспільній діяльності.

6. Невизначеність стає невід'ємною складовою економічного та соціального життя²⁰.

Відповідно до того, як знання та інформація і далі набувають все більшого значення в сучасних економічних системах, не зрозумілим стає навіть існування таких економічних інститутів як «власність» і «обмін». Якщо К. Ерроу стверджує, що надмірна опора на права приватної власності та ринки в тій чи іншій мірі перешкоджає розвитку наукових знань, то Ходжсон звертає увагу на зворотний причинно-наслідковий зв'язок: прогрес знань «розмиває» цілісність власності та руйнує інституціональні умови функціонування вільного ринку²¹.

Російській дослідник **Владіслав Іноземцев** досліджує постіндустріальні та постеконімічні тенденції сучасного світу. В книзі «Розколота цивілізація. Існуючі передумови і можливі наслідки постеконімічної революції» (1999) він поділив історію цивілізації на три *epoxy*:

– *доекономічна*, в якій основним типом діяльності була трудова активність, яка дозволяла людині лише виживати;

– *економічна*, основана на праці, як осмисленій діяльності зі створення безпечного та комфортного середовища існування людини;

– *постеконімічна*, в якій домінує творча діяльність людей.

Постеконімічне суспільство характеризується модифікацією відносин обміну і визначення вартості продукції; заміною приватної власно-

сті особистою власністю на інтелектуальний капітал; формуванням нового типу самосвідомості та подоланням експлуатації.

7.4 Неоінституціоналізм

Методологія. Неоінституціоналісти сприйняли основні методологічні принципи неокласиків і доповнили їх *спеціальним дослідницьким інструментарієм і термінологією* — інституції, організації, трансакції, трансакційні витрати, права власності, обмежена раціональність, опортуністична поведінка, контракти, специфічні активи, інституціональні зміни тощо. Зазначені категорії не дублюють неокласичні, а відображають нові, недосліджені або недостатньо досліджені економічні явища і процеси.

Неоінституціоналізм спирається на принцип *«методологічного індивідуалізму»*, за яким учасниками економічних процесів є виключно конкретні індивіди, а не організації або групи. Саме тому неоінституціоналісти досліджують відносини всередині організацій і груп. Важливими передумовами неоінституціонального аналізу є постулати *опортуністичної поведінки та обмеженої раціональності*. За уявленнями неоінституціоналістів, значна частина інститутів — традицій, звичаїв, правових норм — не створювалися, а виникали стихійно, у процесі взаємодії багатьох індивідів, однак завжди були покликані зменшувати негативні наслідки обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки.

Рональд Коуз (1910—2009)

Професор Чиказького університету,
лауреат Нобелівської премії з економіки
(1991 р.)

Основні твори — **«Природа фірми»**
(1932), **«Фірма, ринок і право»**
(1937), **«Проблеми соціальних
витрат»** (1960)

Коуз визначив базові елементи дослідницької програми неоінституціоналістів:

- трансакційні витрати є визначальним чинником при укладанні будь-яких угод та прийнятті рішень;
- ринковий ціновий механізм не може бути єдиною формою регулювання та взаємодії, оскільки за певних умов це збільшує трансакційні витрати;
- урахування в економічному аналізі трансакційних витрат дозволяє включити правові відносини до аналізу економічних процесів;
- на ринках торгують не товарами, а правами, які визначено правовою системою, і якими керуються економічні суб'єкти в процесі узгодження власних інтересів;
- між економічною та правовою системами існує взаємозв'язок, який неокласична теорія не враховує;
- центральною проблемою аналізу є вибір між ринком і організацією в межах фірми, між державним регулюванням і ринковим саморегулюванням.

Теорія трансакційних витрат. Коуз довів, що при здійсненні угод з'являються витрати, які він назвав трансакційними, тобто витратами використання ринкового механізму. Зазвичай виділяють чотири типи трансакційних витрат:

- витрати виділення, які обумовлені різним ступенем технологічного розподілу виробничих операцій;
- інформаційні витрати, до яких належать витрати кодування, вартість передачі сигналу, розшифрування, навчання використанню інформаційної системи;
- витрати масштабу, що зумовлені існуванням системи знеособленого обміну, який потребує спеціалізованої системи забезпечення виконання контрактів;
- витрати опортуністичної поведінки, які зумовлені тим, що покарання порушників угоди пов'язане з певними витратами, а це часто пояснює переваги опортуністичної поведінки, як способу реалізації індивідуальних цілей господарюючих суб'єктів²².

Причини виникнення та розвитку фірми Коуз пояснив необхідністю зменшення трансакційних витрат. На його думку, можливість економії на трансакційних витратах є визначальним чинником вибору організаційної форми та величини фірми. Існування фірми забезпечує відсутність витрат з укладання угод завдяки забезпеченню необхідної алокації ресурсів адміністративним шляхом. У той же час адміністративний механізм, так само як і ринок, створює витрати, які збільшуються по мірі збільшення фірми. Фірма може існувати до тих пір, поки вона реалізує функцію координації за менших витрат, ніж це забезпечується ринковими угодами²³.

Теорема Коуза. Теорема Коуза гласить: «Якщо права власності чітко визначено і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то алокація ресурсів

буде залишатися незмінною та ефективною незалежно від змін у розподілі власності»²⁴. Із теореми можна зробити кілька важливих висновків:

1) наявність трансакційних витрат приводить до перерозподілу прав власності та впливає на структуру та ефективність виробництва;

2) екстерналії з'являються лише тоді, коли права власності є розмитими; якщо їх чітко визначено, усі екстерналії «інтерналізуються»;

3) наявність зовнішніх ефектів не є підставою для втручання держави в економічні процеси, оскільки самі дії держави супроводжуються зростанням трансакційних витрат;

4) подолання екстерналій полягає в створенні нових прав власності в тих областях, де вони не чітко визначені. Обвинувачення ринку в «провалах» є безпідставними, оскільки екстерналії та їх негативні наслідки пов'язані з недоліками в законодавстві, яке створює держава.

Олівер Ітон Уільямсон
(народився у 1932 р.)

Професор Університету Каліфорнії в Берклі, лауреат Нобелівської премії з економіки (2009 р.).

Основний твір — «**Економічні інститути капіталізму**» (1996)

Уільямсон зробив спробу відобразити зміни рівня обмеженої раціональності через схильність людини до опортуністичної поведінки. Опортунізм він пов'язує з егоїзмом і визначає його, як «переслідування власного інтересу, що доходить до віроломства»²⁵. На його думку, недооцінка значущості опортуністичної поведінки при поясненні умов і результатів використання обмежених ресурсів призводить до недооцінки трансакційних витрат. Саме тому Уільямсон робить акцент на витратах опортуністичної поведінки. Він виділяє два типи таких витрат: *ex ante* та *ex post*. До витрат типу *ex ante* включають витрати на розробку проєкту угоди та проведення відповідних переговорів. Витрати типу *ex post* включають організаційні та експлуатаційні витрати, пов'язані з використанням наявної структури управління»²⁶.

Уільямсон вважається одним із засновників наукової школи, яка досліджує економічні організації з точки зору існування «контролюючих структур». Контролюючі структури регулюють відносини між учасниками угоди на стадії її виконання і створюються для оцінки поведінки учасників угоди, вирішення виникаючих суперечок, адаптації до неочікуваних змін, застосування санкцій до порушників. Потребу в контролюючих структурах він пояснює тим, що контракти є неповними, а тому досліджує проблему зменшення трансакційних витрат у контрактному процесі, шукає засоби забезпечення достовірності зобов'язань сторін контракту в умовах використання специфічних ресурсів.

Уільямсон довів, що різноманітність контрактів відображає властивості трансакцій, які диференційовано закріплюються за структурами управління, що дозволяють економити на трансакційних витратах²⁷. Зростання ефективності виробництва може бути забезпечене за рахунок не тільки технологічних змін (в тому числі у зв'язку з використанням специфічних ресурсів), але й переходу до адекватної форми інституціонального устрою або створення його нової модифікації.

Теорія прав власності. Широкий спектр форм власності та контрактів, на підставі яких здійснюється обмін, досліджується прихильниками «теорії прав власності»: А. Алчіаном, Г. Беккером, Д. Бромлі, Г. Демсецем, А. Оноре, Е. Остром, Р. Познером.

Під системою прав власності в неінституціоналізмі розуміють сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися як державою, так і суспільством — у вигляді звичаїв, моральних і етичних настанов. Кожен «пучок правочинностей» права власності на прийняття рішень з приводу доступу до того або іншого ресурсу розподіляється таким чином, що окремі правочинності можуть належати одному суб'єкту, інші — іншим. Точне визначення та закріплення окремих правочинностей права власності за окремими економічними суб'єктами називають «специфікацією» прав власності. Вона можлива за умови чіткої класифікації окремих правочинностей права власності.

Один із варіантів класифікації прав власності запропоновано англійським юристом А. Оноре:

1) право володіння — фізичний контроль над власністю та намір здійснювати виключний контроль, в тому числі через представників власника, агентів;

2) право використання — право на особисте використання об'єкта власності;

3) право розпорядження (управління) — право на прийняття рішень, ким і як об'єкт власності може бути використаний;

4) право присвоєння (право на доход) — володіння благами, які з'являються внаслідок попереднього особистого використання об'єкта власності або від дозволу іншим особам користуватися ним;

5) право на остаточну вартість — право на відчуження, споживання, продаж, зміну або знищення об'єкта власності;

6) право на безпеку — гарантує імунітет від експропріації;

7) право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом — передача контролю над об'єктом власності;

8) безстроковість — необмеженість володіння правами власності у часі, якщо інше не обумовлено спеціально в контракті;

9) право на заборону шкідливого використання — право заборонити використовувати об'єкт власності, якщо це пов'язане з появою негативних зовнішніх ефектів;

10) відповідальність у вигляді стягнення — можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу;

11) остаточний характер — очікування повернення переданих будь-якому прав по закінченню терміна передачі²⁸.

Нечітка специфікація прав власності змінює поведінку економічних суб'єктів й негативно впливає на стан і перспективи розвитку економіки. Найбільш фундаментальним і доступним інструментом захисту прав власності є легітимізація, оскільки її використання не потребує значних витрат. Цей засіб є досить ефективним для мінімізації транзакційних витрат реалізації прав власності та захисту слабких економічних суб'єктів.

Еліонор Остром
(1933—2012)

Професор Університету Індіани,
лауреат Нобелівської премії
з економіки (2009 р.)

Основний твір — **«Управління
суспільством: еволюція інститутів
колективних дій»** (1990)

Остром належить значний внесок у розвиток інституціональної теорії прав власності. Визначальними умовами і механізмами реалізації

прав власності тієї чи іншої людини (відповідно до інтелектуальних здібностей, національної, соціальної приналежності і т.п.) вона вважає наявність правил. Правила — це загальновизнані та захищені настанови, які забороняють або дозволяють певні види дій одного індивіда (або групи людей) при взаємодії їх з іншими людьми або групами. Економічні правила вона вважає безпосередньою передумовою виникнення прав власності.

Остром пропонує власну ієрархічну класифікацію правочинностей прав власності, яка включає доступ і доход, управління, виключення, відчуження. Особливість запропонованої нею класифікації полягає в тому, що кожна наступна правочинність передбачає здійснення попередньої. Однак класифікація правочинностей залежить від того, за яким принципом будуть класифіковані правила. Класифікація Остром основана на поділі правил, а, відповідно, і прав власності на два рівні: правила колективної дії та операціональні правила. Операціональні правила визначають взаємовідносини між людьми з приводу використання того чи іншого рідкісного ресурсу та розподілу доходу, а правила колективної дії визначають порядок змін і застосування операціональних правил.

Остром запропонувала також більш розгорнуту класифікацію правил, яка складається з шести видів: 1) позиційні, або посадові, які специфікують набір позицій (посад) і кількість людей на кожній з них; 2) правила межі, які визначають процедуру відбору учасників на ці посади та зняття з посади; 3) правила охоплення, або сфери впливу, які встановлюють набір результатів, на які можна впливати, та зовнішніх стимулів і витрат, віднесених до кожного з цих результатів; 4) правила влади, які визначають набір дій для кожної посади у певній зв'язці; 5) правила агрегування, які фіксують функції рішення, що використовуються в межах певного плану дій для досягнення проміжних або кінцевих результатів; 6) інформаційні правила, які визначають канали комунікації між учасниками, що знаходяться на різних посадах, а також специфікують мову та форму здійснення комунікації²⁹.

На основі розробленої класифікації правил розподілу результатів використання ресурсів Остром досліджує проблему використання спільної власності (вільний доступ). Система вільного доступу означає, що кожен економічний агент може використати певний ресурс без згоди, попередньої домовленості з іншими агентами, без будь-якої форми санкціонування власних дій. Вона пов'язана з таким використанням ресурсів, коли кожен із суб'єктів, який приймає рішення, привласнює вигоди від використання ресурсів безпосередньо, а тягар витрат унаслідок їх використання, розподіляється між усіма економічними агентами³⁰. Ре-

жим виключності прав призводить до виникнення різних форм спільної власності, а правила розподілу результатів використання ресурсів визначаються правилами колективної дії. Таким чином Остром пояснює, як спільна власність може ефективно управлятися групами, які її використовують.

Теорія суспільного вибору. Важливе місце в неоінституціоналізмі займає «теорія суспільного вибору», представлена працями Дж. Б'юкенена, та отримала подальший розвиток у роботах Д. Мюллера, У. Нейсканена, М. Олсона, Р. Толлісона Г. Таллока та ін. Певною мірою відокремлено розвивалася «конституційна економіка», що поєднала в собі риси неокласичної теорії суспільного вибору та «теорії порядку», яка є продовженням традиції класичного інституціоналізму.

Джеймс Макгілл Б'юкенен
(1919—2013)

Професор Віргінського університету,
лауреат Нобелівської премії з економіки
(1986 р.)

Основні твори — **«Розрахунок узгодження. Логічні основи конституційної демократії»** (1962),
«Суспільні фінанси в демократичному процесі» (1966),
«Межі свободи» (1975)

Методологія. Б'юкенен вважається засновником *теорії суспільного вибору*. У виданій разом з Г. Таллоком книзі «Розрахунок узгодження. Логічні основи конституційної демократії» було закладено фундамент майбутніх наукових досліджень Б'юкенена та його послідовників у області теорії «суспільного вибору». В цій роботі Б'юкенен і Таллок провели аналогію між державою та ринком, а відносини громадян з державою розглядали за принципом «послуга за послугу».

У роботах «Фіскальна теорія та політична економія» і «Суспільні фінанси в демократичному процесі» Б'юкенен розглянув проблеми формування екстерналій та створення суспільних благ. У роботі «Основи

правил», написаної разом з Дж. Бреннаном, було поглиблено розуміння контрактних основ суспільства, порівняно правила ринкового та політичного порядків, політичну «гру за правилами» з «грою без будь-яких правил» та проаналізовано їх наслідки.

Б'юкенен відкинув тезу про ефективність державного регулювання економіки методами грошово-кредитної та фінансової політики, а віддав перевагу дослідженню самого процесу прийняття політичних рішень і політичного механізму прийняття макроекономічних рішень. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму та неокласики він сформулював методологічні засади дослідження суспільного вибору:

- 1) методологічний індивідуалізм, який полягає в визнанні того факту, що немає нездоланної межі між політикою та бізнесом;
- 2) концепція «економічної людини» (*homo oeconomicus*), яка надає універсальне значення визнанню раціональності людини;
- 3) аналіз політики як процесу обміну, що дозволило розглядати політичний ринок за аналогією з товарним.

Теорія суспільного вибору в умовах представницької демократії.

Основними сферами аналізу на політичному ринку Б'юкенен обрав виборчий процес, діяльність депутатів, теорію бюрократії і політику державного регулювання. Виборці та політики є суб'єктами політичного ринку, на якому вони обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками. Учасники ринку мають особливі права власності, реалізація яких полягає в можливості виборців вибирати представників до вищих органів представницької влади держави, обраних депутатів — приймати закони, чиновників — слідкувати за їх виконанням. Державу він розглядав як конкурентний ринок, на якому відбувається боротьба за доступ до розподілу ресурсів і прийняття необхідних рішень.

Б'юкенен довів, що представницька демократія має певні недоліки. Вони зумовлені тим, що результати голосування в значній мірі залежать від обраного регламенту прийняття рішень, а демократична процедура голосування в парламенті не перешкоджає прийняттю економічно неефективних рішень. Відсутність раціонального підходу в роботі виборчого органу (суспільства в цілому), внаслідок недосконалої процедури голосування, довели також Ж. Кондорсе та К. Ерроу. Ситуацію, в якій голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення дійсних переваг суспільства відносно економічних благ, вони назвали «парадоксом голосування».

Разом з тим теорія суспільного вибору довела, що представницька демократія має кілька беззаперечних переваг, оскільки передбачає наявність стабільних конституційних правил і законів. Вона використовує переваги суспільного поділу праці, внаслідок чого обрані депутати спе-

ціалізуються на прийнятті рішень з певних питань, парламенти організують і спрямовують діяльність виконавчої влади та контролюють виконання прийнятих ними рішень.

Представницька демократія не відкидає можливості прийняття рішень в інтересах вузької групи осіб, а не більшості людей. Існують різні способи лоббізму — впливу на представників влади з метою прийняття вигідного політичного рішення для обмеженої групи виборців. У практиці парламентаризму існує також система «логролінгу», яка полягає у взаємній підтримці депутатів шляхом «продажу голосів». Б'юкенен і Таллок не вважають, що «торгівля голосами» завжди є негативним явищем. За допомогою логролінгу часто можна добитися бажаного або більш ефективного розподілу ресурсів відповідно до принципу Парето-оптимальності. Хоча не виключається й протилежний ефект, коли заради регіональних або групових вигод парламентарі поступаються загальнонаціональними інтересами.

Важливим напрямком теорії суспільного вибору стала *теорія економіки бюрократії*. Ця теорія розглядає бюрократію, як систему організацій, що відповідають двом критеріям:

- 1) не виробляють економічних благ, які мають ціннісну оцінку;
- 2) отримують частину власних доходів із джерел, не пов'язаних із продажем результатів своєї діяльності.

Бюрократія не пов'язана безпосередньо з інтересами виборців, вона обслуговує різні рівні законодавчої та виконавчої влади. Укріплення бюрократії призводить до збільшення асигнувань та штатів співробітників у сфері державного управління, зменшує ефективність роботи організації або державного апарату, збільшує число людей зайнятих пошуком політичної ренти. Пошук політичної ренти — це намагання отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Бюрократи приймають участь у політичному процесі і часто намагаються провести рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики також можуть бути зацікавленими в прийнятті таких рішень, якщо вони забезпечують їм явні та негайні вигоди, при прихованих витратах, які важко визначити. Подібні рішення сприяють зростанню популярності політиків, однак, як правило, вони є економічно неефективними.

Важливим елементом теорії суспільного вибору є *концепція «провалів» держави*. Мова йде про випадки, коли держава (уряд) не в змозі забезпечити ефективний розподіл і ефективне використання суспільних ресурсів. Зазвичай до «провалів» держави відносять:

- 1) обмеженість необхідної для прийняття ефективних рішень інформації. Подібно до наявності асиметричної інформації на товарних рин-

ках, можливо викривлення інформації на політичних ринках внаслідок діяльності потужних груп впливу, лобістів, бюрократичного апарату;

2) недосконалість політичного процесу, яка дозволяє маніпулювати голосами депутатів внаслідок особливостей прийнятого регламенту голосування, використання лоббізму, лоґролінґу, бюрократизму та пошуку політичної ренти;

3) розширення державного бюрократичного апарату, що ускладнює можливості суспільного контролю за бюрократією;

4) неспроможність держави передбачити та ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки прийнятих рішень.

Заходи уряду часто призводять до відмінних від визначених цілей наслідкам, тому що економічні суб'єкти можуть змінювати зміст і спрямованість урядових рішень або законів прийнятих парламентом і реагувати на них не так, як передбачав уряд. Тому кінцеві результати дій держави, часто, залежать не тільки від неї.

Відповідно діяльність держави, спрямована на виправлення провалів ринку, сама є далекою від досконалості. Умовою боротьби з бюрократією Б'юкенен вважав приватизацію, а метою — створення конституційної економіки. В роботі «Основи правил» Б'юкенен поставив питання про можливість конституційної революції в демократичному суспільстві, яка має привести до формування конституційної економіки, здатної зупинити невпинне зростання бюрократичного апарату, встановити над ним контроль з боку громадянського суспільства.

Теорія конституційного вибору побудована на основі визнання двох стадій у процесі функціонування контрактної суспільної системи³¹. На першій стадії відбувається прийняття рішень відносно визначення та захисту прав власності, а також правил, відповідно з якими відбувається прийняття колективних рішень щодо виробництва суспільних благ. На другій стадії економічні суб'єкти безпосередньо вступають у відносини обміну, відповідно до існуючої структури прав власності та правил щодо рішень про виробництво суспільних благ. Теорія конституційного вибору досліджує першу стадію контрактарного процесу, закономірності вибору обмежень економічної та політичної діяльності.

На думку Б'юкенена, на першій конституційній стадії держава перетворюється в «державу, що захищає», виступає зовнішньою силою по відношенню до сторін контрактів, яка забезпечує виконання встановлених правил. На другій постконституційній стадії держава забезпечує індивідів суспільними благами³². Особливості вибору на конституційній стадії визначаються тим, що індивіди не можуть визначити, на які конкретні правила прийняття рішень їм слід орієнтуватися. Тому вони

змушені дотримуватися принципу, відповідно до якого не існує іншого способу прийняття вигідних усьому суспільству конституційних правил, крім як через вільне волевиявлення. Теорія конституційного вибору має кілька важливих додатків, які стосуються теорії політичного ділового циклу, економічної політики, теорії політичної ренти, економічної теорії політичних інститутів та ін.

Узагальнений варіант неоінституціональної економічної теорії розробив Д. Норт. Він запропонував *теорію інституціональних змін*, за допомогою якої намагався визначити найбільш загальні закономірності розвитку суспільства.

Дуглас Норт
(народився у 1920 р.)

Професор Вашингтонського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1993 р.)

Основні твори — **«Структура та зміни в економічній історії»** (1981), **«Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки»** (1990), **«Насильство та соціальні порядки»** (2009)

Методологія. Дослідницький підхід Норта полягає у розробці та застосуванні сучасних методів аналізу історико-економічного матеріалу для виявлення структури інституціональних змін. Історію економіки він розглядає, «як спробу пояснити різні моделі розвитку, застою і занепаду суспільств упродовж часу, а також дослідити, яким чином перешкоди, що виникають внаслідок людської взаємодії, породжують зовсім відмінні результати»³³. На історичному матеріалі Норт будує наближені до реальності теоретичні моделі інституціональних і економічних змін, які здійснюються в часі.

Основні методологічні та теоретичні здобутки Норта представлено у книзі «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки». Він розкрив зміст і природу інститутів, як встановлених у суспільстві

«правил гри» чи створених людиною обмежувальних рамок. Інститути — це контрактні утворення, що дозволяють отримувати вигоди від обміну та поділу праці. Основні функції інститутів у економічному та інституціональному середовищі полягають у встановленні стійкої структури взаємодій між людьми, спрямуванні індивідуальної поведінки в структурні рамки повсякденного життя, визначенні та обмеженні сукупності варіантів вибору для індивідів, зниженні трансакційних витрат і запровадженні більш складних видів угод.

Норт визначив структуру інститутів, у якій виділив неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності), формальні обмеження у вигляді правил і приписів (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти), механізми, які включають процедури забезпечення дотримання встановлених правил (суди, поліція і т.п.). Неформальні інститути створюються спонтанно, як побічний результат взаємодії великої кількості людей, які, насамперед, думають про власні інтереси. Формальні інститути й механізми їх захисту встановлюються свідомо і підтримуються силою держави. Він обґрунтував і розмежував інститути, як правила гри, та організації (учасники гри), які функціонують у сфері інституціональних обмежень.

Теорія інституціональних змін. У своїх дослідженнях Норт намагався розробити теорію, здатну описати зміни в соціумі, політиці та економіці. Він виділив основні джерела інституціональних змін. По-перше, це зрушення в структурі відносних цін. Технічний прогрес, відкриття нових ринків, зростання населення зумовлюють зміни цін на кінцевий продукт відносно цін на виробничі ресурси, іншими словами, до зміни цін на одні ресурси відносно цін на інші ресурси. Неформальні норми під впливом цінових зрушень починають поступово зникати, оскільки їх дотримується все менше і менше людей. Під впливом таких змін окремі існуючі інститути стають не ефективними, і економічні суб'єкти починають пошук нових інституціональних форм.

Іншим джерелом інституціональних змін Норт вважає ідеологію: «ідеї, ідеології та переконання відіграють головну роль у виборі індивідів, у тому числі, у виборі траєкторії інституціональної зміни»³⁴. Ідеологія може діяти як самостійний фактор інституціональних змін і економічного розвитку. Як приклад, Норт наводить скасування рабства в США і пояснює це поступовим проникненням у людську свідомість розуміння аморальності факту власності на людей. Хоча на той час рабство було високоєфективним економічним інститутом.

У роботі «Розуміння процесу економічних змін» Норт розширив інституціональний аналіз, включивши в його структуру не тільки проблему ідеології, а й ментальних моделей індивідів і соціальних груп.

Він вважає, що світосприйняття окремих людей, груп і суспільства визначає їх вибір, а історія доводить значення ідей, ідеологій, міфів, догм та упереджень. Норт запропонував новий підхід — економічну когнітивістику, яка досліджує еволюцію людського мозку і пояснює, як у свідомості людини формуються та змінюються переконання, керівні ментальні моделі, які детермінують розуміння оточуючого світу, ціннісні переваги при відборі та виборі інституціональних альтернатив для того, щоб зрозуміти як відбуваються економічні зміни.

Норт запропонував загальну модель економічних змін, яка пояснює, чому застійні форми економіки можуть існувати тисячоліття. Головну причину цього він бачить у тому, що високі транзакційні витрати роблять політичний ринок мало схожим на конкурентний неокласичний ринок, а сили конкуренції не завжди здатні витискувати неефективні інститути. Відсутність інституціональних змін Норт пояснює:

- 1) зацікавленістю держави у збереженні неефективних інститутів;
- 2) підтримкою неефективних інститутів потужними групами зі спеціальними інтересами;
- 3) уведення нових інститутів вимагає значних витрат, яких не потребують давно вкорінені інститути.

Для пояснення інституціональних змін Норт проаналізував відомі в історії соціально-політичні порядки. Їх принципові відмінності полягають у різних способах доступу до основних економічних і політичних ресурсів. Перший тип соціального порядку, який Норт назвав «природним станом», характеризується обмеженим доступом до ресурсів. Тут політичний устрій обмежує можливості отримання ресурсів, однак створює ренту, необхідну для підтримки стабільності та нормального розвитку. Такий тип політико-економічного устрою є найбільш поширеним у історії та в сучасності.

Для другого типу соціального порядку характерний рівноправний доступ до економічних і політичних ресурсів. У таких системах соціальний порядок підтримується не відтворенням рентних відносин, а конкуренцією. Система відкритого доступу, на думку Норта, в більший мірі властива західному світу.

Таким чином, запропонований Нортом підхід дозволив пояснити історичний процес з точки зору еволюції інститутів, теорії прав власності та транзакційних витрат.

Історико-економічні дослідження. Історичний процес Норт бачив крізь призму реалізації переваг добровільного обміну, які з'являються внаслідок поглиблення поділу праці за умови невисоких транзакційних витрат. Поглиблення поділу праці руйнує ті умови, які полегшували обмін між членами традиційних суспільств і збільшує транзакційні витрати. Зро-

стають витрати з вимірювання кількості та якості товарів, що обмінюються, витрати на специфікацію прав власності та захист контрактів.

Яким чином поглиблення поділу праці та збільшення трансакційних витрат гальмують економічне зростання Норт пояснює на прикладі двох економічних революцій. Змістом «першої економічної революції», яка відбулася приблизно 8 — 10 тис. років тому, був перехід від полювання та збирання до регулярного землеробства та приручення домашніх тварин. Утвердженню первинних форм землеробства та скотарства сприяв перехід до так званої «виключної загальної власності» на природні ресурси та продукти праці, коли із вільного доступу до них почали виключати інші племена. Нова форма власності створила стимули до набуття нових знань і створення кращих технологій. Одночасно для попередження надексплуатації, яка могла би виникнути в середині племені, почали вводити різноманітні заборони та табу.

«Перша економічна революція» привела до створення держави, яка підтримувала «виключні права» в межах загальної власності на поля і стада домашніх тварин, забезпечувала вирішення господарських питань і створила механізм управління людьми для виконання ними суспільних функцій. Держава стала першим спеціалізованим інститутом націленим на зниження трансакційних витрат. Поява держави є одним з найбільших досягнень Стародавнього світу, яке дозволило реалізувати можливість «першої економічної революції».

«Друга економічна революція» відбулася в середині XIX ст. Вона була підготовлена глибокими інституціональними змінами, які полягали, по-перше, у формуванні ефективної структури прав власності з мінімальними обмеженнями та перерозподільчою активністю з боку держави; по-друге, у збільшенні систематичного попиту на знання, що привело до швидкого розвитку наукових центрів; по-третє, у припливі в науку приватних і державних інвестицій, що забезпечила тісну взаємодію науки та практики, високу соціальну віддачу науки; по-четверте, у завершенні розробки прав інтелектуальної власності. Її зміст полягає у систематичному застосуванні знань у виробництві. Економічне зростання забезпечувалося безперервним виробництвом нових знань при постійних витратах, що призвело до зростання доходу на одну особу за умови збільшення кількості населення. «Друга економічна революція» забезпечила панування великомасштабного виробництва, запровадження безперервних технологій, поглиблення спеціалізації та поділу праці. Наслідками таких змін було:

1) зростання витрат вимірювання у зв'язку з ускладненням системи ринкових обмінів і поділом виробничого процесу на все більш дрібні проміжні стадії;

- 2) збільшення втрат від «ухилення», оскільки виробнича діяльність почала зосереджуватися у великих колективах;
- 3) ускладнення та збільшення термінів контрактів, які укладались, що підвищило ризик опортуністичної поведінки;
- 4) загострення проблеми зовнішніх ефектів внаслідок появи нових технологій.

Відповіддю на ці проблеми стало:

- 1) розповсюдження торгових марок, фірмових ярликів, гарантій якості, ліцензування і т. п.;
- 2) багаточисельні організаційні нововведення забезпечили контроль за опортуністичною поведінкою;
- 3) поширення та посилення внутришньофірмових регламентацій;
- 4) розвиток горизонтальної та вертикальної інтеграції.

Однак основним чинником, який не дозволив зростанню трансакційних витрат переkritи вигаш у продуктивності праці, Норт вважає посилення ролі держави. У нових умовах вона забезпечила встановлення та підтримку стандартів якості, виступила в ролі третейського судді при розв'язанні спорів з приводу порушення умов контрактів, які регулюють зовнішні ефекти.

«Друга економічна революція» викликала й масову негативну реакцію по відношенню до ринку та ринкових інститутів. Виникли політичні групи з конфліктуючими ідеологіями, які почали порушувати політичну стабільність у боротьбі за контроль над державою. Глобального характеру набуло зменшення трансакційних витрат конкуренції, що викликало різкі коливання в умовах обміну. Це спричинило появу потужних лоббістських груп, які вимагали від держави захистити їх від подібних коливань. Під їх впливом перерозподільна активність держави зросла ще більше.

Інституціональна структура, яка з'явилася внаслідок «другої економічної революції», досягла найбільшої ефективності в середині XIX ст. Однак у другій половині XX ст. вона продемонструвала ознаки дезінтеграції та необхідність заміни у майбутньому.

Таким чином, слід відмітити серйозні досягнення неінституціоналізму в теорії та методології наукових досліджень. Неінституціональна теорія порушила питання про економічного суб'єкта як уособлення певних універсальних цінностей, на засадах яких формуються можливі стратегії та моделі економічного розвитку. Вона надала методологічний інструментарій для дослідження економічних відносин і дозволила пояснити взаємозв'язки між системоутворюючими поняттями економічного розвитку, ідентифікувати ступінь конвенціональності накопиченого знання та можливість використання методологічних надбань інших дослідницьких програм.

7.5 Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях

Сучасні економічні дослідження концентруються на проблемах людини в системі економічних відносин, і, перш за все, на особливостях взаємодії людини із зовнішнім середовищем. У всьому різноманітті цього напрямку досліджень особливо вирізняється комплекс наукових підходів, спрямованих на обґрунтування положення про те, як людина формує середовище існування і яким чином середовище, в свою чергу, впливає на соціальні якості особистості.

Теорія екології людини. Найбільш яскраво взаємодію людини і середовища продемонстрував професор університету Північної Каліфорнії *Амос Холей*, який спробував пояснити розвиток не лише індивідумів, але й людських систем у середовищі існування. В основу теорії закладено принципи загальної теорії екосистем, яка стала популярною у західних економістів, філософів і соціологів.

Теорія екології людини у загальному вигляді охоплює теоретичні парадигми, які фокусуються на обґрунтуванні умов прогресивного розвитку особистості, оптимальному функціонуванні людських систем у залежності від соціально-економічного середовища існування. Теорія викладається авторами в чіткій послідовності:

1) адаптаційність людської системи, тобто шляхи і особливості формування взаємовідносин між членами суспільства;

2) прогресивна динамічність системи, тобто система через певний час досягає максимальних розмірів й оптимальності, які задовольняють існуючим засобам комунікації (транспорту і зв'язку);

3) максимальна інформаційність системи, тобто її розвиток здійснюється на основі нової інформації, яка збільшує можливості руху матеріальних, фінансових, людських та комунікаційних ресурсів, і діє до того часу, доки ця можливість не буде повністю використана.

Значні положення теорії екології людини можна визначити, відповідно, як положення адаптації, зростання і еволюції.

Адаптація є визначальною у взаємодії людини із середовищем її існування. Середовище у такому трактуванні — це не лише ландшафт, клімат і природні ресурси, а й всі зовнішні фактори і умови, які впливають на людину (суспільні системи та їх взаємодії). Як вважали американські соціологи *М. Хеннен* і *Дж. Фріман*, система, отримуючи форму, визначає розмір, структуру і характер населення. Вона здійснює домінуючий вплив на формування індивідуума, його потенціальних можливостей і здатності до дій. Тому «населення представляє собою сукупність елементів, здатних однаковим чином реагувати на середо-

вище існування», тобто являється «організованою спільнотою», умови функціонування якої об'єктивуються саме середовищем, в якому людському фактору належить виключна (вирішальна) роль³⁵. Таким чином, з точки зору теорії екології людини:

— центральне місце в суспільній системі займає виробництво засобів існування (механізм, завдяки якому існує населення); гостра необхідність зв'язків із середовищем генерує організуючий принцип екосистеми (людина в таких умовах формує і реалізує свій фізичний та розумовий потенціал у прямій залежності від рівня суспільних, перш за все, виробничих відносин);

— адаптація — це колективний (громадський) процес, тобто вона формує певну систему взаємовідносин між членами суспільства, а дії особи стримуються і обмежуються структурними обставинами, середовищем людського існування.

Теорія екології людини виходить з того, що зміни у соціальній системі здійснюються у двох часових вимірах — як онтогенічний процес росту (зрілість системи) і філогенічність (еволюційний процес). Внаслідок цього *друге* положення теорії (зростання) містить в собі тезу про те, що система буде розвиватися до меж комплексності, які дозволяють технології існуючих засобів комунікації (взаємодії вдосконалення структури і засобів руху). Таким чином, *зростання* полягає у такому:

— взаємодія і взаємоспадковість (постійне відновлення конкуренції між різними об'єднаннями людей за володіння життєвими благами, яка, в кінцевому результаті, призводить до зміни домінування одного об'єднання над іншим);

— поділ праці є основою структури суспільної системи (на макрорівні — співробітництво між незалежними виробниками, на мікрорівні — між працівниками, які виробляють лише частину продукції);

— для організації поділу праці необхідний контроль, як невід'ємна частина будь-якої системи, побудованої на ієрархії управління (функція контролю полягає не лише в координації виробничих процесів на робочих місцях, а й в отриманні продуктивними силами необхідних наукових знань);

— поняття «соціальний клас» розвивається, стає квазікорпоративною формою в структурі суспільної системи, оскільки класові функції отримують риси, неадекватні індивідуальним носіям класової належності (власність на засоби виробництва, у більшості випадків, проходить через руки корпоративних власників, таких як страхові компанії, банки, біржі);

— в процесі «екологічного переходу» в соціальному середовищі стратегічне положення в екосистемі займають посередники (підприємці

і менеджери). Це означає, що акцент уваги переноситься з виробника до посередника.

Третє положення (*еволюції*) визначає, що розвиток системи відновлюється з надходженням нової інформації, яка збільшує її здатність до мобільності, підвищення якості ресурсів, чисельності населення, кількості спеціальностей у суспільному виробництві, ємності ринку та ін. Таким чином:

— зміни системи мають зовнішню природу, оскільки вона не може розвиватися сама собою. Зміни виникають, коли фактор зовнішнього середовища, тобто нова інформація, стикається і синтезується з існуючою інформацією;

— еволюція, як фаза розвитку і вдосконалення суспільних відносин, представляє собою процес підвищення потенціалу суспільства, зокрема, у людському відношенні (фізичних і розумових здатностей і можливостей людини);

— якісні і кількісні зміни відбуваються завдяки розширенню масштабів суспільної організації праці та оптимального використання людських можливостей (наприклад, зростання промислового виробництва змушує власників засобів виробництва виходити на зовнішні ринки в пошуках джерел ресурсів для успішної конкуренції, використовуючи силу своїх держав для отримання переваги).

Таким чином, система переходить на якісно новий рівень розвитку.

Багато положень теорії екології людини кореспондуються з теорією суспільного розвитку К. Маркса, хоча між ними існують і значні розбіжності (з одного боку — холістичний характер дослідження, значення матеріального виробництва, принцип організації, роль технічного прогресу у зміні системи, з іншого — значення зовнішнього середовища у функціонуванні соціальної системи). Саме з цим пов'язана поява на рубежі 20—30-х рр. ХХ-го ст. неомарксизму, орієнтованого, головним чином, на проблематику особистості в системі виробничих відносин.

Теорія «технологічного марксизму» об'єднує спроби співставити людину і виробничі відносини з метою пошуку деякого «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи. Автором теорії «технологічного марксизму» вважається професор Нью-Йоркського університету *Артур Стінчкомб*, праця якого «Економічна соціологія» є спробою «представити на розгляд трактування економічної соціології, необхідної для об'єднання і завершення неомарксистської традиції»³⁶. Стінчкомб, розглядаючи праці неомарксистів (Д. Пейджа, Т. Скопхола, І. Валлерстайна, Е. Райта та ін.), стверджував, що неомарксистичні відійшли від теорії класів К. Маркса, яка

впливала з ретельного аналізу економічної організації, — замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, в *теорії держави і соціальної революції* Т. Скопхола відсутня екологічна основа способу виробництва, в «сучасній світовій системі» І. Валлерстайна немає місця теорії розвитку виробничої сфери, «аграрна революція» Д. Пейджа не здатна визначити структуру стимулів, а «класова структура і нерівність доходів» Е. Райта не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит робочої сили. Економічна соціологія, на думку Стінчкомба, може усунути ці недоліки і розкрити всі вищевказані елементи. За *теорією технологічного марксизму*:

— розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів в рамках способу виробництва викликається трьома групами факторів: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності й доступом до ресурсів;

— іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка, в свою чергу, формує соціальні ролі і соціальну структуру (в організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів росту, а це можливо лише за умови наявності висококваліфікованих працівників);

— сучасне виробництво є капіталоємним, що викликає у працівників якість високої особистої відповідальності (тобто, технологія безперервних процесів змушує збільшувати питому вагу т. зв. «середнього класу» у структурі трудових ресурсів);

— елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні і технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженнями у способі виробництва).

Висновки теорії технологічного марксизму полягають в тому, що теорія і практика підприємництва повинні збагатитися аналізом відмінностей технологій і організації праці у різних організаційних і промислових контекстах. В цьому технологічний марксизм є типовим для дослідження людського фактору впродовж 70-х рр. ХХ-го ст., коли особливу увагу до нього проявили «поведінкові» науки — загальна і соціальна психологія, психіатрія, — об'єктом яких став аналіз взаємозв'язків між особливостями техніки, технології, структури трудового колективу і проблеми організації високопродуктивної праці (узгальнення різних течій цих теорій отримало назву «соціології моралі», запропонованої Е. Дюркгеймом, який вперше обґрунтував необхідність соціологічного виміру потреб, — моральні вимоги підтримуються інди-

відуумом тому, що він живе в суспільстві, в соціальному оточенні, і підпорядковується його законам).

Теорія управління соціальним порядком. Дослідження з теорії управління в певній мірі були інтерпретовані професором соціології Кентського університету Полом Сайтсом у книзі «Управління: основа соціального порядку». Загалом, його положення базувалися на теорії потреб Е. Фрома, Т. Парсонса, Дж. Хоманза. В основу теорії управління соціальним порядком покладено різноманітні течії біхевіоризму, когнітивного (інформаційного) розвитку і психоаналізу з метою створення «ідеологічно нейтральної» суспільної теорії. Таким чином, вказана теорія може знайти застосування не лише в соціології, а й в політичній та економічній науках, «оскільки люди, які володіють або управляють матеріальними ресурсами чи засобами виробництва, мають значну владу над тими, хто потребує товари та послуги. Не існує «природного» закону попиту і пропозиції, який автоматично вирішує, хто чим володіє і хто що отримує. І попит, і пропозиція завжди до певної міри були керованими, і цей ступінь керованості постійно зростає». Сайтс розглядає управління як домінуючу формування поведінського устрою життя особи і суспільства. Як стверджує автор: «Особистість, сама собою або в коаліції з іншими, намагається керувати ситуацією шляхом управління поведінкою як інших, так і своєї власної, роблячи таким чином, управління найбільш вагомую рушійною силою соціального і особистого життя»³⁷. Отже, теорія управління соціальним порядком базується на таких основних постулатах:

— індивід буде діяти з огляду на оптимальне управління виробництвом з метою задоволення потреб, виходячи із суб'єктивної точки зору;

— індивід буде користуватися загальноприйнятими нормами до того часу, доки вони забезпечують йому достатній рівень ефективності управління;

— індивід перестане користуватися нормами суспільства, якщо їх використання не забезпечує достатнього рівня ефективності управління, і якщо існує більша ймовірність ефективного управління і подальшого задоволення потреб іншим способом дії;

— соціалізація як формування пізнавальних здібностей людини, крім навчання нормам і цінностям, охоплює потреби і культуру (в цьому положення Сайтса збігаються з тезами прихильників теорії соціального навчання, центральним поняттям якої є «соціалізація» — засвоєння індивідом культурних і моральних цінностей оточуючого середовища, внаслідок чого з'являється можливість управління своєю поведінкою і контролю над власними потребами і потребами соціальної групи).

Таким чином, соціальна структура суспільства складається з особливих груп індивідуумів, які виникають незалежно від орієнтації на управління кожного з них. Таке формування соціальної структури викликано наступними причинами:

— задоволення потреб залежить від добробуту суспільства;

— існують різні види інтересів. Якщо один індивід потребує послуг іншого і не може відповісти взаємністю за ці послуги, останній має владу над ним.

Виходячи з цього, згідно ідеологічно нейтрального характеру теорії управління Сайтса:

— соціальна теорія має виходити з існування всіх емпірично можливих суспільних світів, пояснюючи їх існування;

— соціальна теорія повинна бути чітко пов'язана з природою людини, оскільки остання продукується шляхом взаємодії біологічних даних і умов, необхідних для соціалізації;

— соціальна теорія має бути такою, щоб її могли використовувати економічні суб'єкти, незважаючи на їх ідеологічні прихильності;

— соціальна теорія повинна звести до мінімуму можливість існування «неправильної свідомості» будь-якої людини, яка розуміє її положення.

Отже, інститут людини вимагає встановлення демократичного обговорення потреб. В сучасному суспільстві, настільки плюралістичному у виборі потреб, які навіть у принципі неможливо задовольнити, планування, орієнтоване на споживчу вартість, не може базуватися на вимогах лише однієї системи переважних потреб (способі життя), якими «правильними» вони б не вважалися. Тому замість підтримки способу життя якої-небудь окремо взятої соціальної групи демократичне обговорення потреб повинне бути направленим на узгодження різних образів життя. Наприклад, А. Геллер, пише: «Вимога може бути сформульована таким чином: «офіційні» системи людських потреб повинні бути істинними системами, які обирають люди. Цю функцію виконують три положення:

1. Вплив народу на розвиток систем потреб;
2. Безпосереднє керівництво народом розвитком систем потреб;
3. Критика офіційно існуючих систем потреб, які не узгоджуються тими, що висуваються»³⁸.

Таким чином, у сучасному демократичному суспільстві ринкової економіки, планування, орієнтоване на споживчу вартість, повинне керуватися демократичним обговоренням потреб, а окремі індивіди і трудові колективи мають можливість самостійного вибору власної діяльності в рамках загального плану за повної свободи слова у сус-

пільстві. За таких умов держава функціонує в якості соціального контракту між вільними і рівноправними людьми, які в суспільстві демократичної ринкової економіки зможуть постійно контролювати її дії. На думку представників даної концепції, однією з головних причин створення такого типу суспільства є те, що на зміну буржуазному власницькому індивідуалізму приходить абстрактний індивідуалізм, в рамках якого самореалізація людини більше не пов'язана з нагромадженням власності.

Такий підхід справив серйозний вплив на розробку у кінці ХХ-го ст. нових напрямів «політики співробітництва» держави і підприємництва та ідеологічне закріплення відносин між ними для майбутнього процвітання. Ці процеси характерні для всіх індустріальних країн, в яких у зв'язку з розвитком взаємозалежності, «глобальна конкуренція змушує визнавати, що в той час, коли кожний з нас може мати права, ми повинні мати обов'язки»³⁹. Ігнорування цього положення, схильність до традиційної ідеології індивідуалізму без врахування нових явищ суспільного життя може призвести до зростання націоналізму, який потенційно вибуховонебезпечний для світового прогресу.

Основні терміни і поняття

- Німецька історична школа
- Національна економіка
- Протестантська етика
- Інститут
- Бездіяльний клас
- Зона розвитку
- Колективний капіталізм
- Індустріальне суспільство
- Теорема Коуза
- Техноструктура
- Конвергенція
- Постіндустріальне суспільство
- Третя хвиля
- Трансакційні витрати
- Опортуністична поведінка
- Парадокс голосування
- «Провал держави»
- Економічні революції
- Теорія екології людини

Контрольні та дискусійні питання

1. Які особливості історичної школи дозволяють розглядати її як теоретичне підґрунтя інституціоналізму?
2. Що нового додала позитивна філософія та соціологія Конта для розвитку методології інституціональних досліджень?
3. Що, на Вашу думку, дало підстави вважати представників «юної» історичної школи першими німецькими інституціоналістами?
4. Що об'єднує та в чому полягають основні відмінності теорій класичного інституціоналізму?
5. Які об'єктивні історичні передумови зумовили значний розвиток інституціонально-соціологічного напрямку інституціоналізму у Франції?
6. Обґрунтуйте, чому саме в 60-70-ті рр. XX ст. поширилися інституціональні теорії економічного розвитку, його типологізації та періодизації.
7. Прослідкуйте еволюцію методологічних підходів щодо періодизації економічної історії у представників історичної школи та нового інституціоналізму.
8. Як Ви оцінюєте методологічні можливості нового інституціоналізму в дослідженні широкого кола тих соціальних проблем, які знаходяться в межах його уваги?
9. Прокоментуйте, як основні поведінкові передумови неоінституціональної теорії, обмежена раціональність і опортуністична поведінка економічних суб'єктів впливають на її дослідницький потенціал.
10. Наведіть приклади обмежень, які враховує базова інституціональна модель раціонального вибору.
11. Як відомо, навколо теореми Коуза точиться гостра дискусія. Спробуйте навести аргументи «за» і «проти».
12. Спробуйте визначити основні переваги приватної власності з точки зору теоретиків трансакційного підходу щодо ефективності організаційних форм підприємництва.
13. Що, на Вашу думку, дає підстави розглядати теоретико-методологічний підхід неоінституціоналізму як мікроекономічний.
14. Існує декілька підходів щодо визначення сутності фірми. Прокоментуйте наскрізні характеристики фірми, які визначили представники неоінституціональної теорії.

15. Чи правильно розглядати теорію суспільного вибору як певну альтернативу кейнсіанській моделі державно-регулювання економіки? Чому?
16. Порівняйте методологічні засади неокласики та неоінституціоналізму. У яких дослідженнях їх поєднання дало позитивний результат?

Література до теми 7

1. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном: пер. с англ. [Текст] / Дж. Бьюкенен. — М.: Таурис Альфа, 1997. — 560 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса: пер. с англ. [Текст] / Т. Веблен. — М.: Прогресс, 1999. — С. 184–203.
3. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество: пер. с англ. [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. — М.: Прогресс, 1969. — С. 26–38.
4. Історія економічних учень [Текст]: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 670–685, 1067–1247.
5. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности: методология, основные понятия, круг проблем: монография [Текст] / Р. И. Капелюшников, — М.: ИМЭМО АН СССР, 1990. — С. 29–30.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики: пер. с англ. [Текст] / Д. Норт. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — С. 168–169.
7. Тоффлер Э. Третья волна: пер. с англ. [Текст] / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2002. — 776 с.
8. Уильямсон О. Экономические институты капитализма: фирмы, рынок, отношенческая контрактация: пер. с англ. [Текст] / О. И. Уильямсон. — СПб.: Лениздат, 1996. — 608 с.
9. Ходжсон Дж. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастание сложности в экономике [Текст] / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. — 2001. — № 8. — С. 29–31.

Примітки до теми 7

1. Лист Ф. Национальная система политической экономии: пер. с нем. [Текст] / Ф. Лист. — СПб., 1891. — С. 235.
2. Там само. — С. 48.
3. Рошер В. Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и деловых людей: пер. с нем. [Текст] / В. Рошер. — Т. 1. — М., 1860. — С. 54.
4. Там само. — С. 53.
5. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего: пер. с нем. [Текст] / Б. Гильдебранд. — СПб., 1860. — С. 5.
6. Там само. — С. 227.
7. Там само. — С. 229-231.
8. Зомбарт В. Современный капитализм: пер. с нем. [Текст] / В. Зомбарт. — Т. 3. — М. — Л., 1929. — С. 144.
9. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. [Текст] / М. Вебер. — М., 1990. — С. 48.
10. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy [Text] / J. R. Commons // New Brunswick: Transaction Publishers, 1990. — P. 150–157.
11. Веблен Т. Теория праздного класса: пер. с англ. [Текст] / Т. Веблен. — М. : Прогресс, 1999. — С. 202–203.
12. Commons J. R. Economics of Collective Actions [Text] / J. R. Commons. — New York, 1950. — P. 33.
13. Berle A. A. The Modern Corporation and Private Property [Text] / A. A. Berle, G. C. Means. — New York : MacMillan and Co, 1932.
14. Rostow W. The Stages of Economic Growth. A non-communist Manifesto [Text] / W. Rostow. — New York, 1960.
15. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество: пер. с англ. [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. — М. : Прогресс, 1969. — С. 26–38.
16. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society [Text] / D. Bell // «The Public Interest». — N. Y. National Affairs. — № 6. — P. 24–35; № 7. — P. 102–118.
17. Тоффлер Э. Война и антивоина: что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века: пер. с англ. [Текст] / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. — М. : АСТ; Транзиткнига, 2005. — С. 97–105.
18. Ходжсон Дж. Что такое институты? [Текст] / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. — 2007. — № 8. — С. 29.

19. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории: пер. с англ. [Текст] / Дж. Ходжсон. — М.: Изд-во «Дело», 2003. — С. 28.
20. Ходжсон Дж. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастание сложности в экономике [Текст] / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. — 2001. — № 8. — С. 29-31.
21. Там само. — С. 32.
22. Менар К. Экономика организаций: пер. с франц. [Текст] / К. Менар. — М.: Инфра-М, 1996. — С. 31-32.
23. Коуз Р. Заметки к «проблеме социальных издержек»: пер. с англ. [Текст] / Р. Коуз // Фирма, рынок и право; научн. ред. Р. Капелюшникова. — М.: Дело ЛТД при участии изд-ва «Gatallaxu», 1993. — С. 143.
24. Коуз Р. Природа социальных издержек: пер. с англ. [Текст] / Р. Коуз // Фирма, рынок и право; научн. ред. Р. Капелюшникова. — М.: Дело ЛТД при участии изд-ва «Gatallaxu», 1993. — С. 43-44.
25. Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа [Текст] / О. Уильямсон // THESIS. — 1993. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 43.
26. Уильямсон О. Экономические институты капитализма: фирмы, рынок, отношенческая контрактация: пер. с англ. [Текст] / О. И. Уильямсон. — СПб.: Лениздат, 1996. — С. 608.
27. Там само. — С. 88.
28. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности: методология, основные понятия, круг проблем: монография [Текст] / Р. И. Капелюшников. — М.: ИМЭМО АН СССР, 1990. — С. 29-30.
29. Ostrom E. Governing the Commons. The Evolutions of Institutions for Collective Actions [Text] / E. Ostrom. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — P. 41-42.
30. Там само. — P. 3.
31. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном: пер. с англ. [Текст] / Дж. Бьюкенен. — М.: Таурис Альфа, 1997. — С. 245-254.
32. Там само. — С. 297-299.
33. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики: пер. с англ. [Текст] / Д. Норт. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — С. 168-169.
34. Там само. — С. 34-35.

35. Hannan M. The Population Ecology of Organizations [Text] / M. Hannan, J. Freeman // American Journal of Sociology. — 1977. — № 4. — P. 931, 933.
36. Stinchcomb A. Economic Sociology [Text] / A. Stinchcomb. — N.Y.: Academic Press, 1983. — P.20.
37. Sites P. Control: The Basis of Social Order [Text] / P. Sites. — N.Y., L.: Dunelen, 1983. — P. 10.
38. Heller A. Can «True» and «False» Needs Be Posited [Text] /A. Heller // Human Needs. A Contribution to Current Debate. — Cambridge. Messachusets, 1980. — P. 220.
39. Lodge G.G. It's Time for American Perestroika [Text] / G.G. Lodge // The Atlantic. — 1989. — April. — P. 35-36.

ТЕМА 8

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

- 8.1. Економічна думка України середніх віків.
- 8.2. Економічна думка України XIX — початку XX ст.
- 8.3. Економічна думка України радянської доби.
- 8.4. Економічна думка української діаспори.
- 8.5. Економічна думка незалежної України.

8.1 Економічна думка України середніх віків

Економічні ідеї українських мислителів середніх віків містяться у державних і церковних документах, угодах, княжих грамотах, та інших літературних пам'ятках. Центральне місце серед них належить **«Руській правді»** — першому давньоруському зведенню законів. Цей своєрідний кодекс феодального права був спрямований на регламентацію майнових та станових відносин, захист прав світської та духовної знаті на землю і залежних селян, отримання доходів тощо.

«Руська правда» складається з *трьох головних частин*. Автором **«Правди Ярослава»** вважається Ярослав Мудрий, **«Правду Ярославичів»** було прийнято на з'їзді Ярославичів у Києві в 1072 році. В 1113 році побачив світ **«Устав»** Володимира Мономаха.

«Правда Ярослава» проголошувала недоторканність власності та особи феодалів; «челядина» — об'єктом власності хазяїна нарівні з худобою та речами; виключність і спадковість права князів та бояр на землю, яке не міг відібрати навіть великий князь.

Селян було поділено на холопів, смердів і закупів (закупи — розорені селяни, що зверталися за «купою» (позичкою) до князя). Закуп мусив працювати у господарстві кредитора доти, доки не сплачував «купу» з процентами. Кредиторів надавалося право карати закупа, а у разі спроби втекти, закуп ставав довічним рабом кредитора.

«Правда Ярославичів» містить багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчини. Ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначено відповідальність за порушення польових меж та боронних знаків. Смерди оголошувалися залежними від князя людьми і обслуговували його вотчину разом із холопами-рабами.

У **«Правді Ярославичів»** містяться важливі положення про охорону та порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, умови, за яких вимога про повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо. Так, позички могли надаватися в грошовій формі під процент («ре-

за»). Особливо поширеними були позички в натуральній формі — продуктами з умовою повернення їх з надбавкою. Позичковий процент був дуже високим (статті 50, 51, 53). Спеціальна стаття «О татьбе» (про грабіж) передбачувала право князя вбити людину, спійману на крадіжці.

«Устав» надає досить точне уявлення про систему грошових одиниць. Основою цієї системи була гривня, яка мала всі ознаки загального мірила вартості та відігравала провідну роль у штрафній шкалі.

Іноді цю частину «Руської правди» називають «Устав про закупи та холопів», оскільки в ній визначено умови перетворення закупів у холопів та навпаки, регламентовано їх відносини з феодалами.

Економічну думку періоду занепаду Київської Русі закарбували зведення «Літопису Руського» (що об'єднав «Повість временних літ» Нестора, «Київський літопис» і «Галицько-Волинський літопис»), «Ізборник Святослава» тощо.

У «Повісті временних літ», з одного боку, засуджується свавілля князів, феодалні міжусобиці, жорсткий примус і насильство, а з іншого, — висловлюється переконання в необхідності захисту феодалного землеволодіння як світського, та і церковного.

Нестор наголошує на однаковій важливості праці розумової й фізичної; закликає до захисту єдності Київської Русі, який мають ініціювати не тільки князі, а й народ.

«Київський літопис» містить докладний опис феодалної роздрібності XII ст. та його негативні наслідки, стану общинного господарства, підносить ідею збереження єдності земель руських шляхом добросусідства, взаємодопомоги князів.

«Галицько-Волинський літопис» висвітлює події XIII ст., в тому числі втрату Києвом статусу центру української державності; суперечки та війни князів; пригноблення селян; відмінності православних і католицьких поглядів на економічні проблеми.

В «Ізборнику Святослава» наголошується на обов'язку заможних людей дотримуватися в усьому міри, здорового глузду, ввічливості у повсякденних відносинах з підлеглими. Благодійність проголошується важливішою за прихильність до церкви, а слухняність, покірливість, терпимість селян, їх праця «на свого володаря» порівнюється із святим обов'язком.

У XIV–XV ст. на українських землях, що знаходилися під владою Литви та Польщі, формується магнатське і шляхетське землеволодіння, фільваркова система, починається закріпачення селян. Розвиток товарно-грошових відносин, ринку сільськогосподарської та ремісничої продукції сприяли швидкому зростанню міст, як центрів промислів, торгівлі, політичного життя. Частина міст належала державі, частина — церквам і магнатам. Деякі міста, наприклад, Львів, Луцьк, Житомир,

Київ, отримали грамоти на Магдебурзьке право, відповідно до якого городяни обирали міське самоврядування й суд.

Зазначені економічні реалії знайшли відображення у *Литовських статутах* 1529 р., 1566 р. і 1588 р., які стали своєрідним «другим виданням» «Руської правди». *Статут* обмежували владу великого князя на користь вельмож магнатів; оформили перехід умовних володінь у спадкові; підтвердили звільнення шляхетських маєтків від загальнодержавних повинностей; заборонили королю роздачу земель та інших пожалувань іноземцям; санкціонували закріпачення вільних людей, якщо вони не могли розрахуватися зі своїм феодалом.

Боротьба українського народу проти церковної унії 1596 р. та окаатоличування знайшла відображення у творах українських публіцистів-полемістів І. Борецького, І. Вишенського, П. Могили та ін.

Іван Вишенський
(1545/50 — 20-ті рр. XVII ст.)

Православний монах, духовний
письменник, публіцист

Основні твори — **«Про єдність
церкви Божої»** (1577), **«Книжция»**
(1588), **«Апокрисис»** (1598),
**«Послание ко всем в лядской
земле живущим»**

Вишенський вважав, що будь-яке багатство, яким володіють пани й духовенство і яке вони «пожирають», створене «працею й потом» кріпаків. Описав основні форми привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податі, торговельний та лихварський прибуток. Критикуючи феодально-кріпосницький устрій та існуючу фільваркову систему, особливо так звану духовну кабалу церкви, що сама перетворилася на феодальний маєток, Вишенський наголошував, що одночасно зі зростанням багатства й розкошів панів, шляхти, торговців посилюються злигодні кріпаків, бідняків. Він стверджував, що майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей.

В середині XVI ст. в Нижньому Подніпров'ї козаки заснували Запорізьку Січ, яка стала центральним осередком боротьби українського народу проти іноземного поневолення, праосновою нової української держави. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння. Селяни були вільними. Основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. При хутірних були «всякі пожитки» — луги, ниви, пасовища, пасіки, ліси. Козаки опановували необжиті землі, випалювали ліси, засновували слобідки, хутори. Багаті козаки, окрім землеробства і тваринництва, займалися різним промислом, ремеслом.

У 1648 році гетьманом Запорізького війська був вибраний Богдан Хмельницький. Під його проводом було здобуто перемогу у Визвольній війні 1648-1654 рр. та створено Українську Козацьку Державу.

Богдан-Зиновій Хмельницький
(1595—1657)

Гетьман, видатний державний діяч,
фундатор і будівничий Української
Козацької Держави

Для економічних поглядів і політики Хмельницького характерна меркантилістська спрямованість — підтримка вітчизняної торгівлі, заохочення експорту та обмеження імпорту товарів, охорона купецьких прав, товарів і майна торговців, надання їм певних пільг (користування міським інвентарем, спорудами, дозвіл будувати нові споруди та торговельні приміщення, звільнення від сплати місцевих податків та внутрішніх торговельних мит). За часів Хмельницького державна влада підтримувала розвиток промисловості, перш за все, оборонної, та міських ремесел. За його ініціативою створено козацьку старшину, яка згодом перетворилася на українське дворянство, від влади феодалів звільнено міщанство, міста отримали право на самоуправління. З одного боку, Хмельницький намагався зберегти світські та церковні маєтки, а з ін-

шого, — сприяв розвитку козацького та селянського господарства ринкового типу.

Безпосереднім продовженням реформаторських зусиль та ідей Хмельницького стали *«Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» (Конституція) Пилипа Орлика (1672-1742)*.

Конституція містить положення про захист приватної власності, недопущення обезземелювання рядових козаків та концентрації землі в руках старшин. Передбачено ревізію земельних майна козацьких старшин, скасування ненависних народіві державних монополій, оренди, відкупів, інших економічних обов'язків, окремих видів податків.

Вперше було відокремлено державний скарб від гетьманського та передано його у розпорядження генерального підскарбія: «належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і пряmodушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана».

У 1654 році Україна увійшла до складу Російської держави на правах самостійної держави-автономії. Галичина залишилася в Речі Посполитій, Північна Буковина належала Молдавському князівству, Закарпаття — Угорщині. У другій половині XVII і в XVIII сторіччі господарський розвиток українських земель визначався переважно економічними системами Речі Посполитої і Росії. Швидке зростання поміщицького землеволодіння магнатів і козацьких старшин супроводжувалося збільшенням кількості безземельних та малоземельних селян, використання найманої робочої сили. Як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні в промисловості (була представлена ремеслами і промислами) на зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура, в якій разом з вільнонайманою працею застосовувалася і праця кріпосних. Масовий вихід збіднілого населення на заробітки свідчив про початок формування ринку робочої сили. Посилювалися ринкові зв'язки між населеними пунктами, регіонами, між Лівобережною Україною, Слобожанщиною, Північним Причорномор'ям, Західною і Правобережною Україною, зростала кількість ярмарків. Особливу групу торговців складали чумаки. З'явилися спекулянти і перекупники. Зароджується національна буржуазія.

Зазначені соціально-економічні реалії були в центрі уваги Г. Грабянки, С. Величка, Ф. Прокоповича та інших українських мислителів, державних діячів та церковнослужителів.

В *«Літопису Самовидця»* засуджується закріпачення та знедолення селянства, посполитство, примусове ополячування й окатоличування, на-

садження унії, заборона українських шкіл, обмеження українців у інших правах. Автор літопису вважає, що життя народу погіршується в міру збагачення та посилення впливу гетьманів та старшин, поширення їхніх чисельних оренд. В той же час, він негативно ставився до відкритої збройної боротьби народних мас проти своїх гнобителів, виступав за пом'якшення суспільних суперечностей, помірковані дії та «соціальну гармонію».

**Феофан (Єлезар) Прокопович
(1681—1736)**

Політичний та громадський діяч,
філософ, ректор Київської академії,
архієпископ Руської Православної
Церкви

Основні твори — **«Слово о правде
и чести царской»**, **«Правда воли
монаршей»**

У своїх працях Прокопович поділяв людські знання на науку та мистецтво, розумів етику як окрему науку, яку поділяв в свою чергу на монастику (наука про звичаї взагалі), економіку (наука про звичаї залежно від того, як їх використовують батьки та управителі окремого господарства) та політику (як звичаї застосовуються управителем держави, провінції, республіки, царства, імперії). На думку Прокоповича, велике господарство («політика») підлягає іншим законам, ніж маленьке, індивідуально-родинне. Якщо виділення мікрорівня економіки було відомо ще з праць Ксенофонта, а макрорівня — з праці «Трактату політичної економії» А. Монкретьєна, то ідея про їх загальний «фундамент та засаду» — монастику, була новою та прогресивною.

Прокопович був ідеологом просвіченого абсолютизму. З різних державних устроїв — аристократії, демократії та монархії, — найважливіший не найкращий взагалі, а «який тому або іншому народові найпотрібніший». Мислитель вважав, що абсолютна влада та опіка царя спрямована на забезпечення добробуту своїх підданих, їх повчання (духовне і світське), державну безпеку. Громадські та військові справи є для царя головними.

Прокопович поділяв головні ідеї меркантилізму, в тому числі, активного торговельного балансу, розвитку експортної промисловості, сільського господарства, торгівлі, засобів і шляхів сполучення, активізації економічних зв'язків з іншими країнами, якщо вони відповідали інтересам власної держави.

Григорій Грабянка та **Самійло Величко**, як представники козацької старшини, обґрунтовували її претензії стосовно отримання привілеїв «благородного» російського дворянства, вважали, що права привласнення і управління повинні завжди належати незначній кількості «благородних воїнів», які становили замкнутий привілейований шляхетський стан, рішуче засуджували невдоволення селян своїм становищем.

З другої половини XVIII ст. прагнення поміщиків привласнити якнайбільше додаткової праці селян реалізувалося шляхом введення шестиденної панщини; повної ліквідації селянських наділів та переведення кріпаків на «місячину», заміни натуральної ренти грошовою, значним збільшенням її абсолютного розміру; закріпачення нових верств — державних і чорносошних селян, «орних солдатів», козацтва. Тенденції втрати виробництвом натурального характеру і перетворення його на товарне, розвитку капіталістичних виробничих відносин сприяли формуванню в економічній науці поряд з офіційним дворянським напрямом ще й *буржуазно-демократичної* течії. Останню в Лівобережній Україні було відображено в поглядах окремих депутатів Комісії з укладення нового Уложення (1767 р.) замість застарілого «Соборного уложення» (1648 р.), а в Правобережній — в «Торчинському маніфесті» та «Універсалі до селян».

Погляди депутатів Комісії з розробки нового Уложення були різними. Так, Г. Полетик, В. Капніст, Г. Божич та інші відверто захищали інтереси реакціонерів — кріпосників, великих поміщиків, у т.ч. українських, а також військової старшини. Навпаки, А. Алейніков, А. Маслов, Г. Коробін, Я. Козельський виступали за розвиток просвітницьких ідей, обмеження кріпосного права та виняткових прав родового дворянства, пошук шляхів підвищення продуктивності праці селян-кріпаків, без близької перспективи звільнення їх від кріпосної залежності.

А. Алейніков — козак, депутат від Хоперської фортеці (Слобідська Україна), — активно критикує кріпосницькі порядки і пропонує скасувати кріпосне право законодавчим шляхом. На його думку, «роботи на фабриках мають виконуватися вільними людьми», а самі фабрики необхідно будувати у селах. Вважає за необхідне підтримувати вільну торгівлю з європейськими та азійськими державами.

Яків Козельський (1729-1795) — філософ і просвітник, представник демократичного напрямку суспільної думки, — вважав ідеалом суспільство вільних, рівноправних, дрібних товаровиробників, а тому був про-

тивником кріпацтва. Козельському належать досить глибокі та прогресивні для того часу економічні ідеї. Так, він чітко розрізняє просте відтворення, коли ще немає «ніякого наміру прибутку та баришу», і розширене, «коли власники засобів виробництва намагаються збільшити частину товарної продукції свого господарства і з цією метою посилюють гноблення своїх рабів»; саме працю селян вважає джерелом всіх багатств суспільства. На його думку, нагальною необхідною є загальна трудова повинність, рівномірний розподіл праці між усіма у суспільстві, а також восьмигодинний робочий день. Кожний з робітників має право на здобуту своєю працею власність.

Григорій Сковорода (1722-1794) — філософ-гуманіст, поет, педагог, — виходив із того, що «...кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою». Сковорода чітко розрізняв процес та результат праці, що є важливим для розуміння механізму формування вартості. Уявлення мислителя про майбутні форми суспільного устрою були теологічні за формою, демократичні й патріотичні за змістом: рівне володіння всіх членів суспільства всіма благами, як основа суспільства; «сродна праця», як база суспільного добробуту; республіка, як найрозсудливіший політичний устрій; освіта народу, як умова його духовного розвитку.

В «**Торчинському маніфесті**» (в 1767 р. — конфіскований на ринку м. Торчин) критикується монопольне право шляхетства на земельну власність; формулюються вимоги перетворення селянських наділів у спадкову власність, скасування помочі на користь землевласника, комунації кріпацьких повинностей, ліквідації станового, феодального устрою, впровадження в Польщі республіки.

«**Універсал до селян**» з'явився під час Коліївщини (1768 р.). Він містить, зокрема, заклики до знищення феодально-кріпосницької системи шляхом революційного народного повстання; оголошення селян вільними, поділу між ними поміщицької землі, впровадження самоврядування на зразок козацького.

8.2 Економічна думка України XIX — початку XX ст.

З першої половини XIX ст. економічний розвиток українських земель характеризувався промисловим переворотом, занепадом феодаль-

но-кріпосницької системи господарювання та кріпосницької мануфактури, поширенням товарно-грошових відносин і проникненням капіталістичних відносин в сільське господарство, руйнуванням селянських господарств, поглибленням розшарування селянства і подальшим використанням вільнонайманої праці й машин, поступовим формуванням класів капіталістів і найманих робітників. Реальна соціально-економічна багатоукладність економіки, взаємодія різних соціальних прошарків визначала розвиток відповідних їх інтересам економічних ідей, концепцій і теорій.

Представники **дворянсько-ліберальної думки** виражали інтереси не тільки прогресивних дворян, а й селян — кріпаків.

Василь Каразін (1773—1842) — засновник Харківського університету, — був прихильником «пруського» шляху розвитку сільського господарства, не пропонував ліквідувати поміщицьке володіння землею, але виступав проти зловживань поміщиків і висував проекти реформування аграрних відносин, деякі з яких втілював у власному маєтку у Харківській губернії. Він вважав прогресивною інтенсифікацію землеробства, вдосконалення методів обробки землі, використання сільськогосподарської техніки, перехід від трипільної до багатопільної системи.

Каразін вважав, що головною причиною відставання України від європейських держав є однобічний аграрний розвиток. Саме тому пропонував форсованими темпами розбудовувати промисловість шляхом прийняття державою відповідних законів, надання власникам фабрик певних привілеїв, залучення до промисловості іноземного підприємницького капіталу, акціонування підприємств.

Дмитро Журавський (1810—1856) — видатний економіст і статистик, — на основі ґрунтовних економіко-статистичних досліджень визначив породжену кріпацтвом бідність селян головною причиною низького рівня розвитку сільського господарства та промисловості. Пропонував розвивати крупну промисловість за державні кошти, зняти бюрократичні перепони для дрібної промисловості, фінансово відокремити селянське господарство від поміщицького.

Журавський висунув проект поступового визволення селян від кріпосної залежності на основі договірних відносин між селянами та поміщиками.

Михайло Балудянський (Балуг'янський) (1769—1847) — професор кафедри політичної економії Головного педагогічного інституту, згодом — ректор Санкт-Петербурзького університету, — автор численних проектів, записок з адміністративного права, фінансів, аграрних відносин, місцевого управління і наукових праць багатьма мовами (наприклад, «Про національне багатство. Теорія Адама Сміта»), багато з яких

з міркувань цензури не було опубліковано і зберігаються в архівах у вигляді рукописів.

Викладання політичної економії Балудянський не зводив до вчення про державне господарство і економічну політику, як це було тоді прийнято. Він вивчав систему меркантилістів, фізіократів і А. Сміта, визначав їх теоретичні засади й причини формування. Критично проаналізувавши економічні погляди меркантилістів та фізіократів, Балудянський свої власні погляди будує на основі теорії Адама Сміта, визначає джерела багатства нації, роль поділу праці, обміну, грошей в становленні вільної економіки капіталістичного типу на основі невтручання держави в економічне життя. Він був противником кріпацтва і виступав за звільнення селян, вважав найдоцільнішим передачу селянам землі на відкуп або в оренду з правом спадковості, що відповідало прогресивній капіталізації сільського господарства.

Йозеф Ланг (1775—1819) — юрист, перший викладач політичної економії в Харківському університеті, — в своїй праці «Про вищий принцип політичної економії» (1807 р.), розвиваючи ідеї «Економічної таблиці» Ф. Кене, поділив економіку на сільськогосподарський, промисловий і грошовий сектори та аналізував їх за допомогою простих лінійних рівнянь та цифрових прикладів, створюючи так звані національні баланси. Ланг запропонував статичну модель національної економічної рівноваги. В «Основних напрямках політичної арифметики» поглибив свою модель макроекономічного кругообігу, виділяючи нові сектори — сільськогосподарський, промисловий та служилий. Між ними вирізняв потоки продуктів та послуг та дослідив зв'язок трьох балансів у вигляді системи лінійних рівнянь. В роботі «Що є гроші?» він висунув ідею матричних таблиць, яка на початку 70-х рр. XX ст. стала основою таблиць «Фондові потоки» — Flow of Funds (FOF) та «Матриці соціальних рахунків» — Social Account Matrices (SAM).

Прихильники **ліберально-буржуазної думки** виражали інтереси дрібної та крупної буржуазії, що зароджувалася. Осередками такої думки були громади та журнал «Основи».

Громади виникли спочатку в Києві, Чернігові та Полтаві, об'єднавши університетських викладачів, вчителів, письменників, урядовців. Вони займалися переважно науковою й видавничою справою, культурно-освітньою діяльністю. Відмежовуючись від революційного руху, вони сприяли розвитку національної культури на засадах релігії та сімейної моралі. Політичні прагнення були обмежені ідеєю федеративного державного устрою за національною ознакою.

На сторінках журналу дискутувалися проблеми пореформеного аграрного розвитку, нових форм панщини, поліпшення становища селянства шляхом перерозподілу податків, регулювання відносин найму на рівні європейських форм робітничого законодавства, організації акціонерних компаній та їх вплив на становище робітничого класу й селянства.

Активні діячі громад **Володимир Білозерський** (1825—1899), **Микола Костомаров** (1817—1885), **Олександр Кістяковський** (1833—1885) та інші вважали реформу 1861 р. необхідною, але половинчатою, тому що скасовувалося лише кріпосне право поміщика над селянами, а залишилося кріпосне право самодержавця над населенням, яке треба скасувати конституційно. Для забезпечення швидкого капіталістичного розвитку обґрунтовували необхідність урядової децентралізації та народної централізації шляхом передачі частини повноважень губерніям, підтримки промислових акціонерних компаній та державного фінансування будівництва шляхів сполучення.

Економічні погляди революційної та радикальної демократії найбільш повно представлено в роботах М. Драгоманова та С. Подолінського.

**Михайло Драгоманов
(1841—1895)**

Соціально-політичний діяч,
доцент Київського університету

Основні твори — «**Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)**», «**Нарис української соціалістичної програми**», «**Про «Історію Русів»**»

Драгоманов не був економістом в звичайному розумінні, але в його науково-публіцистичних працях економічні проблеми займають помітне місце. Він виступав за об'єднання Українських земель та слов'янських народів на демократичних засадах. Реформу 1861 р. він розглядав як позитивний акт, однак підкреслював її антинародний характер, зазначав, що вона була проведена в інтересах поміщиків, капі-

талістів, самодержавства, бо у селян відібрали землю, яка у них була, а до феодальних форм експлуатації додалися капіталістичні. Драгоманов звертає увагу на поширення лихварства, суборенди та інших методів посилення експлуатації простого люду.

На відміну від народників, які наголошували на особливому шляху України, Драгоманов відзначає прогресивну роль капіталістичних відносин у розвитку продуктивних сил. Але й акцентує увагу на погіршенні становища пролетаріату, зростанні безробіття, кризах та банкрутствах.

Майбутнє України мислитель пов'язує з ліквідацією приватної власності, розбудовою «громадівства» — способу виробництва, у якому фабрики, заводи, продукти праці належать робітничим громадам, а земля і сільськогосподарські продукти — сільським громадам, пропонує перехід до «громадівства» еволюційним шляхом, через завоювання політичної свободи. Особливого значення Драгоманов надає економічній освіті та популяризації політичної економії, насамперед, серед молоді.

***Сергій Подолинський
(1850—1891)***

Активний діяч Київської громади,
науковець

Основні твори — **«Ремесла і фабрики на Україні»** (1880),
«Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880)

Подолинський є фундатором української школи фізичної економії. Він першим дав природничо-наукове визначення праці. На основі аналізу різних видів енергії Землі Подолинський визначає роль праці в світовому розподілі енергії та її зростанні. Додаткове нагромадження сонячної енергії, за Подолинським, виступає як додатковий продукт, а найкращим видом корисної праці, яка зберігає сонячну енергію на земній поверхні, є землеробство.

Виходячи з тлумачення праці як головного засобу збереження і накопичення енергії, вчений аналізує походження здатності до праці, визначає джерело необхідної для неї енергії. Подолинський вперше висунув ідею існування в природі процесів з коефіцієнтом корисності вище 100 % — людської праці. Тобто дослідження суто економічних проблем вийшли за межі сфери економіки, змусили вивчати проблеми енергетики живої речовини, саме явище життя.

За сформульованим ним *законом*, «людська праця має властивість нагромаджувати сонячну енергію на поверхні землі». Найсприятливішим для цього способом виробництва вважав соціалізм, оскільки нагромаджена працею енергія має слугувати всьому народу, а не окремим особам.

Економічні ідеї народників. На відміну від країн Європи, в Україні та Росії в XIX ст. виникла й отримала неабиякий розвиток народницька ідеологія і громадсько-політичний рух, представники якого виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-демократичну і антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму. В народництві виокремилися консервативний, ліберальний, революційний та анархістський напрямки, які відрізнялися теоретичними настановами, ступенем радикалізму цілей та методів їх досягнення. В Україні домінувало ліберальне народництво, яке репрезентувало специфічні інтереси дрібної буржуазії та пореформеного заможного селянства.

Павло Чубинський (1839-1884) — український етнограф, фольклорист, — підкреслював напівкріпосницький характер реформи 1861 р. На основі досліджень реального стану сільського господарства показав, що 40 % доходів селянина йдуть на податки, збори, повинності, а 60 % — це акциз на горілку. Пропонував надавати селянам кредит через ощадно-позичкові товариства, знищити перешкоди для вільного переміщення робочої сили, фінансувати кустарні промисли.

Петро Червінський (1849-1931) — земський статистик, активний діяч ліберального народництва, одним з перших серед народників використав деякі положення марксистського історичного матеріалізму і виділив 4 типи господарств: патріархальне, рабське, кріпосне, товарне. Економіку України вважає перехідною від натурального до товарного виробництва. На його думку, якщо на Заході капіталізм формувався історично, протягом століть, то в Україні та Росії ще слід добре подумати, що краще — стимулювати, або стримувати (зовсім зупинити) його розвиток. Як й інші народники, Червінський не бачив адекватних умов для капіталізму, але розумів необхідність та переваги великого виробництва та нових технологій. Майбутнє країни він бачив в такій органі-

зації господарства, коли община використовує сучасну техніку у переважно натуральному виробництві

Микола Левитський (1859—1936) — український письменник і громадський діяч, — вважається одним з фундаторів української кооперативної думки. На початку 1890-х рр. він задався метою застосувати до селянського господарства артільну форму. У 1894 р. виникла перша влаштована ним землеробська артіль. У 1895 р. він започаткував стандартний артільний договір, в якому було прописано засади об'єднання землі, рухомого та нерухомого майна, яке має перебувати у неподільному суспільному володінні і користуванні. Договір чітко регламентував організацію праці та механізм розподілу продукту.

Оцінка результатів організаційної та наукової діяльності Левитського є неоднозначною. Марксисти вважали кооперацію в ринкових умовах суто капіталістичним підприємством. Навпаки, економісти — народники схвально ставилися до ідей кооперації та діяльності Левитського.

Класична політична економія в Україні. Опорними пунктами класичної політекономії стали Київський, Харківський, Новоросійський (Одеський) університети, в яких викладали такі видатні науковці, як *А. Антонович, М. Бунге Т. Степанов, І. Вернадський, М. Коссовський, М. Вольський* та ін. Українські вчені досліджували формування вартості та ціни, походження та зростання капіталу, закони грошового обігу тощо. На відміну від європейських економістів, які вивчали діяльність егоїстичної «економічної людини», українські дослідники переймалися турботами про примноження національного багатства, розуміли роль та значення в економічному розвитку духовності, освіти, морального здоров'я суспільства. Звідси — більш широке розуміння предмету політичної економії, критика положень А. Сміта про багатство, продуктивну та непродуктивну працю.

Так, за *М. Вольським*, предметом політичної економії є праця з суспільної точки зору, що охоплює усі сфери матеріальної й духовної діяльності. Політекономія — наука про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і моральних потреб. *А. Антонович* вважав політичну економію наукою про суспільний елемент у діяльності людей, спрямованій на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб. *М. Бунге* визначав політичну економію, як науку про суспільну сторону господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані.

Тихін Степанов
(1795—1847)

Професор Харківського університету

Основні твори — **«О теории и практике политической экономии»**, **«Вступительная лекция политической экономии»** (1837), **«Записки о политической экономии»** (1844—1848)

Степанов був прихильником і послідовником класичної політичної економії, а його погляди розвивалися в руслі сучасної йому загальноєвропейської наукової традиції. Він був автором першого в Російській імперії двотомного підручника політичної економії «Записки о политической экономии», побудованого на ідеях А. Сміта та Д. Рікардо.

Тим не менш, Степанов виступав проти механічного, некритичного перенесення теорій західних економістів на вітчизняний ґрунт; заперечував змішування політекономії з галузевими науками, наголошував на необхідності посилення соціального аспекту політичної економії;

Степанов відзначав, що багатство — це насамперед користування речами, які можуть задовольняти потреби, а не їх мінові вартості. Однак метою капіталістичного виробництва визнавав прагнення до збагачення, а прибуток, — частиною вартості, створеною працею. На думку вченого, праця виступає суб'єктом багатства, а природа — об'єктом, праця є тим продуктивнішою, чим вона вільніша від усяких утисків. З огляду на зазначене, вважав несправедливим, що «бідний, нижчий клас народу платить більше, якщо порівнювати його достатки з достатками багатіїв», та відстоював спрямування частини податкових надходжень на суспільні потреби.

**Іван Вернадський
(1821—1884)**

Професор Київського, Московського
університетів, видавець журналу
«Экономический указатель»

Основні твори — «**Очерк теории
потребностей**» (1847),
«**Проспект политической
экономии**» (1858)

Про предмет політичної економії. Вернадський виступає проти визначення політичної економії, як науки про багатство, і підкреслює, що вона вивчає лише один бік, одну властивість багатства — його цінність. Предметом дослідження цієї науки він вважає природні закони виробництва, але такими законами для нього є лише закони товарного виробництва.

Про працю. Працю Вернадський визнає головним і єдиним джерелом багатства. Він розрізняє корисність (споживчу придатність) та власне вартість, що «визначається працею, а не придатністю». У поглядах на джерела доходів, багатства, вартості Вернадський стояв на позиціях класичної школи, але, на відміну від класиків, вважав усі види праці продуктивними.

Про власність і капітал. Після реформи 1861 р. Вернадський стає активним захисником великого капіталу та великого виробництва, які уможлиблюють науково-технічний прогрес. Позитивно оцінюючи концентрацію виробництва і капіталу, Вернадський однозначно негативно ставиться до великої земельної власності, яка на той час була майже вся поміщицькою, вважаючи за необхідне її пристосування до «раціональних», тобто капіталістичних форм господарювання.

Про соціалізм. Ідеї соціалізму Вернадський вважав помилковими та пов'язував зі зростанням пауперизму. На його думку, соціалістичні ідеї зароджуються серед прихильників незрілих общинних форм господарювання, тому виступав за їх реформування.

**Микола Бунге
(1813-1895)**

Ректор Київського університету,
Міністр фінансів Російської імперії

Основні твори — **«О возрастании
неметаллического обращения в
России»** (1877), **«Основания
политической экономии»** (1870)

Про методологію. Як вчений — економіст М. Бунге сформувався під впливом класичної політекономії А. Сміта, поділяв переконання класиків, розглядаючи працю як джерело вартості, але працею вважав також внесок власників землі і капіталу, а ренту і прибуток, — трудовими доходами.

Бунге вбачав можливість гармонії суспільних відносин лише за умов, коли суспільний устрій буде пов'язаний із природними суспільними законами. Саме такі умови створює капіталізм, а усі інші способи виробництва не відповідають людській природі. Відстоюючи максимальний розвиток буржуазної приватної ініціативи, вільної конкуренції, торгівлі, обмежене втручання держави в економіку, він прогнозував витіснення дрібної промисловості фабричним виробництвом.

За своїми методологічними поглядами Бунге був близьким до німецької історичної школи, закликав до помірності у використанні дедуктивного методу, прихильно ставився до методів спостереження та дослідів.

Критично ставлячись до трудової теорії вартості, Бунге став одним із засновників *Київської психологічної школи політекономії*. Йому належать ідеї про споживання та обмін як головні сфери економічних досліджень, про залежність вартості від попиту і пропозиції, про користь як джерело цінності тощо.

Про ринкове саморегулювання та роль держави. Бунге не поділяв надії класиків на регулюючу дію вільного ринку, вважав за необхідне втручання держави в ринкові процеси. Як державний діяч, Бунге став ініціатором та організатором заходів щодо впорядкування грошового обігу та бюджету (в результаті реформи 1885 р. було скасовано подушні податі, податок на сіль, поповнено бюджет за рахунок обов'язкового викупу землі поміщицькими селянами, створено селянський та дворянський іпотечні

банки, замінено оброки викупними платежами), введення початків робітничого законодавства (у 1882 р. була створена фабрична інспекція для вирішення конфліктів між заводчиками та робітниками), реорганізації системи зовнішньої торгівлі (зросли ввізні мита на чавун, вугілля, вальцюве залізо, сталь, машини, що захистило національних виробників промислової продукції та суттєво збагатило державну казну).

Підтримка Бунге розвитку індустрії України, іноземних інвестицій сприяли подвоєнню видобутку вугілля в Донбасі та активному розвитку залізничної промисловості Криворіжжя. Під його особливу увагою був розвиток залізниць у зв'язку зі зростанням хлібного експорту з України через порти Одеси та Бердянська.

Про фінанси. Бунге належить помітний внесок у теорію фінансів. Він наголошував на взаємозв'язку між кредитом і суспільним відтворенням, доводив хибність існуючої практики розширення кредитування за рахунок випуску асигнацій і банківських кредитних білетів, трактував економічні категорії, зокрема кредиту, за допомогою понять етики (довіра, віра): на його думку «кредит — це вид обміну, у якому передається цінність або послуга на віру до майбутньої винагороди».

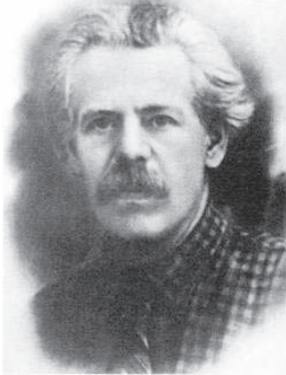
Розвиток маржиналістських ідей. Ідеї маржиналізму одержали в Україні широке поширення наприкінці ХІХ ст., перш за все, завдяки активній та плідній діяльності Київської психологічної школи.

Дмитро Піхно (1853—1909) — професор Київського університету, вважав споживання і обмін основними сферами економічних досліджень, а корисність речей — джерелом й мірилом цінності й ціни. На його думку, центральною проблемою теорії цінності є вивчення потреб, що формують попит. В той же час, акцентував увагу на дослідженні діяльності окремої фірми та проблем ціноутворення, розподілу ресурсів і доходів, як умови забезпечення господарської рівноваги (збалансованості попиту і пропозиції).

Олександр Білімович (1876—1963) — професор Київського університету, — був противником трудової теорії вартості, вважав, що теорія граничної корисності доповнює теорію витрат виробництва, звернув увагу на залежність цін продуктів від цін факторів виробництва, кожен з яких має свою продуктивність і створює свій доход. Заперечував можливість застосування математичних методів для аналізу економічних явищ, відводячи їм лише ілюстративну роль.

Роман Орженецький (1863—1923) — професор Новоросійського та Санкт-Петербурзького університетів, академік УАН з 1919 р., — охарактеризував зародження і розвиток маржинальних ідей від Аристотеля до сучасників, поширив принципи граничної корисності на оцінку витрат виробництва згідно з теорією «продуктивних благ», визначив величину цінності величиною почуттєвого стану, вважав, що ціна є результатом взаємодії гра-

ничної корисності з соціальними факторами, які обмежують економічну поведінку людей, а кількість праці — не причина вартості, а її вимірник.

Євген Слуцький
(1880—1948)

Професор Київського комерційного та
Кон'юнктурного інститутів,
Московського державного університету

Основні твори — **«Теорія кореляції й
елементи вчення про криві
розподілу»** (1912), **«Про критерій
відповідності лінії регресії та
найкращий метод забезпечення
відповідності емпіричним даним»**
(1914), **«До теорії збалансованого
бюджету споживача»** (1915),
**«До критики поняття цінності Бем-
Баверка та його вчення про
вимірювання цінності»** (1927)

Слуцький у статті «До теорії збалансованого бюджету споживача» вперше розробив ординалістський підхід до визначення рівноваги споживача. В запропонованій функції корисності ($U = f(x_1, x_2, x_3 \dots x_n)$, де x_1, x_2, x_3 — кількість споживчих благ) Слуцький визначає доход споживача як головне обмеження при визначенні максимуму загальної корисності. На основі застосування математичного апарату він виявив умови, за яких функція корисності досягає максимуму, та запропонував способи обчислення її параметрів. Вчений вважається одним з засновників праксеології — науки про раціональну поведінку людей при різних комбінаціях умов.

Теорія циклічності. Інтенсивна робота в галузі статистики дозволила Слуцькому зробити відкриття, що будь-яке середнє суми часових рядів становить ряд, у якому спостерігаються систематичні коливання. Такі коливання не набувають виразно ритмічної циклічності, їх частота та амплітуда може змінюватись. Це дало змогу науковцю зробити припущення, що «економічний цикл є лише результатом агрегування економічних показни-

ків»¹. Втім абстрагування дослідника від соціально-економічної реальності має ілюзорний характер. Будь-яке економічне явище він розглядав, насамперед, «не інакше як соціальне явище, характеризоване особливими рисами»².

Теорія граничної корисності. Проблема граничної корисності була центральною в дослідженнях Слуцького. Він одним з перших спробував розробити цілісну теорію граничної корисності, поєднуючи в своїх розробках сучасні йому досягнення психології, теорії діяльності, активно застосовуючи математичний апарат. Використання останнього, з одного боку, дозволило упорядкувати та чітко формалізувати розрізнені здобутки теорії граничної корисності, але, з іншого, надзвичайна математизація ускладнила сприйняття науковою спільнотою досягнень Слуцького. Саме це, за словами Дж. Хікса, «пояснює, що настільки тривалий час вона [праця Слуцького] не впливала на розвиток економічної думки і її прийшлося відкрити заново»³. Досягнення українського вченого були настільки визначними, що Дж. Хікс у своїй класичній роботі «Вартість та капітал» далі зазначає, що «дана праця представляє собою перше систематичне дослідження «території», вперше відкритої Слуцьким»⁴, і саме його перу належить основне рівняння теорії вартості⁵.

Особливу увагу вчений приділив розробці проблем зміни попиту в залежності від динаміки цін та доходів економічних суб'єктів. Фундаторні досягнення українського науковця в цій галузі знайшли світове визнання. Він математично обґрунтував теорію насиченості благ, зазначаючи, що у випадку нормального бюджету споживача попит на благо зростає із збільшенням доходу та спадає при зростанні цін цього блага. Проте, «якщо бюджет аномальний, — то приріст доходу супроводжується збільшенням попиту для благ насичуючих, а його зменшення, — посиленням попиту для благ ненасичуючих»⁶. Зростання ціни на останні, на думку автора, майже завжди має наслідком скорочення попиту на них.

Відображення марксизму в працях українських економістів. Ставлення українських вчених — економістів до марксизму було неоднозначним. Більшість прихильників класики та маржиналізму не погоджувались з його багатьма положеннями та висновками. Наприклад, **Б. Кістяковський** вказував на обмеженість економічного детермінізму і моністичного погляду на розвиток людського суспільства, **М. Соболев** відкидав ідею «насильницького перевороту», **Т. Осадчий** розцінював марксистську доктрину як утопічну, що не може мати практичного застосування, **К. Воблий** вважав марксизм простим запозиченням з інших теорій.

Для популяризації марксизму багато зробив **Микола Зібер** (1844—1888) — професор Київського університету. У своїй основній праці «Давид Рікардо та Карл Маркс в їх суспільно-економічних поглядах» (1885) він поділяє наукові засади марксизму, трудової теорії вартості, критикує теорії вартості

Дж. Ст. Мілля, Т. Мальтуса, Н. Сеніора та ін., формулює предмет політичної економії, як суспільні відносини людей з приводу речей.

Зібер високо оцінює Марксові положення про двоїсту природу праці, причини виникнення та функції грошей, протиріччя між капіталістами і пролетаріатом. Зібер погоджується з марксистським поглядом на історичну обумовленість економічних законів та минулий характер капіталізму, заміну його хаотичного плину планомірною діяльністю, але не сприймає революційних методів такої заміни. Зібер сумнівався, що однакові умови та повне невтручання держави у господарювання може забезпечити ефективний національний розвиток.

Важливою для теоретичного розуміння суспільного розвитку є критика Зіберам народницької тези про особливий шлях Росії. На основі застосування ідей «Капіталу» до аналізу умов російської дійсності вчений довів наявність капіталістичних відносин в сільському господарстві Російської імперії.

Зібер привернув увагу науковців до рикардіанської гілки політичної економії, яку російські та українські економісти фактично оминали, наголошував на зв'язку між англійською класичною політекономією та марксизмом і з цих позицій критикував теорію граничної корисності.

Серед тих вчених, хто критикував і творчо розвивав марксизм особливе місце посідає М. Туган-Барановський.

***Михайло Туган-Барановський
(1868—1919)***

Професор Санкт-Петербурзького університету, Міністр Центральної Ради

Основні твори — **«Очерки из новейшей истории политической экономии социализма»** (1903),
«Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» (1894),
«Русская фабрика в прошлом и настоящем» (1898)

Про економічну динаміку. Туган-Барановський ґрунтовно проаналізував сутність, причини і наслідки промислових криз. На його

думку, «межа виробництва полягає у рівні продуктивних сил суспільства, а не у розмірах його споживання», як вважав Сісмонді, оскільки розподіл капіталу та інвестицій між галузями економіки не відповідає структурі споживання. Справа в тому, що зростання виробництва породжує попит з боку промислових капіталістів на проміжний товар, а на споживчі — може не породжувати. Звідси, I підрозділ суспільного виробництва може розвиватися майже незалежно від II підрозділу.

Соціальна теорія розподілу. Туган-Барановський вважав розподіл доходів між класами і соціальними верствами складним результатом їх боротьби за зростання належної їм частки суспільного продукту, боротьби, у якій сили сторін є вищою мірою нерівні. Наприклад, заробітна плата залежить від продуктивності суспільної праці та соціальної сили робочого класу; цими ж факторами визначається й прибуток, як доход, що базується на експлуатації робітників.

Про синтез теорії граничної корисності та теорії трудової вартості. Туган-Барановський вперше здійснив спробу поєднання теорії трудової вартості й теорії граничної корисності. На його думку, «гранична корисність визначає у першій інстанції розцінку господарського предмета. Але сама гранична корисність стосовно вільно відтворюваних продуктів — у другій інстанції вимірюється трудовою вартістю останніх». Гранична корисність вільно відтворювальних благ прямо пропорційна їх трудовим вартостям.

Теорія кооперації. На переконання Туган-Барановського, кооперація є продуктом капіталістичної системи і не може існувати без використання її господарських принципів, але одночасно несе в собі зародки нових некапіталістичних засад. Кооперативні підприємства, — стверджує вчений, — можуть існувати тільки в середині трудових класів — пролетаріату, селянства, дрібної буржуазії, а для селян кооперація — єдино можливий засіб піднесення їх економічного добробуту.

Про соціалізм. Туган-Барановський критикував концепцію державного соціалізму Маркса — Леніна, бо вважав, що соціалізм є устроєм більш складним, ніж капіталізм, і має бути не тільки державним, але й кооперативним, муніципальним, соціальним і гуманістичним.

Розвиток економічної думки в Галичині. Специфічні умови перебування частини українських земель у складі Австро-Угорщини визначили характер і зміст економічних ідей І. Франка, В. Навроцького, О. Терлецького та інших мислителів.

Іван Франко
(1856-1916)

Письменник, громадський діяч, розробник української економічної термінології

Основні праці — **«Злидні Галичини в цифрах»**, **«Спір о дефіциті»**, **«Крайовий бюджет»**, **«Про працю»**, **«Панщина та її скасування в Галичині» (1898)**

Франко був не тільки відомим письменником, поетом, перекладачем, критиком, публіцистом та громадським діячем, але й вченим-економістом. Життя й творчість Франка проходили у Східній Галичині, яка була в той час у складі Австро-Угорської імперії. Напружена соціальна та національна боротьба трудящих суттєво вплинула на становлення Франка як громадського діяча та науковця.

Економічні погляди Франка відбивають складний процес поступового засвоєння вченим кращих зразків світової суспільної думки. Особливо помітний вплив на нього мав марксизм, яким Франко захопився ще в середині 70-х рр. В студентські роки він вивчав твори К. Маркса та Ф. Енгельса й першим переклав на українську мову окремі глави «Капіталу» та «Анти-Дюрінга».

Тематика економічних досліджень Франка є надзвичайно широкою. Він цікавився теоретичними питаннями політичної економії, здійснив прикладний аналіз економічного стану Галичини, вивчав становище селянства та пролетаріату.

Про предмет і категорії політекономії. Франко вважав, що політична економія «безперечно найважливіша з усіх наук». Якщо спочатку, під впливом теоретиків історичної школи, він розглядав політекономію як науку про народне господарство, то пізніше прийшов до висновку, що політекономія — «це наука абстрактна», предметом якої є дослідження не лише економічних законів «теперішньої суспільності, а й загальних законів праці людської».

Виняткова заслуга Франка полягає в розробці української політико-економічної термінології, оскільки в Україні були поширені її переважно російські, польські та німецькі мовні інтерпретації.

Про соціально-економічну еволюцію. Товарне виробництво, товарний і грошовий обіг Франко вважав історичною передумовою виникнення та існування капіталу. Метою простого товарного виробництва, зокрема цехового ремесла, на його думку, було виробництво товарів на замовлення, безпосередньо для вжитку покупців. Капіталістичний спосіб виробництва, писав він, передбачає виробництво для торгівлі, а значить — купця, який купує не для задоволення своїх потреб, а для продажу.

Франко визнає минулий характер капіталізму, вбачає майбутнє за соціалізмом, підгрунтя якого складуть громади, як основні господарські одиниці, а централізоване керівництво не буде жорстким. Однак він не підтримував ідею диктатури пролетаріату, обережно ставився до революції, відстоював мирний шлях об'єднання українських земель.

Про найману працю. Франко вважав, що капіталістичне виробництво базується на найманій праці. Робітник «мусить затим бути свободним не лише правно, але й економічно, тобто мусить бути не тільки не кріпаком, але й пролетарієм». На його думку, наймана праця і пролетаріат виникли внаслідок того, що більшість людей позбавлена при капіталізмі знарядь виробництва. Капіталізм руйнує дрібне виробництво і масами кидає раніш самостійних виробників до лав пролетаріату.

До руйнування ремісництва приводить бурхливий розвиток машинної промисловості й капіталістична конкуренція. Капіталістичний розвиток сільського господарства призводить до класового розшарування на селі. Лихварство, що тисне селянина, це — лише одна з форм оволодіння капіталом працюю. Експропрійований капіталістом ремісник і землероб стає найманим робітником-пролетарем. «Робітник, — підкреслює Франко, — є лише простим наймитом, так сильно залежним від капіталіста, що його суспільну позицію треба вважати за новий вид рабства. Джерело цього рабства... криється в тому, що одна частина суспільства взяла виключно в свої руки всі засоби виробництва».

Про капітал. «Під капіталом, — наголошує Франко, — розуміємо не тільки гроші, що дають проценти, але й усякі інші достатки, яких власник не вживає безпосередньо, але які таким або іншим способом мають давати йому прибуток». Лише певне відношення засобів виробництва до робочої сили перетворює їх в капітал. «Щоб мати капітал, — писав він, — не досить мати гроші, машини, фабрики, сировину тощо, але ці речі мусять давати прибуток і збільшувати капітал, себто в країні мусять бути люди без капіталу, що для прохарчування мусять працювати на капіталістів і власників. Без робітників нема капіталу».

До українського перекладу 24-го розділу першого тому «Капіталу» К. Маркса Франко зробив примітку: «Відомо, що Маркс ділить капітал на постійний і змінний, в залежності від того — змінюється чи не змінюється

його вартість в процесі виробництва. Отже, машини, сировина, фабричні будівлі і т. д. це капітал сталий, тому що виробництво не вносить змін в загальну суму його вартості. Між тим, інша частина капіталу, якраз та, що йде на наймання і утримання робітника і міститься в понятті заробітної плати, це змінний капітал, тому що в кожному процесі виробництва капіталіст здобуває з нього більше, ніж витратив. Робітник створює вартість більшу, ніж та, яку він одержав в формі заробітної плати».

Про аграрні проблеми. Свій інтерес до аграрних проблем Франко пояснює тим, що у Галичині ще мало розвинута промисловість, а більш як 80 % людності займається рільництвом. У своїх статтях він розкриває соціально-економічні наслідки аграрної реформи, докладно розповідає про сутність панщини та історію її виникнення, аналізує її скасування як істотне пограбування селянства. Зокрема, Франко звертає увагу на сервітути, платне користування селянами лісами та пасовищами, яке до реформи було безкоштовним.

Володимир Навроцький (1847—1882) — економіст-статистик, публіцист. Через насиченість багатим статистичним матеріалом праці Навроцького (наприклад, «Що нас коштує пропінання», «Класові інтереси і інтереси народу») становлять особливу цінність. Їх головна тема — аграрні проблеми пореформеної України. На основі аналізу еволюції земельної власності він показав процес консолідації земельних масивів у руках великих земельних магнатів і роздроблення селянської земельної власності. Він критикує пропінання — монополію шляхти на виробництво й продаж спиртних напоїв та виступає проти залишків середньовічних форм господарювання.

Погляди Навроцького на економічний розвиток були неоднозначними. З одного боку, він засмучувався через економічну відсталість Галичини, але з іншого, — виступав проти промислового розвитку регіону, який, на його думку, витісняв сільське господарство. З одного боку, він розумів значення торгівлі, а з іншого, — висував ідеї економічного відокремлення українських земель.

Остан Терлецький (1850—1902) — громадсько-політичний діяч, публіцист і літературознавець, — зазначав, що економічна нужда веде людей до морального та духовного занепаду (пияцтво, лінощі тощо). З позиції революційного демократа він пропонував вирішити аграрне питання лише революційним шляхом. Майбутнє суспільства пов'язував із соціалізмом, створенням господарств, заснованих на громадській власності на землю.

Михайло Павлик (1853—1915) — громадський діяч, публіцист, редактор і видавець, — у літературно-популярній формі пояснює сутність поняття капітал, товар, гроші, праця тощо, взаємозв'язок приватної власності та експлуатації. Пов'язував майбутнє українського народу з соціалізмом. Вважав основою соціалізму колективну власність громадян

та колективне господарювання. Виступав за еволюційний шлях до соціалізму. Розуміючи неможливість реалізації інтересів народу за умов існуючого суспільного устрою, багато уваги приділяв літературним замальовкам утопічного соціалістичного майбутнього.

8.3 Економічна думка України радянської доби

Економічна думка України 20—30-х рр. XX ст. розвивалася в умовах I світової та громадянської воєн, здобуття Україною державності та її втрати, трагічних соціально-економічних наслідків «воєнного комунізму», часткового відродження української економіки в період НЕПу, загального наступу державного тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя. Результатом цього наступу стали не тільки суцільна колективізація й голодомор в Україні, винищення її інтелектуального потенціалу, в тому числі наукового, але й деформація об'єктивних закономірностей соціально-економічного розвитку. В економічній думці виокремилися *провладний офіційний та альтернативний* напрями.

У **20-тих** рр. *перший* було представлено, зокрема, працями М. Бухаріна, Г. Кржижановського, Є. Преображенського, Г. Сокольникова, а *другий* — М. Кондратьєва, П. Осадчого, С. Струмліна, Л. Юровського, а також українських вчених Б. Бруцкуса, В. Вернадського, Б. Мартоса, М. Птухи, О. Чайнова, О. Челінцева.

Микола Кондратьєв (1892—1938) — вчений-економіст, дійсний член семи закордонних наукових спілок, директор Кон'юнктурного інституту. *Основні праці*: «Основные учения о законах социально-экономического развития» (1913), «Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции» (1922), «Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны» (1922), «Проблема научного предвидения» (1927), «Динамика цен промышленных и с[ельско]х[оз]яйственных товаров» (1928), «Основные проблемы экономической статики и динамики» (1932).

В дослідженнях аграрних проблем Кондратьєв запропонував модель твердої ціни на хліб (при найвищому ступені адміністративного втручання), модель опосередкованого цінового впливу (щоб імітувати вільну ціну), змішаний метод ціноутворення (поєднання твердого базису ціни з програмами її можливих змін). Кондратьєв орієнтувався на масовий підйом високотоварних господарств, здатних стати основою економічного розвитку країни.

При розробці концепції народногосподарського планування Кондратьєв виходив із необхідності поєднання планових і ринкових початків, що проявилось в концепції паралельної рівноваги розвитку сільського господарства і промисловості. Такий підхід був врахований Плановою комісією

Наркомзема РРФСР при розробці першого в історії перспективного плану розвитку сільського і лісового господарства РРФСР (1923—1928). Його контрольні цифри, на думку Кондратьєва, мали носити рекомендаційний характер і не бути пов'язаними з обов'язковими рішеннями про обсяги виробництва. Вчений відстоював необхідність використання як генетичного, так і телеологічного методів планування.

Кондратьєв — автор *теорії великих циклів господарської кон'юнктури*. Він розвивав ідею множинності циклів, виділив різні моделі циклічних коливань: сезонні, короткі, торгово-промислові, великі цикли, обґрунтував існування великих циклів на основі фактичного матеріалу по Англії, Франції, Німеччини, США за період понад сто років, проаналізувавши показники динамічних рядів цін, відсотку на капітал, заробітної плати, обсягу зовнішньої торгівлі, виробництва основних видів промислової продукції, вугілля, чавуну тощо за індексами загальносвітового виробництва. На думку Кондратьєва, серед причин довгих коливань економічної кон'юнктури провідну роль відіграють науково-технічні новачі. Вчений звернув увагу на наступні «емпіричні правильності», що супроводжували тривалі коливання кон'юнктури: а) в періоди висхідної хвилі кожного великого циклу спостерігається найбільша кількість соціальних потрясінь (війни, революції тощо); б) періоди низхідної хвилі кожного великого циклу супроводжуються тривалою депресією сільського господарства; в) в періоди висхідної хвилі великих циклів середні капіталістичні цикли характеризуються короткою депресією й інтенсивністю підйомів, а в періоди низхідної хвилі великих циклів спостерігаються протилежні тенденції. Цими розробками Кондратьєв багато в чому передбачив «велику депресію» 1929—1933 рр.

Петро Осадчий (1866—1943) — радянський та український державний діяч, перший заступник Голови Державної комісії по електрифікації Росії, згодом — Держплану СРСР.

За участю Осадчого був розроблений перший баланс народного господарства (1923/24—1924/25 рр.), в якому враховано стан народногосподарських фондів на початок періоду і народний дохід, що балансувалися з невиробничим споживанням та залишками фондів на кінець року. Побудові балансу передувало обчислення багатьох макроекономічних показників, зокрема: чисельність, зайнятих в матеріальному виробництві, розподіл за галузями, стан основних фондів, обсяг виробництва, виробничого споживання (у т.ч. амортизації), національного доходу, невиробничого споживання, нагромадження, стан торгового балансу.

Станіслав Струмліїн (Струмилло-Петрашкевич) (1877-1974) — радянський економіст, статистик, академік. *Основні праці*: «Очерки советской экономики» (1928), «Промышленный переворот в России» (1944), «На плановом фронте» (1958), «Проблемы социализма и коммунизма в СССР»

(1961) — присвячені проблемам політекономії, економічної історії, статистики, управління народним господарством, демографічного прогнозування.

Під керівництвом Струмліна розроблено першу в світі систему матеріальних балансів, як практичне втілення Марксових схем відтворення. Структурно в народному господарстві виділено три групи галузей: галузі 1) приватного господарства; 2) державного господарства; 3) охорони здоров'я, народної освіти, збройних сил тощо. Запропоновано загальний для цих груп метод підрахунку балансу, за яким визначається: народне багатство на початок року, витрати за рік, валовий дохід у виробництві, валові видатки, оборот цінностей, податки, мита тощо, народне багатство на кінець року.

Леонід Юровський (1884—1938) — економіст, один з активних учасників грошової реформи 1922-1924 рр. *Основні праці*: «Очерки по теории цены» (1919), «На путях к денежной реформе» (1924), «Денежная политика Советской власти» (1917—1927).

Юровський вважав «безплідними» в науковому розумінні теорію трудової вартості (англійських класиків і К.Маркса) та теорію граничної корисності (австрійців), заперечував «субстанціонування цінності», обґрунтував неможливість виміру граничної корисності та її існування, запропонував відмовитися від категорій «сукупна корисність» і «надлишок споживача».

Товарну природу радянського господарства Юровський пояснював «потрійним оточенням» державного сектору — існуванням споживчого, селянського і світового ринкового господарства.

Як провідний теоретик грошової реформи 1922—1924 рр., Юровський пояснив неможливість нормального ведення господарства в умовах знецінення валюти, за яких всі господарські дії, у т.ч. розробка та виконання державного бюджету, «набувають характеру ризикованих спекуляцій». Вчений запропонував наступну періодизацію еволюції радянської грошової системи: 1) 1924 р. — перша половина 1925 р. — стійкий курс червонця, незначна розбіжність з його купівельною силою на внутрішньому ринку; 2) середина 1925 р. — початок 1926 р. — непродумана кредитна експансія, інфляція і відсутність товарів, різка розбіжність між купівельною силою і зовнішнім офіційним курсом червонця, заборона вивезення радянської валюти за кордон; 3) весна 1926 р. — літо 1927 р. — поворот до стриманої кредитної політики, деяке поліпшення золотовалютного становища країни; 4) з літа 1927 р. — повернення до кредитної експансії шляхом незабезпеченої емісії грошей.

Акцентуючи увагу на обмеженості офіційних заходів НЕПу, їх неповноті, недосконалісті втіленого господарського механізму, представники української економічної думки намагалися опрацювати науково обґрунтовані засади загальноприйнятих світовою економічною наукою уявлень щодо господарювання. В працях **Б.Бруцкуса**, **В.Вернадського**, **М.Птухи**,

О. Мартоса, О. Челінцева, О. Чайнова наголошувалося на необхідності повернення економічної політики радянської держави на ґрунт економічної дійсності та загальноприйнятих економічною наукою уявлень про закони й рушійні сили соціально-економічного розвитку. Зокрема, йшлося про: беззмістовність протиставлення планового начала нібито анархічному капіталістичному господарству, яке є «переважно плановим»; проблеми згортання внутрішнього ринку і обмеження зростання виробництва при централізованому управлінні; співіснування різних форм власності; використання ринкових важелів для оптимізації пропорцій між сільським господарством і промисловістю; проведення грошової реформи на основі золотого стандарту; необхідність гнучкості у виборі форм землекористування.

Володимир Вернадський (1863—1945) — відомий український філософ, природознавець, фундатор теорії ноосфери та нових наук — геохімії, біогеохімії, радіогеології; засновник Української Академії наук та її перший президент; засновник першої наукової бібліотеки в Україні, яка носить його ім'я. *Основні праці:* «Биосфера» (1926), «Философские мысли натуралиста», «Биосфера и ноосфера», «Живое вещество», «Научная мысль как планетное явление» та ін.

Науковим розробкам Вернадського притаманне узагальнення надбань природничих і суспільних наук, дослідження коеволюції природи та суспільства. Він характеризує біосферу, як активну оболонку Землі, населену живими організмами, зокрема людьми, спільна діяльність яких проявляється як геохімічний чинник планетарного масштабу. Жива речовина, за Вернадським, — це джерело не лише енергії для хімічних процесів, а й вільної енергії, що їх підтримує. Саме Вернадському належить ідея єдиної системи «природа-суспільство-економіка-космос» та необхідності її комплексного вивчення. У результаті техногенної діяльності людства біосфера Землі докорінно перетвориться і стане, за визначенням Вернадського, ноосферою — «сферою розуму». Найголовніший результат розвитку біосфери — поступове утвердження Розуму як найважливішого елемента біосфери та фактора її розвитку.

Борис Мартос (1879—1977) — український політичний діяч та економіст, Голова Ради міністрів Української народної республіки (1919). *Основні праці:* «Хліборобські спілки» (1918.), «Лист до земляків — кооператорів» (1918), «Теорія кооперації» (1924).

Мартос був організатором кредитних і споживчих спілок та кооперативних курсів, одним із авторів земельного закону Української Центральної Ради. Виступав проти скасування інституту земельної власності, побоюючись земельної анархії. Відстоював думку, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму». Сприяв упровадженню української грошової одиниці — гривні.

Михайло Птуха (1884—1961) — засновник бюджетної статистики, академік ВУАН, засновник Інституту демографії АН УРСР. *Основні праці*: «Смертність народностей Европейской России» (1927), «Смертність у Росії та Україні» (1928).

Птуха розробив систему вивчення демографічних процесів і методикку її реалізації. Запропоновані ним методи побудови сумарних таблиць смертності здобули світове визнання. Він опрацював екстраполяції потенційного населення УРСР з 1929 по 1960 рр., зокрема для вивчення наслідків голодомору 1932-1933 рр. Плідно розвивав історію та теорію статистики.

Олександр Челінцев (1874—1962) — економіст аграрник і статистик. *Основні твори*: «Теоретические основы организации крестьянского хозяйства» (1919), «О строительстве сельскохозяйственной кооперации» (1919).

Челінцев розробив наукові основи організації сімейно-трудового селянського господарства у взаємозв'язку з проблемами районування та відповідною розбудовою селянської кооперації в Україні. Він визначив завдання споживчої, кредитної та ін. видів сільськогосподарської кооперації, роль її спеціалізації за галузями сільського господарства. Челінцев досліджував порайонні особливості рільництва та тваринництва, землекористування та можливі напрямки інтенсифікації сільського господарства. У 1904 р. він заснував організаційно-виробничу школу, яка у 20-х рр. XX ст. отримала нову назву — «школа Чаянова».

Олександр Чаянов
(1888—1939)

Економіст-аграрник, активний
поборник розвитку
сільськогосподарської кооперації

Основні твори — «**Очерки по теории
трудового хозяйства**» (1912—1913),
«**Краткий курс кооперации**»
(1915), «**Что такое аграрный
вопрос?**» (1917), «**Основные идеи
и формы организации крестьян-
ского хозяйства**» (1919)

Чаянов досліджував проблеми кооперативного усупільнення селянських господарств, економічного механізму функціонування кооперативного

підприємства, його оптимального розміру. Він виступав проти одержавлення кооперативів. У роки організації радгоспів (1928—1930) вчений запропонував оцінювати їх діяльність за критеріями виконання державного плану та рівня прибутковості. Чаянов довів переваги кооперації окремих видів діяльності селянських господарств (вертикальної концентрації) перед артілями (колгоспами), комунами (горизонтальною концентрацією), де усупільнювалися усі об'єкти власності.

Ідея організаційного плану. На основі вивчення бюджетів селянських господарств Чаянов прийшов до висновку, що конституюючим ядром сімейного господарства селянина є організаційний план. План включає наступні пункти: баланс праці (землеробство-промисли), баланс засобів виробництва (тварини-інвентар), грошовий бюджет (доходи-витрати).

В моделі праце-споживацького балансу селянського господарства вчений формалізував ідею про природні межі виробництва продукції трудовим господарством, яка визначається співмірністю напруження річної праці зі ступенем задоволення потреб сім'ї, що господарює.

Трудова теорія господарства. На думку Чаянова, мотивація праці в селянському господарстві є швидше мотивацією робітника, працюючого на своєрідній відрядності, що дозволяє йому самому визначати час і напругу своєї роботи. Усередині селянського господарства не існує товарно-грошових і меркантильних відносин. Для селянських господарств характерна некапіталістична мотивація праці: працювати в повну силу лише при зовнішньому примусі, наприклад, коли тебе примушує неврожай, побори поміщика або держави, збільшені потреби сім'ї.

Чаянов запропонував класифікацію типів селянських господарств: 1) капіталістичні, 2) напівтрудові, 3) заможні сімейно-трудові, 4) бідняцькі сімейно-трудові, 5) напівпролетарські, 6) пролетарські, а також проект плану інтеграції селянських господарств в соціалістичну економіку шляхом кооперативної колективізації другого, третього, четвертого і п'ятого типів господарств з подальшим економічним витісненням куркуля і поступовим залученням сільського пролетаріату в сімейно-трудове господарювання через систему кооперативного кредиту.

Розвиток економічної думки **30-х рр.** відбувався в умовах «культу особи» Й. Сталіна.

Йосиф Сталін (Дзугашвілі) (1879—1953) — радянський партійний і державний діяч. *Основний економічний твір:* «Экономические проблемы социализма в СССР» (1952).

Сталінізм поклав край різноманітності течій радянської та української економічної думки. Офіційно визнаній політичній економії було відмовлено у неупередженому науковому аналізі на користь догматизму, волюнтаризму, схоластиці, вульгаризації суспільно-економічних процесів. Наука

почала існувати в умовах ідеологічної автаркії та повного відокремлення від здобутків світової економічної думки. Офіційно підтримувався нормативно-описовий метод, за якого абстрактні міркування про загальні риси та переваги соціалізму поєднувалися з оголошенням різних, в тому числі до-капіталістичних господарських форм, соціалістичними. Культивувалося безперечне підкорення науки політиці, переслідування творчих і оригінальних ідей, передового під маскою боротьби проти ворогів народу.

План та диктатура пролетаріату розглядалися як закон руху радянського господарства, а вартісні категорії — як чисто формальні за своїм характером. Пристосування категорій політекономії до недоліків практики віддзеркалилося оголошенням неіснуючими категорій собівартості колгоспної продукції та госпрозрахунку в колгоспах. Відбувалася послідовна підміна наукових положень К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна сталінськими постулатами. Наприклад, оголошувалося, що: 1) засоби виробництва не є товаром і повинні вилучатися із сфери товарообміну; 2) товарний обіг має поступатися продуктообміну; 3) кооперативно-колгоспна власність є гальмом соціалістичного розвитку тощо.

Розробка першого радянського підручника політичної економії знаходилася під постійним контролем Сталіна. Підручник був покликаний систематизовано відобразити завершення перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, перемогу переважно соціалістичного устрою в СРСР, визначення перспектив подальшого соціально-економічного розвитку країни. Навесні 1941 р. макет підручника був підготовлений. Однак війна призупинила його випуск.

Костянтин Островитянов (1892—1969) — професор, завідуючий кафедрою політекономії економічного факультету МДУ (1943—1953). Директор Інституту економіки АН СРСР (1947—1953). Іноземний член багатьох зарубіжних академій, почесний доктор и професор ряду вітчизняних і зарубіжних університетів. Головний редактор журналу «Вопросы экономики» (1948—1954), «Вестник АН СССР» (1953—1963). Головний редактор трьохтомної «Истории Академии наук СССР» (1960—1969). Керівник авторського колективу першого радянського підручника з політичної економії. Опублікував понад 300 наукових робіт. В них Островитянов відстоював існування двох форм власності (загальнонародної та колгоспно-кооперативної) як причини товарного виробництва при соціалізмі, критикував положення про нетоварний характер засобів виробництва, характеризував соціалістичну та комуністичну фази комуністичного способу виробництва.

В 1941—1945 роках вчені-економісти досліджували економічні категорії і закони під кутом зору специфіки їх дії у військовий час, проблеми матеріально-технічної бази соціалізму, розширеного відтворення, характеру праці, організації виробництва і праці, госпрозрахунку,

режиму економії, продуктивності праці, факторів її зростання. Розроблені положення вчені-економісти реалізували, працюючи в комісіях ЦК компартії, уряду, Держплану в якості консультантів з питань оборонної економіки, будівництва, розміщення продуктивних сил, підвищення ефективності виробництва паливної, металургійної, харчової (цукрової) промисловості та сільського господарства.

Розвиток економічної думки **післявоєнного періоду** відбувався в умовах ліквідації наслідків розрухи, жорсткої політичної цензури. Право публікації лишалося за тими вченими, хто акцентував увагу на економічних досягненнях та їх зв'язку з перевагами соціалістичної системи господарювання. Дослідження з узагальнення досвіду господарського життя у військовий час провели *М. Адлер, О. Вознесенський, М. Колганов, О. Корягін, Я. Кропрод, О. Ноткін, К. Островитянов* та ін. В них доводилися переваги соціалістичної системи господарювання не тільки в мирний час, а й роки тяжких випробовувань.

Олександр Вознесенський (1898—1950) — економіст, голова Держплану СРСР. *Основна праця*: «Военная экономика СССР в период Отечественной войны» (1948).

Вознесенський вперше представив обґрунтований аналіз стану радянської економіки на початку війни, показав її перебудову на військовий лад, роботу галузей народного господарства на оборону, стан бюджету, грошей, організації праці й заробітної плати, втрати народного господарства, причини економічної перемоги СРСР у війні. Ув'язуючи причини існування при соціалізмі товарно-грошових відносин і закону вартості з якісною неоднорідністю праці, Вознесенський підкреслив їх об'єктивний характер і необхідність використання в соціалістичному плануванні. Вчений визнавав регулюючу роль закону вартості в розподілі праці й засобів виробництва між галузями й сферами народного господарства, а також вартісну основу ціни товарів в плановому господарстві.

Головною темою дискусії початку **50-х рр.** з політекономії соціалізму був зміст підручника «Політична економія», підготовлений робочою групою на чолі з К. Островитяновим. Найбільш гарячі дискусії точилися навколо питань «про характер економічних законів соціалізму», «про товар і закон вартості в соціалістичному (радянському) суспільстві», «про суспільно необхідний час при соціалізмі», «про принципи встановлення цін на товари в СРСР». За підсумками дискусії Сталін написав книгу «Экономические проблемы социализма в СССР» (1952). Її положення про причини існування товарного виробництва при соціалізмі, дві форми суспільної власності, основний економічний закон соціалізму та інші стали визначальними для всіх економічних праць, виданих до середини 50-х рр.

В 60-х рр. перші спроби системного представлення виробничих відносин і законів соціалізму знайшли відображення в серії підручників і посібників, серед яких провідним вважався підручник «Курс політичної економії» (1963) за редакцією *М. Цаголова*. Альтернативний підхід запропонували автори (*Л. Канторович, М. Федоренко, С. Шаталін* та ін.) теорії оптимального функціонування економіки і основаної на ній «конструктивної» політичної економії, яка, на їх думку, була покликана замінити «описову» політичну економію соціалізму. Посиленню позицій традиційної політекономії соціалізму сприяв пошук її представниками (*М. Колганов, Я. Кронрод, О. Паишков*) найбільш ефективних форм використання об'єктивних економічних законів у практиці планового управління народним господарством. Ґрунтовно досліджувались проблеми соціалістичної власності (*М.К. Колессов, Я. Кронрод, А. Покритан, М. Хессін, М. Цаголов, В. Черковець, В. Шкредов*), соціалізму і товарного господарства (*Л. Абалкін, Д. Валовий, К. Островитянов, М. Цаголов*), удосконалення народногосподарського планування (*А. Бунін, Р. Белоусов, Л. Володарський, О. Кац, Г. Лісичкин, В. Медведєв, В. Немчинов* та ін.). Також опрацьовувались альтернативні моделі виробничих відносин соціалізму та їх структури, формулювання основного закону соціалізму і головні його функції, проблеми використання економічних законів у практиці господарювання.

В 60–80-ті рр. в Україні поживляється робота академічних, науководослідних економічних інститутів, кафедр політичної економії вузів, інтенсивно готуються фахівці з політичної економії, захищаються докторські та кандидатські дисертації. Посилюється видавнича діяльність, засновується щомісячний журнал Держплану УРСР та Інституту економіки АН УРСР «Економіка Радянської України» (з 1957 р.), де активно публікуються результати досліджень проблем політичної економії, конкретних економічних наук і господарської практики. У працях *О. Алімова, О. Амош, О. Бакаєва, Л. Безчасного, М. Герасимчука, В. Голікова, М. Долишнього, С. Дорогунцова, О. Ємельянова, І. Лукінова, М. Климка, О. Лібермана, В. Мамутова, С. Мочерного, О. Нестеренка, О. Онищенко, П. Паламарчука, А. Покритана, М. Чумаченка, А. Чухна, С. Ямпольського, І. Ястремського* та ін. досліджуються проблеми соціалістичних виробничих відносин, системи економічних законів соціалізму, народногосподарського планування, використання товарно-грошових відносин, розширеного соціалістичного відтворення, планових форм госпрозрахунку тощо.

Леонід Безчасний (1937—2004) — український вчений-економіст, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Об'єднаного інституту економіки Національної академії наук України. *Основна праця*. «Інноваційна складова економічного розвитку» (2000 р.).

Безчасний є одним із засновників концепції всезагальних умов виробництва та всезагальної праці, яка є методологічною основою дослідження взаємодії матеріального та духовного виробництва, людського капіталу, комерціалізації результатів наукових досліджень та ціноутворення на ринку нововведень, проблем інтелектуальної власності. Вчений дійшов висновку, що особливість сучасного етапу науково-технічного прогресу виявляється у взаємозумовлених тенденціях диференціації та інтеграції наук, посилення зв'язку між наукою та виробництвом. Разом з тим, субординація суспільних потреб є і субординацією різних класів наук. Комплексний підхід до аналізу системи «наука-техніка-виробництво» вимагає пропорційного, збалансованого розвитку природничих, технічних та гуманітарних наук. Оскільки, за Безчасним, інтеграція наук характеризує пору зрілості науки, а її розвиток не є соціально нейтральним феноменом, то визначальним її чинником є розвиток економічної науки.

**Анатолій Покритан
(1920—2003)**

Доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри політичної економії
Одеського державного економічного
університету

Основні твори — **«Экономическая
структура социализма:
функционирование и развитие»** (1985),
**«Историческое и логическое в
экономической теории социализма»**
(1978), **«Вопросы социалистического
воспроизводства общественного
продукта»** (1965)

Методологія. У своїх дослідженнях Покритан базувався на марксистській методології, відповідно до якої історичний розвиток суспільства пояснюється *формаційним підходом*, за яким в історії людства послідовно розвиваються первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична формації. Дослідження ж кожної формації ведеться *діалектич-*

ним методом. Кожній формації властивий відповідний спосіб виробництва як єдність продуктивних сил та виробничих відносин. Найважливішими принципами діалектичного методу дослідження є *сходження від абстрактного до конкретного*, та *єдність історичного і логічного*. Перший з цих принципів означає рух думки дослідника від найпростіших, найзагальніших форм об'єктів до все більше і більше наближених до реальності, конкретики; другий означає, що дослідження має у логічній формі починатися з того же, з чого починалася історія об'єкту, який вивчається. Саме спосіб виробництва і є об'єктом дослідження політичної економії. Розуміння трансформаційного переходу ґрунтується на дослідженні *перехідних форм*, тобто таких, які зароджуються у даній формації як щось нове для неї, які утілюють в себе риси як старої, так і нової якості.

Теорія товарно-грошових відносин. В теорії Маркса комунізм — це нетоварне виробництво. Проте соціалізму, як першій фазі комуністичного способу виробництва, були властиві товарно-грошові відносини. Визначення причин їх існування Покритан вважав однією з найважливіших задач політекономії. Найбільш поширеним було пояснення товарно-грошових відносин існуванням двох форм власності — державної та кооперативного-колгоспної. Покритан вважав, що товарно-грошові відносини при соціалізмі обумовлені відносною економічною відособленістю, яка властива господарським ланкам не лише у колгоспно-кооперативній формі власності, але так само і в державному секторі.

Теорія відтворення. Центральною проблемою теорії суспільного відтворення є проблема *пропорційності*, тобто підтримки певних співвідношень між частинами сукупного суспільного продукту за вартістю та натуральною формою. Загальні рівняння пропорційності було розроблено К. Марксом. Проте деталізація, конкретизація цих рівнянь стала предметом дискусії у радянській політекономії з 20-х рр. XX ст. у зв'язку з розробкою теорії та методів народногосподарського планування. Розгляд цього питання ґрунтувався на передумові існування закритої економіки, виробничі дисбаланси якої неможливо скорегувати експортно-імпортними операціями. Такою закритою системою сьогодні, у епоху глобалізації, можна вважати світову економіку як єдине ціле. За цих умов питання про пропорційність світової економіки набуває нового звучання. Покритан досліджував зміни рівнянь пропорційності за умов виробництва продукції військового призначення. На цій основі вчений прийшов до висновку, що існування військово-промислового комплексу веде до хронічних дисбалансів. Ще одним вагомим фактором, який впливає на зміну рівнянь пропорційності Покритан вважав науку як іманентну складову частину суспільного виробництва в умовах науково-технічної революції.

Методи розрахунку загального показника розвитку економіки країни. Зусилля Покритана було спрямовано на розробку метода розрахунку показника для узагальненої оцінки стану вітчизняної економіки. Ще у 20-ті рр. ХХ ст. радянські економісти запропонували два таких показники — валовий продукт і кінцевий продукт. Розбіжності між цими двома показниками обумовлено розумінням фактору часу в економіці, і, виходячи з цього, різними методами розрахунку *перенесеної вартості* при однаковому розрахунку *нової вартості*. У радянській політекономії перенесеною вартістю вважали вартість предметів праці та вартість зносу засобів праці. Новою вартістю вважали вартість робочої сили та вартість додаткового продукту.

Прибічники показника валового продукту доводили, що для підприємства вартість предметів праці завжди є елементом перенесеної вартості, тому так само має бути і для суспільства у цілому. Прибічники показника кінцевого продукту доводили, що для суспільства критерієм віднесення вартості предметів праці до перенесеної вартості має бути календарний рік. У зв'язку з цим, при розрахунках загального показника не слід враховувати вартість предметів праці, що були видобуті і перероблені у поточному році. Покритан довів, що перший показник (валовий продукт) створює перебільшене уявлення про обсяг суспільного виробництва, тому що декілька разів враховує одну і ту саму величину, тоді як другий (кінцевий продукт) створює про занижений обсяг применшене уявлення, тому що не може економіка працювати цілий рік лише на запасах предметів праці, що були на початок року. Вчений запропонував розраховувати новий показник — реального вартісного об'єму сукупного суспільного продукту. Справа в тому, що в річному процесі виробництва вартість предметів праці, що є на початок року, обертається не один, а кілька разів. З цих позицій і слід розглядати процес утворення реального об'єму матеріальних витрат, враховуючи показник оборотності оборотних коштів. Таким чином, помноживши вартість запасів предметів праці на початок року на кількість оборотів оборотних коштів за рік можна отримати уяву про реальну вартість об'єму матеріальних витрат і далі більш адекватно розрахувати загальний показник розвитку економіки країни.

Покритан досліджував технічний прогрес, різні способи функціонування засобів і предметів праці в процесі відтворення, фактор часу, як чинники, що впливають на співвідношенні двох великих частин економіки — виробництва засобів виробництва та предметів споживання. Це питання було об'єктом тривалих дискусій ще з 90-х рр. ХІХ ст. Покритан поставив питання про вплив на це співвідношення зазначених трьох

чинників, в тому числі, в період переходу економіки від простого відтворення до розширеного.

Овсій Ліберман (1897-1981) — український економіст, професор Харківського інженерно-економічного університету, один з розробників концепції господарської реформи середини 60-х рр.

Ліберман запропонував низку заходів щодо лібералізації умов діяльності державних підприємств та активізації використання ринкових важелів господарювання.

Напрямами наукових досліджень **Степана Мочерного** (1943-2005) були проблеми методології політичної економії; еволюції основних типів і форм власності; сучасного державно-корпоративного (у т.ч. монополістичного) капіталізму; типи і групи економічних законів, що діють у межах однієї та кількох економічних систем; державне регулювання економіки; основний економічний закон, основна економічна суперечність і основне виробниче відношення в різних суспільно-економічних формаціях; становлення та розвиток народної економіки у розвинутих країнах світу; теорії та концепції економічної системи капіталізму на різних етапах її розвитку; сутність економічного національного суверенітету України та шляхи його досягнення.

Олексій Нестеренко (1904—1997) — член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки України, директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (1951) та Інституту економіки АН УРСР (1953—1965) досліджував проблеми промислового розвитку України, галузевої структури її економіки, підвищення продуктивності праці, ефективності використання основних фондів промислових підприємств, шляхи зниження собівартості продукції тощо.

В центрі наукової уваги **Олексія Онищенка** (1928—2006) — академіка Національної академії наук України, керівника відділення аграрних проблем Інституту економіки НАН України, — знаходились питання аграрного розвитку України, економіко-математичного моделювання та оптимізації економічних процесів і систем, спеціалізації, кооперування і агропромислової інтеграції, земельних і майнових відносин, організаційно-правової реструктуризації сільськогосподарських підприємств.

Юрій Пахомов (1928 р.н.) — академік НАН України (1988), директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Пахомов є засновником ряду наукових шкіл і напрямів в галузі економіки, соціології, глобалістики, які визнані науковими колами в Україні та за її межами. Найбільш відомими дослідженнями науковця в економічній теорії є виробничі відносини, теорія власності, теорія

перехідного періоду, суперечності формування національної економіки, а також цивілізаційна будова сучасного світу.

Леонід Канторович (1912—1986) — радянський економіст і математик, професор, лауреат Нобелівської премії з економіки 1975 р. *Головний твір*: «Економічний розрахунок найкращого використання ресурсів».

Канторович ввів в економічну науку моделі лінійного програмування з метою розробки оптимального варіанту використання ресурсів. Він уперше побудував статистичну і динамічну моделі поточного та перспективного планування використання економічних ресурсів на основі нових математичних підходів в галузі системної побудови економічних показників, які застосовуються під час аналізу ціноутворення, ефективності капіталовкладень.

Важливе значення для розвитку економічної науки мали дискусії 1986—1988 рр. з проблем економічних суперечностей соціалізму та подолання наукового догматизму. Набула поширення концепція багаторівневого (диференційованого) привласнення та багатосуб'єктного характеру відносин загальнонародного привласнення, що передбачала можливість існування власності трудових колективів і територіальних спільнот, орендних, акціонерних, пайових, кооперативних та індивідуальних форм організації економічної діяльності. Починають формуватися засади сучасної концепції господарювання, що полягають у відмові від монополії державної власності й широкому використанні в економіці приватної, державної, колективних і змішаних форм власності, різноманітних форм підприємництва і господарювання, забезпеченні єдиного правового режиму їх діяльності, визнанні необхідності ринкового характеру взаємозв'язків між економічними суб'єктами.

О. Нестеренко, Ю. Пахомов, А. Покритан, А. Чухно, М. Чумаченко, І. Ястремський та інші вчені досліджували широке коло методологічних проблем політичної економії — системи, структури, законів як форм вираження виробничих відносин власності, плановірності, товарно-грошових, відтворення в Україні тощо. Узагальненню економічної історії і економічної думки був присвячений ряд праць **І. Лукінова** («Історія народного господарства УРСР», 1948), **О. Нестеренка** («Развитие промышленности на Украине», 1959—1966) та інших вчених.

Вченим-економістам належить вагомий внесок в розробку прикладних проблем статистики населення й трудових ресурсів (**І. Пасхавер**), удосконалення економіко-математичних методів прогнозування й планування (**В. Гесць**), аграрної економіки (**І. Лукінов**), еколого-економічних аспектів охорони ґрунтів (**О. Алімов**) тощо.

Незважаючи на відомі негативи, в радянські часи було закладено підвалини розвитку економічної думки незалежної України.

8.4 Економічна думка української діаспори

Особливості соціально-економічного розвитку України, тривала відсутність власної державності та багатовікове знаходження її земель у складі сусідніх держав стали передумовою, з одного боку, інтенсивної еміграції її населення в інші країни, а, з іншого, сприяли широкому обміну ідеями у багатонаціональному науковому середовищі, активному залученню до дослідницької праці іноземних науковців. Такі вчені світового рівня, як К. Менгер, Й. Шумпетер, Л. фон Мізес, І. Коропецький, С. Кузнець, М. Фрідмен, Р. Фрідмен, А. Директор, Л. фон Білінські та багато інших або походять з України, прожили на її теренах тривалий час, або саме в Україні ними було закладено важливі підвалини їх майбутніх наукових досягнень.

Йозеф Алоїз Шумпетер (1883—1950)

Професор Чернівецького, Грацького, Рейнського, Гарвардського університетів, міністр фінансів Австрії.

Основні твори — **«Сутність та основний зміст теоретичної національної економії»** (1908), **«Теорія економічного розвитку»** (1912), **«Економічні цикли»** (1939), **«Капіталізм, соціалізм і демократія»** (1942), **«Історія економічного аналізу»** (1954)

Теорія економічного розвитку. Ґрунтовну розробку цієї теорії Шумпетер розпочав під час викладання у Чернівецькому університеті. Вчений, спираючись на дослідження А. Афталіона, М. Кондратьєва, Дж. С. Мілля, М. Тугана-Барановського, А. Шпітгофа, зробив спробу пояснити особливості руху капіталістичної економіки як динамічної системи. Він зазначав, що слід розрізняти статичне та динамічне господарство. При цьому, на думку дослідника, «статичне господарство не «покоїться», воно здійснює

оборот економічного життя; воно взагалі не «пасивне», але лише в певному розумінні; воно не абсолютно «обумовлено» конкретними обставинами: господарюючі суб'єкти могли б поводитись й іншим чином; нарешті, воно не просто «стаціонарне»...»⁷. Існування зримих трансформацій господарського кругообігу, породжених самою логікою економічного руху⁸ стає передумовою авторського дослідження процесів економічної динаміки. Ототожуючи останню з економічним розвитком, Шумпетер визначає, що він «представляє собою зміну траєкторії, за якою відбувається кругообіг, на відміну від самого кругообігу являє собою зміщення стану рівноваги відмінно від процесу руху у напрямку стану рівноваги, але не будь-яке таке зміщення чи зміна, а лише, по-перше, таке, що виникло в економіці стихійно, і, по-друге, дискретне, оскільки усі інші зміни й так зрозумілі і не створюють жодних проблем»⁹.

Втім засади таких змін вчений представляє дещо однобічно, стверджуючи, що оновлюючі перетворення породжуються та відбуваються виключно у виробництві. Споживачі ж, на його думку, залишаються пасивними реципієнтами таких пертурбацій, не відіграючи визначальної ролі у їх генерації та реалізації. Вони, власне, не в змозі навіть усвідомити появу нових потреб — тільки «виробництво прищепить споживачам нові потреби»¹⁰.

Фундаментальним внеском Шумпетера у сучасну теорію інновацій стало формулювання поняття «здійснення нових комбінацій», що визначає, за автором, форму та зміст процесу економічного розвитку. Такими оновлюючими комбінаціями, на його думку, стали: 1) виготовлення нового блага та зміна його якості; 2) впровадження нового методу виробництва; 3) освоєння нового ринку збуту; 4) отримання нового джерела сировини; 5) проведення реорганізації виробництва, отримання монопольного положення чи посилення рівня конкуренції¹¹.

Надзвичайно плідним у теоретичному ракурсі виявилось авторське визначення підприємства та підприємця, закріплення за останнім виконання креативної функції. Шумпетер зазначає: «Під підприємством ... ми розуміємо здійснення нових комбінацій, а також те, у чому ці комбінації будуть втілюватись... Підприємцями ... ми називаємо господарюючих суб'єктів, функцією яких є якраз здійснення нових комбінацій і які виступають як його активний елемент»¹². А отже численні фабриканти, комерсанти та промисловики, діючі «на власний страх та ризик», яких звичайно відносять до підприємців, насправді такими не є — лише постійне генерування та впровадження оновлень, «здійснення нових комбінацій»¹³ стає підставою для набуття економічним суб'єктом такого статусу. Підприємець — «це лідер, головний суб'єкт економічної системи, рушійна сила науково-технічного прогресу»¹⁴.

Історія економічних вчень. Фундаментальна, колосальна за обсягом та охопленням праця Шумпетера «Історія економічного аналізу» вийшла вже після його смерті, але забезпечила йому почесне місце в плеяді найвидатніших істориків економічної думки. Проведений автором ґрунтовний аналіз розвитку економічної науки, піонерне розділення в своїй роботі безпосередньо економічної думки та інструментарію економічних досліджень, що застосовувався представниками різних шкіл та напрямів, визначили класичний характер цієї праці, її формулючий вплив на кілька поколінь вчених-економістів. Надзвичайна ерудованість, мультілінгвізм, специфіка багатого на переїзди життєвого шляху автора, інтенсивна робота у провідних бібліотеках Європи та Північної Америки, особисте знайомство Шумпетера з найвидатнішими сучасними йому економістами стали передумовами написання вченим виняткової за популярністю у науковому середовищі праці. Незважаючи на те, що книга Шумпетера не є підручником з історії економічної думки¹⁵, широкий історичний контекст, глибина та аргументованість авторського аналізу забезпечили «Історію економічного аналізу» переклади на численні мови та неодноразові перевидання в багатьох країнах.

Теорія капіталізму. Праця Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» стала маніфестом капіталізму та вільного ринку. На час написання цієї роботи «успіхи» адміністративно-командних економік СРСР та фашистської Німеччини, популяризація соціалістичних та кейнсіанських ідей щодо вад та обмеженості ринку сприяли закріпленню як у світогляді народних мас, так й серед наукових кіл дещо настоженого сприйняття капіталізму та ринкової ідеології. Тенденції до монополізації, не до кінця подолані наслідки Великої депресії, численні фіаско ринку ставали приводом для постійної критики ліберальної доктрини. В цьому контексті праця Шумпетера, палкого прихильника ринкового саморегулювання, мала виразно контраверсійний характер.

Вчений вперше показує, що навіть процеси монополізації ринку, які завжди трактувались у негативному світлі, можуть мати досить позитивні наслідки. Дотримуючись запропонованого ним принципу «креативного знищення», Шумпетер доводить переваги монополізованого ринку над ринком досконалої конкуренції. З одного боку, саме ефективні, підприємливі виробники впроваджують «нові комбінації» та отримують за це відповідну винагороду. Більш того, «вплив нововведень, наприклад нових технологій, на існуючі галузеві структури в довгостроковому аспекті перешкоджає стратегії обмеження виробництва, збереженню пануючих позицій і максимізації прибутку»¹⁶. З іншого боку, саме «героїчні», за висловом автора, зусилля таких виробників-новаторів забезпечують споживачів новою, більш споживчо-приваб-

ливою продукцією, виготовленою посередством нових, більш ефективних способів. А отже, така продукція навіть за умови негнучких цін зможе «задовольнити наявну потребу за більш низьку ціну на одиницю корисного ефекту». При цьому в своєму дослідженні Шумпетер широко, хоч і дещо своєрідно використовує розробки К. Маркса. Так, докоряючи останньому за те, що він «безперечно, фальсифікував дійсну психологію робітника», Шумпетер саме на базі ідей К. Маркса проголошує історичну необхідність капіталізму.

**Людвіг фон Мізес
(1881—1973)**

Професор Віденського, Женевського та Нью-Йоркського університетів, співзасновник товариства Монт-Пелерин.

Основні твори — **«Розвиток відносин між панськими та селянськими господарствами у Галичії у 1772-1842 рр.»** (1902), **«Теорія грошей та обігових засобів»** (1912), **«Суспільне господарство: дослідження соціалізму»** (1922), **«Лібералізм»** (1927), **«Бюрократія»** (1944), **«Людська діяльність: трактат по економічній теорії»** (1949)

Мізес є вихідцем із Львівської області. Визнається фундатором нової австрійської школи Мізеса — Гайєка. Як вірний учень О. Бем-Баверка, Мізес провадив власні економічні дослідження на платформі суб'єктивізму та методологічного індивідуалізму. Його роботи вільні від застосування досить модного у ті часи та й зараз функціонального аналізу і громіздких математичних моделей. Але, незважаючи на відсутність формальних викладок, вчений настільки чітко та аргументовано

відстоює наукові позиції австрійської версії лібералізму, що саме його праці стали основою відродження ідеології вільного ринку у 30-40-ві рр. ХХ ст. Такі відомі дослідники, як Ф. Гайек, Е. Гіппель, Л. Дипак, Ф. Махлуп, О. Моргенштерн, А. Мюллер-Армак, В. Репке, Л. Роббінс, Г. Хаберлер та багато інших стали його послідовниками.

Теорія суспільного господарства. Мізес зробив суттєвий внесок в порівняльні дослідження ефективності капіталістичного та соціалістичного господарств. Визначивши капіталістичне суспільство як «втілення того, що слід було б назвати економічною демократією» та запропонувавши інтерпретувати соціалізм в якості «політики, що ставить на меті створення суспільного порядку, за якого усі засоби виробництва усупільнені»¹⁷, Мізес демонструє фундаментальні відмінності між ними. Він зазначав, що лише завдяки проведенню ліберальної політики протягом життя декількох поколінь колосально підвищився добробут світу і саме «капіталізм підняв рівень життя мас до рівня, який не могли б й представити наші предки». Одночасно «спроби побудови соціалізму ... підривають основи світової економічної системи» ставлять її на край прірви, «що здатна поглинути нашу цивілізацію»¹⁸.

Вчений першим довів неможливість економічних розрахунків при соціалізмі і на цій основі стверджував, що «кожний крок, який відводить нас від приватної власності на засоби виробництва» ... «це крок, що уводить від раціональної економічної діяльності». Тож при соціалізмі, зазначав він, раціональна організація виробництва не є можливою. Хоч протягом певного періоду часу мистецтво економічного управління ще може надалі існувати, але «людина буде зберігати старі процеси не через їх раціональність, а тому, що вони освячені традицією»¹⁹. Зазначаючи, що «соціалізм є відмова від раціональної економіки», дослідник далекоглядно пророкує, що у випадку його побудови буде досягнуто «панування безглузлого порядку ірраціональної машини», в якій будуть «коліса крутитися, але без усякого толку»²⁰.

Теорія людської діяльності. Грунтовне дослідження Мізесом людської діяльності забезпечило новій австрійській школі лідируючі позиції у сучасній праксеології. Саме Мізес ввів до широкого вжитку в економічній науці термін «праксеологія», який раніше був надбанням винятково біології. Науковець зазначає, що категорії праксеології є незалежними та незмінними, відповідно до незмінної структури людського мислення. На базі праксеології вчений визначає принципи, що обумовлюють той чи інший вибір людини, та здійснює спробу створити універсальну економічну теорію. Для дослідження економічних змін фон Мізес пропонує застосовувати науку каталлактику, яка виходить з того, що людина діє, аби позбавитись відчуття неспокою. Такі дії, на

думку дослідника, матимуть виключно раціональний характер та передбачають для людини здатність обирати з можливих альтернатив найбільш привабливу.

**Аарон Директор
(1901—2004)**

Професор Чиказького, Північно-західного університетів та університету Говарда, засновник «Журналу економіки та права», співзасновник товариства Монт-Пелерин

Основні твори — **«Проблема безробіття»** (1931), **«Захист, контроль та інфляція»** (1952), **«Паритет економіки ринкових місць»** (1964)

Директор походить з Волинської області, але більшу частину життя прожив у США. Будучи активним прихильником ідеології лібералізму та вільної ринкової економіки, особливу увагу вчений зосередив на дослідженні зв'язків між специфікою правил економічної гри, встановлених державою, та економічним розвитком. Його твори, присвячені проблемам державного регулювання, аналізу причин та наслідків реалізації антимонопольної політики справили, за словами самих науковців, чималий вплив на розробки Р. Коуза, М. Фрідмена, Г. Саймона, Дж. Стіглера, Е. Хансена.

Важливим внеском вченого в економічну науку стали його розробки в області теорії обміну ідей. Вільний ринок ідей, стверджував Директор, є набагато важливішим за вільний ринок матеріальних благ, оскільки суспільство розвивається «через торгівлю ідеями, а не продуктами»²¹. Вчений застерігав від втручання у цю сферу держави, аргументовано доводячи необхідність відокремлення урядових та економічних проблем. Найбільшу небезпеку подальшому економічному розвитку дослідник вбачав у посиленні держави у ролі головного роботодавця, або як органу, що визначатиме умови працевлаштування²².

**Саймон Кузнець
(1901—1985)**

Професор Гарвардського та Пенсільванського університетів, співробітник Національного бюро економічних досліджень, лауреат Нобелівської премії з економіки (1971 р.)

Основні твори — **«Столітня динаміка виробництва і цін»** (1930), **«Національний продукт з 1869 р.»** (1946), **«Сучасне економічне зростання»** (1966), **«Економічне зростання націй»** (1971), **«Зростання і структурні зміни»** (1979)

Кузнець є вихідцем з Харкова, але значну частину життя мешкав у США. Ґрунтовне дослідження вченим динаміки споживчих видатків американських домогосподарств у довгостроковому періоді дозволило йому піддати сумніву чинність психологічного закону Дж. М. Кейнса. Виявилось, що психологічний закон знаходить беззаперечне підтвердження на базі статистичних даних за короткостроковий період. Проте припущення Дж. М. Кейнса щодо падіння середньої схильності до споживання при зростанні доходу, відповідно до емпіричних досліджень Кузнеця на прикладі США в тривалому періоді (1870—1940-х рр.) не підтверджувалось. У довгостроковому періоді спостерігалась константність показників як граничної, так й середньої схильності до споживання. Саме на базі цих розробок вченого в подальшому з'явилась спроби розв'язати парадокс «перманентної стагнації», здійсненні І. Фішером (гіпотеза міжчасового вибору), Ф. Модильяні (гіпотеза життєвого циклу), М. Фрідменом (гіпотеза постійного доходу) та Р. Холлом (гіпотеза випадкового блукання).

Крива Кузнеця. Вчений першим на базі емпіричного аналізу визначив існування залежності між економічним зростанням та нерівністю у розподілі доходів. В умовах традиційної економіки, на думку Кузнеця, диференціація у розподілі доходів є незначною. Переважна більшість

населення займається сільськогосподарською працею, виконує майже ідентичні рутинні трудові операції, має, відповідно, майже однакові доходи та задовольняє мало відмінні потреби. Промисловий переворот та індустріалізація призводять до зростання рівня урбанізації. Робітники, що мігрували у міста, займаються більш продуктивною працею, а їх доходи починають значно випереджати доходи робітників, що залишаються надалі працювати у сільському господарстві. Проте поступове зростання питомої ваги міських жителів та зменшення частки робітників, зайнятих у аграрному виробництві, сприятимуть вирівнюванню доходів, оскільки брак сільськогосподарських робітників обумовлюватиме зростання їх зарплат. Побудована на базі даної гіпотези крива отримала назву кривої Кузнеця та представляє собою перевернуту літеру U. Протягом довгого часу ця гіпотеза добре узгоджувалась з емпіричними даними, проте в умовах глобалізації та посилення ролі креативної праці вона втрачає актуальність, оскільки рівень диференціації доходів знов почав демонструвати висхідну динаміку.

Теорія циклічності. Емпіричні дослідження Кузнецем коливань обсягу національного доходу дозволили йому першим зафіксувати існування будівельних циклів — тривалістю 15-20 рр. Пояснюючи їх причини, вчений звернув увагу на особливості демографічної динаміки. На його думку саме протягом такого періоду відбувається зміна поколінь населення. Нова генерація має вже дещо відмінне від попередньої розуміння щодо необхідного набору функціональних атрибутів житла, а, отже, видозміненні потреби обумовлюють появу нових вимог до житла та широкомасштабне будівництво. Ці цикли, названі ним «довгим коливаннями», в сучасній науці отримали назву циклів Кузнеця.

Економічна динаміка. Ґрунтовне дослідження Кузнецем особливостей економічної динаміки у розвинутих країнах та країнах з традиційною економікою привело його до висновку щодо існування феномену «сучасного типу економічного зростання», притаманного лише країнам з капіталістичною економікою та перманентними технологічними вдосконаленнями. Відповідно до розробок Кузнеця «сучасні темпи зростання були досягнуті внаслідок промислової революції, що відбулась в Англії між 1780 і 1820 рр., у США — між 1810—1860 рр. і в Німеччині — між 1820 і 1870 рр.»²³. Саме з цього часу низці країн став притаманним, за визначенням С. Кузнеця, «сучасний тип економічного зростання»²⁴, ознаками якого є: 1) високі темпи зростання подушного обсягу випуску; 2) збільшення продуктивності праці, темпи зростання якої багатократно перевищують показники минулого; 3) прискорена структурна трансформація економіки із швидким скороченням питомої ваги аграрного виробництва на користь промислового з наступним відбуттям терціарної революції; 4) стрімка соціальна модернізація, секуля-

ризація та урбанізація; 5) нові комунікаційні технології надають можливість економічно провідним країнам розповсюдити та посилити свій вплив на весь світ, тим самим сприяючи його єднанню та розвитку за уніфікаційно-орієнтованою траєкторією; 6) швидке економічне зростання притаманне лише окремії когорті країн, в більшості ж країн рівень виробництва «не досягає мінімального рівня, можливого при сучасних технологіях»²⁵. Імпульсом такого зростання стає, на думку вченого, науково-технічний прогрес.

**Роза Фрідмен
(1910—2009)**

Професор Чиказького університету,
співробітник Національного бюро
економічних досліджень

Основні твори — **«Капіталізм і свобода»** (1962) — у співавторстві з М. Фрідменом, **«Бідність: визначення та перспективи»** (1965), **«Свобода вибору: наша позиція»** (1980) — у співавторстві з М. Фрідменом, **«Тиранія статус-кво»** (1984) — у співавторстві з М. Фрідменом

Фрідмен походить з Волинської області, але більшу частину життя провела в США. Вона була радикальним прибічником принципів вільного ринку, в кожній з своїх праць підкреслюючи важливість особистої відповідальності економічного суб'єкта за прийняті рішення.

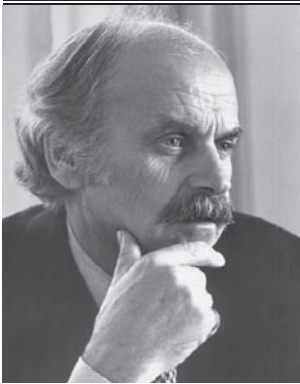
Лейтмотивом майже усіх праць вченої є дослідження співвідношення ринку та держави, ролі, яку має «відігравати уряд у вільному суспільстві»²⁶. Вона доводить, що не існує жодного суспільства, яке б досягло процвітання та свободи, в якому б добровільний обмін не був домінуючим принципом організації²⁷.

Сучасні проблеми економічно розвинутих країн, на її думку, полягають саме у встановленні обмежень, демонтажу вільного ринку. Важливою частиною економічної свободи, зазначає Фрідмен, є «свобода використовувати ресурси, що знаходяться у нас в розпорядженні, відповідно до наших

цінностей, тобто вільно займатись будь-яким видом діяльності чи підприємництвом, придбавати та продавати товари, якщо ми це робимо на добровільній основі та не застосовуємо примусу щодо інших»²⁸.

Ліцензійні обмеження щодо вибору роботи та її тривалості, заборони щодо вільного відкриття будь-якого бізнесу, штучні перешкоди щодо напрямів, термінів та форм інвестування, що створюються державою, відсікають від ринку численні групи економічних акторів, погіршують як їх добробут, так й довгострокові перспективи розвитку національної економіки, стаючи бар'єром на шляху зростання рівня її конкурентоспроможності. В цьому ракурсі Фрідмен розкриває та показує негативи ефекту «дверей, що обертаються». Успіх у бізнесі, зазначає вона, «все більше залежить ... від здатності впливати на законотворців і бюрократів... «відбуття строку» в ролі державного службовця ... перетворилось в своєрідне стажування перед успішною кар'єрою у бізнесі»²⁹.

Обмеження повноважень уряду необхідне, але спроби його досягти на індивідуальній основі, стверджує Фрідмен, заздалегідь приречені на фіаско. Науковець вбачає єдину можливість їх реалізувати на засадах пакетних угод, що визначають «загальні правила, що уряд може робити»³⁰.

Богдан Гаврилишин
(народився у 1926 р.)

Ректор Міжнародного інституту менеджменту МІМ-Женева, іноземний член НАН України, академік Міжнародної академії менеджменту і Світової академії мистецтва та науки, дійсний член Римського клубу

Основні твори — **«Навчання керівних кадрів — Методичні аспекти»** (1977), **«До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє»** (1980), **«Залишаюь українцем»** (2011)

Гаврилишин є вихідцем з Тернопільської області, проте значну частину життя провів за кордоном, викладаючи у вищих навчальних за-

кладах Канади та Швейцарії. Після проголошення незалежності України науковець плідно працює як на батьківщині, так й за її межами.

Гаврилишин — один з найбільш знаних у світі фахівців з менеджменту. Численні праці науковця присвячені проблемам ефективної організації економічної освіти, побудові ефективного суспільства, економічним аспектам державотворчого процесу.

Кропіткий аналіз проблем сучасного виробничого менеджменту, визначення «вузьких місць» та розробка пропозицій і рекомендацій щодо їх ліквідації спираються на багаторічний досвід практичної діяльності автора у цій сфері. Тож розгляд кожного питання, кожної «білої плями» у наукових працях Гаврилишина знаходить не лише глибоке теоретичне обґрунтування на базі застосування, за його словами, описового і аналітичного способів³¹, але й позначений численними аргументами прикладного характеру.

Теоретична та методологічна інноваційність, широке застосування міждисциплінарного підходу є виразною ознакою досліджень науковця. Зокрема, саме Гаврилишин запропонував розширити коло досліджень ефективності управління підприємством, шляхів вдосконалення креативного менеджменту за допомогою таких незвичних для економістів та менеджерів допоміжних методів, як «біологічний аналіз, біоніка та креативність груп, синектика»³². В цьому ракурсі надзвичайно плідним виявився доробок вченого щодо методики оцінки ефективності роботи менеджерів³³, який приніс автору світове визнання.

У фундаментальній праці «До ефективних суспільств. Дорогокази в майбутнє» Гаврилишин здійснює ґрунтовний аналіз, «яким чином можна поєднати багатство культурних спадщин для того, щоб світ став життєздатним і ефективним»³⁴. Одним з перших він звертає особливу увагу на роль та місце громадянського суспільства у забезпеченні сучасного економічного розвитку окремих країн та людського суспільства³⁵.

Важливим надбанням світової науки стали дослідження вченого, присвячені розкриттю передумов стійкого економічного розвитку, визначенню його інституціональних підґрунть³⁶.

Значну увагу науковець приділяє проблемам національної економіки незалежної України, специфіці процесів її ринкової трансформації та перспективам подальшого розвитку. Так, досліджуючи особливості відновлювального економічного зростання у вітчизняних умовах, Гаврилишин аргументовано доводить нагальну необхідність збільшення темпів зростання ВВП до 8-10 % щорічно. При цьому передумовами досягнення такої мети, на його думку, є забезпечення «пришвидшення інноваційного процесу», «поліпшення інвестиційного клімату, спрощення процедур, зменшення хабарництва...», «підвищення якості науки, освіти й охорони здоров'я»³⁷.

Дороговказами до ефективного майбутнього України в економічній площині, вважає вчений, є «конкурентоспроможність на внутрішніх та зовнішніх ринках, наукоємна, а не енерго- та ресурсомістка структура економіки, вільний ринок, високий темп інновацій, професійне управління підприємствами...»³⁸.

Григорій Манків
(народився у 1958 р.)

Професор Гарвардського університету та Массачусетського технологічного інституту, співробітник Національного бюро економічних досліджень

Основні твори — **«Макроекономіка»** (1992), **«Принципи економік»** (1998), **«Американська монетарна політика протягом 1990-х рр.»** (2001), **«Дослідження оптимальної стабілізаційної політики»** (2011) — у співавторстві з М. Вайнцірлем

Манків походить з родини українських емігрантів і все життя працює в США. Є автором численних економіко-математичних праць. Зокрема, займається дослідженням проблем впливу недосконалої інформації на формування сукупної пропозиції, доводить девіантний характер її дії на визначення виробничих планів та сприяння зростанню витрат продуцентів, розкриває механізм формування відхилень у попиті та пропозиції, як результату частковості інформації³⁹.

Проведені Манківим теоретичні дослідження рівня безробіття, що не супроводжується зростанням інфляції, (NAIRU) показали, з одного боку, його гістерезисний характер, а, з іншого, виявили економетричні ускладнення при його аналізі. Зокрема, базове рівняння залежності інфляції та безробіття «недостатньо відображають кореляцію шоків пропозиції ... з безробіттям»⁴⁰. «Зростання продуктивності», твердить Манків, може мати наслідком зменшення й інфляції, і безробіття»⁴¹.

Відповідно виникають суттєві проблеми щодо проведення ефективної державної політики по боротьбі з безробіттям та інфляцією⁴².

Манків першим застосовує гіпотезу Р. Холла стосовно споживання товарів довгострокового користування⁴³. На основі економіко-математичної моделі та емпіричних досліджень він доводить відсутність відмінностей між динамікою споживчих видатків на товари тривалого користування та динамікою видатків на придбання товарів короткострокового користування та послуг⁴⁴.

Численні дослідження Манківа присвячені актуальним питанням державного регулювання, зокрема, проблемам оптимізації стабілізаційної політики⁴⁵, особливостям проведення монетарної⁴⁶ та фіскальної політики⁴⁷. На основі ґрунтовних економіко-математичних моделей та широкого застосування емпіричних даних вчений доводить необхідність обмеженого втручання держави в економічну діяльність.

Надзвичайну популярність Манківу принесли його класичні підручники: «Мікроекономіка», «Макроекономіка» та «Принципи економікс», що витримали неодноразові перевидання та перекладені на багато мов.

8.5 Економічна думка незалежної України

Передумови розвитку економічної думки в незалежній Україні. На рубежі ХХ та ХХІ ст. перед новими незалежними країнами постали завдання пошуку власного шляху розвитку в мінливому світі глобальних викликів і проблем. Вирішальну роль у його виборі відіграв приклад країн з розвинутою соціально орієнтованою ринковою економікою, які досягли певних успіхів у технологічному розвитку і демонстрували позитивні надбання у соціально-економічній та політичній сферах.

Перші кроки становлення національної економіки України були пов'язані з використанням узагальнених неокласичних теорій ринкової економіки, зокрема, монетаристських. Однак занадто висока соціальна ціна ринкових реформ, розгортання трансформаційної кризи виявили обмеженість «імпортних» рецептів та їх неадекватність умовам незалежної України. Перед вітчизняними вченими-економістами постали складні завдання визначення загальних напрямків ринкової трансформації та принципів розбудови національної економіки з урахуванням історичних та цивілізаційних особливостей України, її національних інтересів у глобальному просторі. На думку багатьох українських вчених-економістів, логіка такої трансформації вимагала здійснення наступних важливих реформ:

— суверенізація економіки. Йшлося не тільки про оформлення її географічних та економічних кордонів, але й становлення конкурентоспроможного національного товарного виробництва;

— поступове та обґрунтоване роздержавлення і приватизація підприємств, в результаті яких мала бути сформованою багатоукладна економіка з різноманітними формами власності, підприємництва та господарювання. Держава мала залишатися власником стратегічних об'єктів суспільного значення;

— формування сприятливих умов для вільного підприємництва та праці, поступова лібералізація ціноутворення і зовнішньоекономічних зв'язків, узгоджена з відповідними структурними зрушеннями;

— досягнення та підтримка сталого та динамічного зростання національної економіки;

— інституціоналізація як процес формування необхідних для економічних перетворень інститутів і передумов. Визначення змісту, напрямів, меж та інструментів економічної політики держави;

— соціалізація та екологізація економіки;

— органічне включення національної економіки в глобальний економічний простір, ефективна інтеграційна політика.

Реалізація визначених зрушень вимагала ретельного наукового обґрунтування, нових фундаментальних та прикладних досліджень.

Фундаментальна економічна наука (загальна теорія та методологія). На пошук нових, відповідних часу, ідей і підходів були спрямовані зусилля таких українських вчених-економістів, як: *В. Базилевич, О. Білорус, Б. Буркинський, В. Гесць, А. Гриценко, М. Звєряков, Б. Кваснюк, Е. Лібанова, І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Савчук, Ю. Туниця, А. Чухно* та інших.

Розвиваючи еволюційну парадигму економічної теорії, *А. Чухно* виявив принципи та закономірності розвитку і трансформації сучасних економічних систем. Виходячи із нових тенденцій усупільнення виробництва і праці, він пов'язав перехід до сучасної ринкової економіки зі становленням нового постіндустріального технологічного способу виробництва, переконливо довів, що вже на етапі перехідної економіки має бути забезпечений взаємозв'язок і взаємодія індустріальної ринкової та постіндустріальної інформаційної економіки.

На сучасній методологічній платформі *В. Гейцем* розроблено ендогенно орієнтовану модель розвитку економіки України з переходом до постіндустріального суспільства, в якій акцентується опора на внутрішні ресурси і забезпечення національних економічних інтересів. У зв'язку з цим принципи значення мають започатковані *Е. Лібановою* фундаментальні основи соціальної економіки та політики в Україні.

Вагомий внесок в теорію економічної динаміки і структурних змін в національній економіці внесли **В. Базилевич, В. Гець, І. Лукінов, Б. Кваснюк, Л. Шинкарук. В. Базилевич** є засновником новітніх парадигмальних підходів у висвітленні метафізичної сутності економічного знання, дослідженні страхової діяльності, конкурентоспроможності страхового ринку України, поглибленому аналізі теоретико-методологічних проблем макро- та мікроекономіки; виявленні сутнісних особливостей та суперечностей глобалізації світогосподарського розвитку. Під його керівництвом вперше з новітніх позицій історико-економічного аналізу здійснюється системне теоретичне осмислення та введення у науковий обіг в Україні та за її межами ідейно-теоретичного спадку видатних фундаторів та представників економічної науки в Київському університеті в середині XIX — на початку XX ст., суспільних діячів та реформаторів.

У дослідженнях **В. Базилевича** і **А. Чухна** значне місце посідає проблематика інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу, як ключових складових постіндустріального розвитку. Визначенню місця та співвідношення інноваційних та інвестиційних теорій у фундаментальній економічній науці присвячені праці **В. Савчука**.

Широкий тематичний діапазон мають загальнотеоретичні та методологічні дослідження **А. Гриценка**. В них обґрунтовано концепції сумісно-роздільних відносин, інверсійного типу ринкової трансформації, інституціональної архітекτονіки та економічної динаміки; теорію соціально-часової вартості; аналізуються особливості природно-історичного та соціокультурного типів розвитку, закономірності інформаційно-мережевої економіки.

У наукових працях **Ю. Пахомова** висвітлено глобальні проблеми сучасних цивілізацій, обґрунтовано метаісторичні принципи та синергетичний підхід до аналізу цивілізаційного розвитку, визначено цивілізаційне положення України, як складової Східнохристиянської православної цивілізації.

Методологію і стратегію загальносистемної інтеграції економіки, екології і соціального розвитку при активній ролі держави обґрунтували в своїх дослідженнях **О. Білорус, Б. Буркинський і Ю. Туниця**.

У працях **М. Звєрякова** досліджуються фундаментальні теоретичні проблеми і передумови формування національної економічної системи, в тому числі, діалектика перехідних економічних форм; особливості первісного нагромадження капіталу, національного відтворення; закономірності становлення ринкової системи; протиріччя і межі її ліберальної моделі та імперативність врахування історичної та культурної специфіки українського суспільства.

Концепції державного регулювання в перехідній економіці. На початку ринкових перетворень в суспільних та політичних колах часом принижувалася роль держави в економіці. У подоланні таких помилкових поглядів, дослідженні актуальних проблем державного регулювання перехідної економіки, його ефективних форм та методів провідна роль належить таким вченим-економістам, як: *О. Алімов, О. Амоша, О. Бакаєв, В. Бородюк, Б. Буркинський, В. Гейць, В. Голіков, О. Ємельянов, Б. Кваснюк, Е. Лібанова, Ю. Лисенко, І. Лукінов, І. Маничуров, О. Онищенко, О. Осауленко, М. Чумаченко, А. Чухно* та іншим.

На тлі кризи економіки, значного спаду виробництва і зростаючого безробіття важливо було виявити стратегічні цілі соціально-економічного розвитку, визначити механізми їх досягнення та відповідні функції держави. На вирішення цих проблем спрямовано дослідження *В. Гейця, Б. Кваснюка, Е. Лібанової* та інших членів Відділення економіки НАН України, в результаті яких обґрунтовано концептуальні засади державної стратегії економічного розвитку України на довгострокову перспективу, що орієнтована на забезпечення стабільного зростання на основі інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, її структурно-технологічного оновлення та інтеграції у світову економіку. Наукове обґрунтування та реалізація даної стратегії вимагали використання ефективних методів прогнозування, програмування та планування, у тому числі на основі сучасних економіко-математичних методів та моделей. Значний внесок у вирішення цих проблем належить колективу вчених Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України під керівництвом академіка *В. Гейця*. За результатами досліджень було суттєво розвинуто методологію, теорію та методичні підходи до побудови комплексних інтегрованих моделей макроекономічного аналізу та середньо- і довгострокового прогнозування економіки України в умовах нестійкої економічної кон'юнктури та з урахуванням особливостей перехідної економіки.

Проблематика економічного прогнозування займає провідне місце у наукових розробках *Є. Бершеди*. В них знайшли відображення актуальні аспекти довгострокового прогнозування соціально-економічного та науково-технічного розвитку України; прогнозування розвитку інвестиційного комплексу; використання прогнозів у соціально-економічному управлінні технологіями.

Актуальні проблеми економіко-математичного моделювання процесів соціально-економічного розвитку є пріоритетним напрямом діяльності *О. Власюка*. Серед його теоретичних здобутків методологія кількісної оцінки характеристик суспільного розвитку та методика визначення порівняльної важливості заходів макроекономічної стабілізації.

Ним розроблені аналітичні моделі визначення пріоритетів національних інтересів України, оцінки рівня суверенітету національної економіки, а також стратегічних напрямків та заходів подолання економічної і соціальної кризи в Україні; міжгалузеві балансові моделі оцінки залежності галузей економіки від імпорту та комплексного аналізу цінової хвилі в економіці України; економетричні моделі для визначення обсягів виробництва у співставних цінах та прогнозування обсягів зовнішньої торгівлі України у товарному та регіональному розрізах.

За результатами наукових досліджень **О. Бакаєва** розроблено економіко-математичні моделі прогнозування розвитку виробництва, а також обґрунтовано методологічні підходи до розробки системи математичних моделей розвитку економіки України (УКРМАКРО, УКРМАКРО-2, УКРМАКРО-3). Наукові праці **В. Бородюка** присвячені макроекономічному моделюванню і прогнозуванню розвитку народного господарства. За результатами досліджень розроблено науково-методичне забезпечення цільових комплексних програм.

Оцінка та прогноз темпів і пропорцій розвитку й розміщення продуктивних сил на території України були отримані **О. Алимовим**. Питанням економіко-математичного моделювання в аграрному виробництві присвячені дослідження **О. Онищенко**. В них удосконалено методологію багатокритеріальної оптимізації на основі параметричного програмування, а також визначено методологічні засади реструктуризації сільського сподарських підприємств суспільного сектора в підприємницькі структури, що відповідає умовам ринкових трансформацій. Застосування економіко-математичних методів та інформаційних технологій трансформаційного періоду займає провідне місце в наукових дослідженнях **Ю. Лисенка**. **І. Маницуров** започатковував дослідження актуальних проблем інституційного планування в системі державного регулювання економіки.

Ефективне державне регулювання економіки неможливе без надійного зворотного зв'язку, який має забезпечувати система національної статистики. Довгостроковим програмам і актуальним проблемам її розвитку в контексті опанування світових стандартів присвячені наукові праці **О. Осауленка**.

Оскільки важливою складовою ринкових перетворень розглядалася приватизація державної власності, то ця проблема зайняла важливе місце в дослідженнях українських вчених. Одним з перших концептуальних засад поступової та ефективної приватизації розроблено **В. Голіковим**, особливості трансформації власності в перехідній економіці України проаналізовано **В. Бородюком**. Наукові праці **Б. Буркинського** за цим напрямком присвячено функціонуванню морських портів та особливостям їх приватизації.

Загалом, науковці академічного рівня критично ставилися до «шовкової терапії» та позбавлення держави прав розпорядження стратегічними об'єктами суспільного, національного значення.

Поступово погляди на перехідну економіку і роль в ній держави розширилися та набули комплексного характеру, що знайшло відображення, зокрема, у концепції інформаційно-інноваційної економіки *А. Чухна*, яка містить широкий спектр методів державного регулювання економіки, інтеграції господарського механізму і національної інноваційної системи.

Інституціональні перетворення та економіко-правові аспекти господарювання. Практика перехідної економіки перших років незалежності України показала, що інституціональні перетворення нерідко запізнювались у порівнянні з об'єктивним ходом трансформаційних процесів. Певні негативні соціальні наслідки ринкових реформ в значній мірі були пов'язані з недосконалістю економіко-правової бази господарювання. Проблематика інституціональних перетворень зайняла центральне місце в дослідженнях вчених-економістів *О. Бородіної, В. Бородюка, Б. Буркинського, В. Гейця, В. Голікова, А. Гриценка, Б. Данилишина, М. Зверякова, В. Мамутова, В. Новицького, Ю. Пахомова, В. Савчука* та інших.

Ю. Пахомов розробив фундаментальну теорію еволюції інституціонального середовища сучасних перехідних суспільств. Актуальним проблемам інституційної архітектури національної економіки присвячені наукові праці *А. Гриценка*. Інституційна структура аграрної економіки досліджується *О. Бородіною*.

Значний внесок в розробку економіко-правових засад господарювання належить *В. Мамутову*, який обґрунтував фундаментальні положення господарського права, здійснив систематизацію і кодифікацію господарського законодавства, запропонував заходи щодо узгодження господарського права Європейського Союзу та України, що в цілому сприяло укріпленню законодавчих основ розвитку національної економіки.

Зважаючи на провідну роль корпоративного сектору у сучасній економіці, *В. Голіков* обґрунтував заходи економічної політики щодо організаційно-правових перетворень у корпоративному секторі.

Інституційним аспектам міжнародних економічних зв'язків присвячено ряд праць *Б. Буркинського* та *В. Новицького*. Зокрема, *Б. Буркинському* належить вагомий внесок в розробку економіко-правових засад створення та функціонування спеціальних економічних зон, а також становлення інституційних засад сучасної національної морської політики України, розвитку її торговельного судноплавства.

На основі результатів досліджень українських вчених були розроблені і прийняті важливі державні документи щодо інституційних перетворень в економіці, зокрема, «Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004—2015 рр.», «Господарський кодекс України», Державна науково-технічна програма «Економічні проблеми розвитку державності України», «Концепція формування підприємництва», «Концепція Державної морської політики України» та інші.

Інноваційна економіка та структурні перетворення Здатність національної економіки до розробки та впровадження піонерних інновацій є ключовою умовою її конкурентоздатності й приналежності до авангардного технологічного ядра світової економіки на відміну від відстаючої периферії. Надання економіці України інноваційного характеру, обґрунтування необхідних для цього структурних перетворень і заходів економічної політики — ці проблеми є пріоритетними в українській економічній науці. Їх вирішенню присвячені дослідження *О. Алімова, О. Амоші, Л. Безчасного, В. Гейця, М. Герасимчука, О. Ємельянова, М. Зверякова, І. Лукінова, О. Онищенко, М. Паламарчука, М. Чумаченка, Л. Шинкарук, С. Ямпольського* та інших вчених.

Наукові новації *В. Гейця* пов'язані з розробкою змісту та механізмів забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України, концептуалізацією стратегічних пріоритетів політики держави у цій сфері, формуванням засад економіки та організації високих технологій. На ефективності та безпечності економічного та структурно-інноваційного розвитку акцентує увагу в своїх дослідженнях *О. Білорус*. Пошуку шляхів інтенсифікації інноваційних та інвестиційних процесів присвячені наукові дослідження *О. Амоші*. Проблеми науково-технічного прогресу, його економіка, зокрема, економічні аспекти автоматизації виробництва аналізуються у наукових працях *М. Чумаченка* та *М. Герасимчука*. В контексті наукової організації праці розглядається створення та удосконалення автоматизованих систем управління *О. Алімовим*. Місце інноваційної політики в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та пріоритети інноваційної стратегії українських реформ розглянуто в роботах *О. Власюка*.

Особлива роль в інноваційному розвитку належить промисловості, зокрема, машинобудуванню. Технологічним інноваціям у машинобудуванні та економічним чинникам їх впровадження присвячені дослідження *С. Ямпольського*. В контексті структурних перетворень в економіці важливе значення мають розробки *О. Онищенко* та *М. Паламарчука* щодо агропромислового комплексотворення та формування аграрних і аграрно-промислових виробничо-господарських систем.

Широкий діапазон досліджень проблем інноваційної економіки притаманний науковим працям **Б. Буркинського**. Зокрема, в них аналізуються реструктуризація господарських комплексів Причорноморського регіону України, формування національних транспортно-технологічних систем, ефективне функціонування товарних ринків з позицій державних (суспільних) інтересів, визначення пріоритетів регіональної інноваційно-інвестиційної політики. Ефективність капітальних вкладень і капітального будівництва досліджується **О. Ємельяновим**. Інноваційні процеси у сфері вищої освіти висвітлено у наукових працях **М. Звєрякова**.

Фінансові та монетарні аспекти економічного розвитку. Інноваційний розвиток і структурні перетворення в реальному секторі економіки України вимагали відповідних змін в сфері фінансів, кредиту та грошового обігу. Цій проблематиці присвячено наукові дослідження **О. Бакаєва, В. Базилевича, В. Вишневського, В. Гейця, А. Гриценка, А. Даниленка, Т. Єфіменко, В. Загорського, Б. Кваснюка, В. Симоненка, М. Чумаченка, А. Чухна** та інших вчених.

Результатом досліджень стали нові концепції та теорії, зокрема, піонерна у сучасній Україні концепція переростання товарно-грошового господарства у товарно-кредитне **А. Чухна**, соціально-часова теорія вартості, представницька теорія грошей і концепція розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці **А. Гриценка**. У наукових працях **В. Вишневського, В. Гейця, А. Гриценка, А. Даниленка, Т. Єфіменко** та інших розроблено головні засади грошово-кредитної, фіскальної та бюджетної політики держави.

Передумовою формування ефективної фіскальної та монетарної системи мало стати удосконалення господарського обліку. Зокрема, **О. Бакаєвим** розроблено систему галузевих розрахунків для промисловості на основі системи національних рахунків. Розробці теоретичних основ і ефективних механізмів фінансово-кредитного регулювання економіки присвячені наукові праці **А. Даниленка**. Йому належить вагомий внесок у вирішення таких актуальних проблем, як підготовка та проведення грошової реформи, подолання інфляції та досягнення фінансової стабілізації в умовах перехідної економіки.

Важливим фінансовим аспектом розвитку перехідної економіки є формування системи оподаткування. В роботах **В. Вишневського** сформульовано принципи оподаткування в умовах ринкової трансформації економіки; обґрунтовано формування податкового режиму, сприятливого для вітчизняного виробника; визначено ефективну структуру і механізм обчислення податків з підприємств, що враховують інституціональні особливості емерджентної економіки. **В. Симоненку** належать

фундаментальні розробки з проблем формування та виконання державного бюджету.

Фінансовій підтримці економічного зростання, обґрунтуванню механізмів конвертації заощаджень в інвестиції та фонд нагромадження присвячено наукові розробки **Б. Кваснюка**. У наукових працях **В. Загорського** визначено основні економічні параметри ринку цінних паперів у перехідний період та його значення в системі ринків; проаналізовано особливості обігу цінних паперів на первинному та вторинному ринках. Концептуальне обґрунтування теоретичних та практичних аспектів страхового ринку стало суттєвим результатом досліджень **В. Базилевича**.

Соціальна економіка. Соціальна ціна ринкових реформ в Україні виявилася занадто високою. Чисельність населення країни зменшилася, значна його частка опинилась за межею бідності. Високий рівень безробіття, інфляція, надмірне соціальне розшарування стали прикметами часу. Досліджуючи соціально-економічні процеси, українські вчені **О. Амоша, Л. Безчасний, О. Білорус, О. Бородіна, С. Дорогунцов, Е. Лібанова, І. Лукинов, В. Мікловда, О. Нестеренко, С. Пирожков** та інші розробляють важливі компоненти теорії соціально орієнтованої ринкової економіки, в якій високий рівень ефективності економіки має поєднуватися з розвинутою соціальною сферою та ефективною соціальною політикою держави, соціальною захищеністю людей. Обґрунтування та реалізація цієї теорії викликала до життя соціальну економіку як важливий напрямок економічної думки України.

Народження та розвиток соціальної економіки в сучасній Україні безпосередньо пов'язані з науковою діяльністю **Е. Лібанової**. Її наукові розробки присвячено фундаментальним засадам соціоекономічного розвитку, фундаментальним і прикладним проблемам народонаселення, прогнозування соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів. Соціальна політика розглядається в контексті забезпечення пріоритетності людського розвитку. Плідні наукові рекомендації та пропозиції **Е. Лібанової** сприяли підвищенню рівня обґрунтованості та соціальної спрямованості багатьох державних рішень, в тому числі, пенсійної реформи.

Запропонована **С. Пирожковим** теорія нестабільності демографічної системи дозволила по-новому осмислити процеси відтворення населення, міграції, еволюції вікової структури. Важливе методологічне значення має обґрунтоване ним поняття потенціалізму у людському розвитку, а також визначення структури загальних меж та методів прогнозування трудового потенціалу.

О. Власюком розроблена базова методика оцінки регіональних рівнів людського розвитку щодо країн, які перебувають у перехідному стані. Розрахована за цією методикою динаміка рівнів людського роз-

витку по регіонах України дозволяє обґрунтувати пріоритети державної регіональної політики, спрямованої на стимулювання та вирівнювання регіонального розвитку.

Проблеми теорії і практики ефективного розвитку та використання трудового потенціалу досліджуються у наукових працях **В. Мікловди**. Проблеми зайнятості населення та ринку праці входили у коло наукових інтересів **С. Дорогуниці**. Він обґрунтував комплексний підхід до розвитку національної економіки України, який інтегрує соціально-економічні, екологічні та науково-технічні складові.

Значний внесок в розробку проблематики економіки праці вніс **О. Нестеренко**. Економічні та соціальні проблеми промислового виробництва, зокрема, економіка та охорона праці, досліджуються **О. Амошею**. Людський розвиток на селі та роль сільських громад розглядаються в роботах **О. Бородіної**. В контексті соціальної економіки **Л. Безчасний** проаналізував перспективи споживчої кооперації в Україні.

В наукових працях **І. Лукінова** обґрунтовано методологічні підвалини соціального захисту населення, розроблено систему відповідних заходів державної політики. Важливим узагальненням соціальної орієнтації економіки в міжнародному аспекті є теорія соціальної глобалістики **О. Білоруса**, в якій наголошується на необхідності врахування соціальних факторів і наслідків глобалізації й відповідного корегування економічної політики держав та дій міжнародних економічних організацій.

Регіональна економіка та економіка природокористування. Ринкові перетворення передбачають розширення економічної самостійності не тільки підприємств, але й регіонів України. Передача вагомих економічних повноважень від центральних органів державного управління до органів місцевого самоврядування вимагає підвищення їх відповідальності та обґрунтованості управлінських рішень. Саме в регіонах країни виробничі процеси безпосередньо впливають на природу й набувають статусу господарського природокористування. Тому проблеми регіональної економіки і економіки природокористування є взаємопов'язаними. Плідні результати дослідження зазначених проблем досягнуто такими вченими, як **О. Алимов, Б. Буркинський, М. Долішній, О. Ємельянов, Е. Лібанова, В. Мамутов, В. Мікловда, М. Мелешкін, М. Паламарчук, В. Симоненко, Ю. Туниця, М. Чумаченко, В. Цемко, А. Шлепаков**.

Вагомий доробок регіональна економіка сприйняла від теорії та практики розвитку і розміщення продуктивних сил. Дослідження **О. Алимова** пов'язані з оцінкою та прогнозуванням темпів і пропорцій розвитку й розміщення продуктивних сил на території країни у взаємозв'язку з охороною навколишнього середовища. За результатами розробок **М. Паламарчука** запропоновано методику визначення рівня роз-

витку народного господарства областей та економічних районів. В його наукових працях також висвітлені питання територіального планування, економіки районів, раціонального використання природних ресурсів. Проблеми комплексного планування економічного розвитку регіонів знайшли відображення у роботах **О. Ємельянова**.

Значну увагу регіональним аспектам господарювання приділяє **В. Мамутов**. Його розробки присвячені соціально-економічному розвитку територіальних систем, розмежуванню компетенції між центром та регіонами, правовому забезпеченню регіонального управління. У працях **М. Чумаченка** обґрунтовано заходи щодо удосконалення регіональної статистики, планування економічного та соціального розвитку регіонів, екології та ресурсозбереження.

Визначення теоретичних основ, напрямків, механізмів та заходів регіональної економічної політики містять наукові розробки **О. Амоші, Б. Буркинського, Б. Данилишина, М. Долішнього, Е. Лібанової, В. Мікловди, А. Шлепакова**. Сучасні механізми регулювання регіонального розвитку визначено в роботах **М. Долішнього, Б. Данилишин** обґрунтував напрямки та інструменти вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів, подолання депресивності територій та стимулювання економіки малих монофункціональних міст. **Е. Лібанова** запропонувала методику вимірювання людського розвитку в регіонах України. Регіональні особливості розвитку підприємництва знайшли відображення в роботах **В. Мікловди**.

Наукові розробки **Б. Буркинського** присвячені структурним зрушенням у промисловому та морегосподарському комплексі Причорноморського регіону України, екологізації регіональної економіки, запровадженню принципів «зеленої економіки», а також сталому соціально-економічному розвитку Причорномор'я. Екологічні проблеми Східного регіону та шляхи їх подолання висвітлено у працях **О. Амоші**. Науково-технічні аспекти охорони довкілля визначено **А. Шлепаковим**.

Економіка природокористування займає провідне місце в дослідженнях **М. Мелешкіна, Ю. Туниці, В. Цемка, М. Мелешикін** проаналізував проблеми економіки та екології моря і Світового океану, здійснив економічне районування Світового океану, запропонував економічні методи оцінки наслідків забруднення морів та океанів для народного господарства, а також моделі довгострокових прогнозів взаємодії системи «економіка — навколишнє середовище».

Ю. Туниця є засновником нового наукового напрямку — екологічна економіка. Він обґрунтував концепцію формування екологічної «зеленої» економіки на протигагу традиційній ринковій економіці та визначив можливості переходу України до сталого розвитку. На Конференції ООН з

проблем сталого розвитку «Ріо+20» він виступив з розгорнутим обґрунтуванням необхідності прийняття Екологічної Конституції Землі — глобального міжнародного економіко-правового акту як інструменту трансформації ринкової економіки в економіку сталого розвитку. Ця ідея знайшла широку підтримку у вчених США, Європи та Японії — учасників саміту.

В. Цемко обґрунтував теоретичні основи економіки землекористування, запропонував нову методологію дослідження проблем раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища.

Світова економіка та проблеми міжнародної економічної інтеграції. На рубежі ХХ—ХХІ ст. у світовій економіці розгортаються процеси глобалізації, наслідком яких, з одного боку, є подальше розшарування країн на технологічно авангардний центр і відстаючу периферію, а, з іншого, — незважаючи на новітню світову економічну кризу, ряд нових індустріальних країн підтримують високі темпи економічного зростання, претендуючи на роль нових «локомотивів» світової економіки. Набули інтенсивності та поглибилися інтеграційні процеси між державами. Сформувався Європейський Союз на засадах вищого рівня міжнародної економічної інтеграції; почав діяти Митний Союз між Білоруссю, Казахстаном та Росією. В цих умовах зростає актуальність визначення Україною своїх інтеграційних пріоритетів і позиції у глобальній економіці.

Дослідженню зазначених процесів і проблем присвячено праці таких українських вчених, як **О. Бакаєв, Б. Буркинський, Є. Бершеда, О. Білорус, В. Бородюк, А. Даниленко, І. Лукінов, О. Нестеренко, В. Новицький, Ю. Пахомов, В. Савчук, В. Сіденко, А. Шлепаков.**

В наукових працях **І. Лукінова** визначено особливості еволюції різних економічних систем під впливом сучасних глобалізаційних процесів. Геополітичні зрушення в Європі та світі проаналізовано **Є. Бершедою, Ю. Пахомов** обґрунтував оригінальну типологію світових ринкових моделей та можливості її використання в реформуванні економіки України, розробив теорію глобальних макроекономічних регуляторів у міжнародних економічних відносинах і в конкурентному міжцивілізаційному середовищі. **О. Білорус** — засновник наукової школи глобалістики, а також розробник оригінальної теорії глобалізму. Проблематиці соціально-економічного розвитку Росії з позицій розбудови незалежної України присвячено роботи **В. Бородюка.**

У працях **В. Савчука** представлено концепції глобальної політичної економії, ґрунтовний аналіз проблем світогосподарських зв'язків, міжнародного поділу праці, світового руху капіталів і товарів, умов торгівлі та нееквівалентного обміну. Суперечливий вплив іноземного капіталу на розвиток країн з перехідною економікою обґрунтовано **О. Бакаєвим.** Безпеко-

вий контекст зовнішньоекономічної стратегії і безпека міжнародних економічних відносин України розглянуто в роботах **О. Власюка**.

Важливе значення для майбутнього економіки України має визначення її інтеграційних пріоритетів. Ця проблематика знайшла відображення у наукових дослідженнях **В. Гейця, Б. Буркинського, В. Новицького, Ю. Пахомова, В. Сіденка** та інших вчених. Концепцію інтеграції економіки України в світову економіку на основі структурно-технологічного оновлення обґрунтовано в наукових працях **В. Гейця, В. Новицьким** акцентовано проблеми міжнародної та європейської економічної інтеграції, зовнішньоекономічної діяльності, визначено інституційні та інформаційні компоненти міжнародних економічних відносин. На інтеграційних пріоритетах відкритої економіки наголошується в роботах **Б. Буркинського**. Передумови ефективності інтеграційних процесів України на пострадянському просторі аналізуються в роботах **О. Власюка**.

Значний внесок в дослідження проблем інтеграції України у світову економіку належить **В. Сіденку**. В колі його наукових інтересів — зовнішньоекономічна діяльність України і визначення її місця на міжнародних ринках; формування моделі участі країни в глобалізаційних процесах, переваги та ризики членства України у СОТ, приєднання України до зони вільної торгівлі з Європейським Союзом та розвитку інших форм інтеграції з Європейським Союзом, взаємодії України з Митним Союзом Республіки Білорусь, Республіки Казахстан і Російської Федерації та іншими євразійськими об'єднаннями. Геополітичне положення України вимагає від українських вчених ретельного аналізу та обґрунтування варіантів інтеграції України з міжнародними економічними об'єднаннями.

Економічна безпека та оборонна економіка. Здобуття незалежності будь-якою країною цілком природно актуалізує проблеми її національної безпеки та оборони. Це є вірним і для України, яка з перших років незалежності зіткнулася з багатьма проявами внутрішньої та зовнішньої небезпеки. Внутрішні чинники економічної небезпеки пов'язані, перш за все, з тінювим сектором економіки та природно-техногенними катастрофами. Зовнішні чинники обумовлені потенційною або реальною залежністю країни від інших держав щодо забезпечення життєво необхідними ресурсами та продуктами. Ця залежність може мати широкий діапазон, породжуючи відповідно енергетичну, технічну, продовольчу, фінансову небезпеку тощо. Актуальним залишається забезпечення обороноздатності країни у воєнно-технічному аспекті.

Зазначені та інші проблеми економічної безпеки та оборони досліджуються в працях **О. Бакаєва, Є. Бершеди, Б. Буркинського, О. Власюка, В. Гейця, Б. Данилишина, Б. Кваснюка, В. Мамутова, В. Мунтіяна, С. Пирожкова, В. Савчука** та інших вчених. Важливим результатом спі-

льних зусиль стало визначення змісту, будови та структури національної економічної безпеки, її індикаторів і механізмів укріплення.

С. Пирожкову та *О. Власюку* належить розробка концептуальних основ національної безпеки на основі комплексної оцінки системи взаємозалежних параметрів економічної, демографічної, соціальної, оборонної політики, гармонійного і безпечного розвитку суспільства, держави та особистості. *О. Власюк* запропонував теоретичне та науково-методологічне обґрунтування економічної безпеки як окремого напрямку економічної науки. Важливим напрямом його досліджень є проблематика енергетичної безпеки.

Розробці актуальних питань фінансової безпеки присвячено наукові праці *В. Гейця*. *Б. Данилишин* характеризує безпосередні зв'язки природно-техногенної та економічної безпеки, оскільки природні та техногенні катастрофи наносять величезні втрати економіці країни. *С. Пирожкову* належать концептуальні підходи до національної безпеки на основі комплексної оцінки системи взаємозалежних параметрів економічної, демографічної, соціальної, оборонної політики, гармонійного і безпечного розвитку суспільства, держави та особистості. На проблемах саме економічної безпеки у контексті захисту національних інтересів наголошується в стратегічних дослідженнях *Є. Бершеди*. Концептуальні засади продовольчої безпеки та впровадження екологічно чистого виробництва обґрунтовуються в працях *Б. Буркинського*.

Внутрішні чинники економічної небезпеки досліджуються *О. Бакаєвим* та *В. Мамутовим*. За результатами досліджень *О. Бакаєва* розроблено методику оцінки обсягів тіньової економіки. Заходи по запобіганню господарських злочинів та інших правопорушень у сфері економіки запропоновано в наукових працях *В. Мамутова*. Зовнішні чинники енергетичної та продовольчої небезпеки визначено у працях *В. Савчука*.

Оборонна економіка є центральною проблемою наукових інтересів *В. Мунтіяна*. Ним розроблена модель трансформації оборонної економіки у відповідності до умов ринкових відносин, визначено механізми фінансового забезпечення обороноздатності держави, удосконалення господарювання підприємств та об'єднань оборонно-промислового комплексу, запропоновано дієві заходи щодо забезпечення ефективного функціонування оборонної сфери в умовах перехідної економіки.

Отже, українська економічна наука активно розвивається, гідно відповідаючи на найактуальніші виклики часу. Вітчизняні вчені-економісти розробляють наукові концепції та теорії оновленої глобальної та національної економіки, пропонують обґрунтовані проекти законодавчих актів й урядових рішень, ведуть плідну освітянську та громадську роботу.

ДОВІДКОВО-БІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЧЛЕНІВ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Прізвище, ім'я, по батькові	Біографічні відомості	Основні наукові праці та державні документи
 <p style="text-align: center;">Алімов Олександр Миколайович</p>	<p>Ветеран Великої Вітчизняної війни, доктор економічних наук, професор, академик НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту економіки промисловості АН України (1969-1972), голова Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (1973-1984) радник при дирекції Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (2005—2010), радник директора Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (з 2011)</p>	<p>«Рыночные трансформации в переходной экономике» (1998), (а). «Структура промислового виробництва в системі ринкової економіки» (2000), (а). «Стратегія структурної перестройки промисленості» (2001), (а). «Удосконалення економічного механізму регулювання розвитку промислового комплексу України» (2001), (р,а). «Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення» (2005), (а). «Финансово-монетарні важелі економічного розвитку» (2008), (а)</p>
 <p style="text-align: center;">Амоша Олександр Іванович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор Інституту економіки промисловості НАН України</p>	<p>«Экономическая эффективность улучшения условий труда» (1998), (а). «Концепція державної промислової політики України» (2000), (р,а). «Людина та навколишнє середовище: економічні проблеми екологічної безпеки виробництва» (2002), (а). «Активізація інноваційної діяльності: організаційно-правове та соціально-економічне забезпечення» (2007), (р,а). «Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку» (2011), (р,а)</p>

* Умовні скорочення: **(р)** — за редакцією; **(о)** — одноосібна; **(а)** — один із авторів

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Базилевич Віктор Дмитрович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії наук вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, декан економічного факультету та завідувач кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Природні монополії» (2006), (о). «Сучасна економічна освіта: Україна і Бонський процес»(2006), (а). «Метафізика економіки» (2007), (а). «Потечний ринок» (2008) (а). «Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку» (2008), (р,а). «Філософія економіки. Історія» (2011), (а)</p>
 <p>Бакас Олександр Олександрович (1927—2009)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, зав. відділом Інституту кібернетики НАН України</p>	<p>«Мікроекономічне моделювання та інформаційні технології», (о). «Міжнародні транспортні коридори України: сети и моделирование», (о). «Макроекономічне моделювання економічного розвитку України», (о). «Теоретичні засади логістики», (о). «Економіко-математичні моделі економічного зростання», (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Безчасний Леонід Костянтинівич (1937—2004)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Споживча кооперація України: проблеми сучасного розвитку» (1999), (0). «Інноваційна складова економічного розвитку» (2000), (0)</p>
 <p>Бершеда Святен Романович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, заст. голови Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (1985-1993), завідувач відділу Інституту законодавства Верховної Ради України</p>	<p>«Співробітництво України і Російської Федерації в інвестиційній сфері та економічна безпека України» (1999), (а). «Суєдство України з Євросоюзом: нові геополітичні реалії та перспективи на Сході Європи» (2004), (0). «Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики безпеки» (1998), (0). «Українсько-польські стосунки та Європейська безпека» (1998), (0)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Білорус Олег Григорович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, дійсний член Міжнародної Академії Бізнесу і дійсний член Академії підприємництва і менеджменту України; академік Нью-Йоркської академії наук, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України (1991—1992), головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Глобалізація і національна стратегія розвитку України» (2001), (о). «Глобалізація и безопасность развития» (2002), (р,а). «Економічна система глобалізму» (2003), (о). «Глобалізація і сталий розвиток» (2005), (о)</p>
 <p>Бордіна Олена Миколаївна</p>	<p>Доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу Інституту економіки та прогнозування НАН України</p>	<p>«Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку» (2003), (о). «Інституційна система надання та використання аграрних субсидій у Фінляндії» (2007), (о). «Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми» (2008), (а). «Відновлена енергетика — перспективи для сільського господарства України» (2008), (а). «Теорія, політика та практика сільського розвитку» (2010), (р,а). «Гіпологізація як інструмент політики розвитку сільських територій» (2011), (р,а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Бородук Володимир Михайлович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Національного інституту економічних програм (1992-1995); директор Інституту Росії НАН України (1995-1997), директор Науково-дослідного інституту економічного розвитку при Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Оцінка стану тіньової економіки України та методи розрахунків її обсягів» (1997), (а). «Пріоритети бюджетної політики та економічне зростання в Україні» (2004), (о). «Закономірності відносин власності та їх врахування у трансформаційних процесах» (2008), (а). «Місце і роль благоустрою у формуванні суспільних відносин» (2010), (а). «Форми власності в системі політичних і економічних відносин» (2009), (а)</p>
 <p>Бурсинський Борис Володимирович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України</p>	<p>«Економіко-екологіческие основы регионального природопользования и развития» (2005), (а). «Інноваційна стратегія у соціально-економічному розвитку регіону» (2007), (р,а). «Економіко-екологіческая безопасность морехозяйственной деятельности» (2008), (р,а). «Соціально-економічний розвиток регіонів Українського Причорномор'я: теорія, методологія, практика» (2010), (р,а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Вишневський Валентин Павлович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, заступник директора Інституту економіки промисловості НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Теоретичні основи і методичне забезпечення формування ефективного механізму розподілу прибутку» (1991), (о) «Уход от уплаты налогов: теория и практика» (2004), (о) «Налоговая политика: методология, теория и практика» (2011), (р,а) «Оподаткування в емерджентній економіці: теоретичні засади і напрями політики» (2012), (о)</p>
 <p>Власюк Олександр Степанович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, перший віце-президент Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України</p>	<p>«Державне управління: плани і проекти економічного розвитку» (2006), (о) «Україна — НАТО: Сучасний стан відносин та перспективи розвитку» (2008), (о) «Система економічної безпеки держави» (2010), (о) «Економіко-математичне моделювання процесів соціально-економічного розвитку України» (2011), (о) «Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового реформування» (2011), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Гесець Валерій Михайлович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, академік РАН, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України (1998-2009), віце-президент НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Нестабільність та економічне зростання» (2000), (о). «Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку» (2003), (о). «Україна у вимірі економіки знань» (2006), (р-а). «Моделі ендогенного зростання економіки України» (2007), (о). «Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України»: в 3 т. (2007), (р-а). «Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку» (2009), (о). «Структурні зміни та економічний розвиток України» (2011), (р-а)</p>
 <p>Герасимчук Микола Семенович (1931—2003)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора Інституту економіки НАН України</p>	<p>«Проблеми зниження фондоемістості і матеріалоемістості промислового виробництва» (1974), (о). «Оборот капітальних вкладень і ефективність відтворення основних фондів» (1980), (о). «Джерела інвестицій та їх економічне регулювання» (1999), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Голіков Володимир Іванович (1929—2004)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки НАН України (1975-1984), зав. кафедри Київського інституту народного господарства ім. Д.С. Коротченка (нині — ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана)</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Предприятіє в системі державного управління та регулювання» (1998), (о). «Розвиток корпоративизму і корпоративних відносин в економіці України» (2003), (о). «Про приватизацію в Україні» (1995), (о). «Приватизація і розвиток ринкової інфраструктури» (1996), (р,а). «Реформування економіки України» (1997), (о)</p>
 <p>Гриценко Андрій Андрійович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»</p>	<p>«Развитие форм обмена, стоимости и денег» (2005), (о). «Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований» (2008), (р,а). «Фискально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку» (2010), (а). «Економіка цивілізацій в глобальному измеренні» (2011), (а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Даниленко Анатолій Іванович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений економіст України, заслужений міністра економіки України (1993-1997), заступник міністра промислової політики (1997-2000), заступник директора Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Інфляція та фінансові механізми її регулювання» (2007), (р,а). «Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку» (2008), (р,а). «Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку» (2010), (р,а). «Державна політика стабілізації фінансів підприємств» (2011), (р,а)</p>
 <p>Данилишин Богдан Михайлович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, голова Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (2006-2009, 2011), Міністр економіки України (2009-2011)</p>	<p>«Безпека регіонів України і стратегія її гарантування» (2008), (р,а). «Відтворення інтелектуального потенціалу у контексті розвитку знаннєвої економіки» (2004), (р,а). «Державна підтримка та податкове регулювання підприємницької діяльності в Україні» (2010), (р,а). «Екологічна складова політики сталого розвитку» (2008), (р,а). «Економіка природокористування і охорони довкілля» (2000), (а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p> <p>Долішній Мар'ян Іванович (1936—2006)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, голова Західного наукового центру НАН та МОН України, керівник Львівського відділення Інституту економіки АН України (1975-1994), директор Інституту регіональних досліджень НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика» (1994), (о). «Регіональна політика: методологія, методи, практика» (2001), (о). «Регіональна політика і механізми її реалізації» (2003), (о). «Регіональна політика: теорія, методологія, практика на рубежі століть (погляд у XXI століття)» (2006), (о)</p>
 <p>Дорогунцов Сергій Іванович (1929—2010)</p>	<p>Доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України, Голова Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (1984-2005), Президент Української екологічної академії наук (1992-2010), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки,</p>	<p>«Екосередовище і сучасність» (2006), (о) «Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку: концепція системно-динамічного вирішення» (2001), (о). «Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України» (2002), (о)</p>

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Ємельянов Олександр Сергійович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, ролдик дирекції Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Основи національної економічної політики України» (2001), (о). «Ринок України: історія та проблеми формування» (2006), (о)</p>
 <p>Сфименко Тетяна Іванівна</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений економіст України, заступник Міністра фінансів України (2008-2010), Президент Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України</p>	<p>«Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету» (2004), (р,а). «Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку» (2008), (а). «Прогнозування макроекономічних наслідків упровадження Податкового кодексу України» (2010), (р,а). «Податки в інституційній системі сучасної економіки» (2011), (о)</p>	

Прізвище, ім'я, по батькові	Біографічні відомості	Основні наукові праці та державні документи
 <p>Загорський Володимир Степанович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії економічних наук України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту економіки і фінансів (2003-2005), ректор Національної академії державної податкової служби України (2006-2007), директор Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України</p>	<p>«Ринок цінних паперів: принципи організації і механізми функціонування» (1995), (о). «Цінні папери. Фондова біржа» (1996), (о). «Проблеми становлення і функціонування фондового ринку України» (2001), (о). «Фінансові системи в перехідній економіці України» (2003), (о). «Розвиток ринку цінних паперів та управління його ризиками» (2008), (о)</p>
 <p>Звряков Михайло Іванович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, ректор Одеського національного економічного університету</p>	<p>«Проблеми теорії переходної економіки» (2007), (о). «Становлення риночної економіки» (2008), (о). «Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії» (2008), (о). «Національна економічна система. Проблеми теорії» (2012), (о)</p>

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Кваснюк Борис Свґенович (1938—2008)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Національні заощадження та економічне зростання» (2000), (р,а). «Роль держави у довгостроковому економічному зростанні» (2003), (р,а). «Конкурентоспроможність національної економіки» (2007), (р,а)</p>
 <p>Лисенко Юрій Григорович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор НаукОВО-дослідного інституту проблем економічної динаміки Донецького національного університету</p>	<p>«Стратегическое управление персоналом» (2002), (р,а). «Управление крупным промышленным комплексом в транзитивной экономике» (2003), (о). «Бюджетування в економічних системах» (2009), (о). «Методы моделирования жизнеспособных систем в экономике» (2009), (о). «Механізми управління виконанням соціально-економічних програм» (2009), (о). «Рефлексивні процеси в економіці: концепції, моделі, прикладні аспекти» (2010), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Лібанова Ольга Марленівна</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, заслужений економіст України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу» (2008), (о). «Львівський розвиток в Україні: інноваційний вимір» (2008), (р,а). «Народжуваність в Україні в контексті суспільно-трансформаційних процесів» (2008 р.), (р,а). «Демографічні чинники бідності» (2009), (р,а). «Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства» (2010), (о). «Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації» (2010), (р,а)</p>
 <p>Лукінов Іван Ларіонович (1927—2004)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України та низки іноземних академій, лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України, заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту економіки НАН України (1991-2004), віце-президент НАН України (1979-1993), академік-секретар Відділення економіки НАН України (1976-1980, 1993-1998)</p>	<p>«Воспроизводство и цень» (1977), (о). «Економічні трансформації» (1998), (о). «Эволюция экономических систем» (2002), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Мамутов Валентин Карлович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України; директор Інституту економіко-правових досліджень НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Экономико-правовые аспекты развития хозяйственного комплекса» (2001), (о). «Экономика и право» (2003), (о). «Хозяйственное право: избранные труды» (2008), (о). «Предприятие и вышестоящий хозяйственный орган» (2010), (о). «Компетенція місцевих органів виконавчої влади, регіональних і міських органів місцевого самоврядування у сфері господарювання» (2010), (о)</p>
 <p>Манзуров Ігор Германович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений економіст України, директор Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України</p>	<p>«Статистика економічного зростання та конкурентоспроможності країни» (2006), (о). «Регулювання соціально-економічного розвитку України» (2010), (а). «Державні інститути регулювання соціального розвитку України» (2011), (о). «Інституційне планування в системі державного регулювання економіки» (2011), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Мелешкін Михайло Тимофійович (1918—1980)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, керівник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР (з 1964 р.); засновник і перший керівник Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР (1970-1980)</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Проблеми дослідження і освоєння Світового океану» (1979), (о). «Економіка та навколишнє середовище» (1981), (о). «Екологічні проблеми Світового океану» (1985), (о)</p>
 <p>Міклова Василь Петрович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений працівник освіти, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, декан економічного факультету Ужгородського національного університету</p>	<p>«Регіональна стратегія розвитку підприємства» (2006), (о). «Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід» (2007), (о). «Агропромислове виробництво в умовах ринкових трансформацій» (2008), (о). «Регіон: проблеми стратегічного розвитку» (2008), (а). «Соціальні ресурси регіону: активізація трудового потенціалу» (2008), (а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Мунгій Валерій Іванович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заступник міністра оборони України (2003-2007), заступник міністра економіки України (2007-2009), генерал-лейтенант, урядовий уповноважений з питань співробітництва з РФ, державними-учасницями СНД, ЄврАзЕС та іншими регіональними об'єднаннями</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Економіка та оборонні витрати: аналіз зарубіжних досліджень і український шлях розвитку» (1998), (о). «Економічна безпека України» (1999), (о). «Основи теорії інформаційної моделі економіки» (2004), (о). «Інформаційна парадигма» (2006), (о). «Політика уряду щодо забезпечення конкурентоспроможності української економіки» (2007), (о)</p>
 <p>Нестеренко Олексій Олексійович (1904—1997)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки України, директор Інституту суспільних наук АН УРСР (1951-1953), директор Інституту економіки АН УРСР (1953-1965)</p>	<p>«Очерки развития народного хозяйства УССР» (1954), (о). «Розвиток промисловості на Україні» (1966), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Новицький Валерій Євгенович (1963—2011)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заступник директора Державної установи «Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України»</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Міжнародна кооперація праці: проблеми та моделі» (1994), (о). «Міжнародна економічна діяльність України» (2003), (о). «Економічні ресурси цивілізаційного розвитку» (2004), (о). «Міжнародна торгівля» (2007), (а). «Інституційні основи інноваційного розвитку економіки» (2008), (о)</p>
 <p>Онищенко Олексій Мусійович (1928—2006)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, завдувач відділу Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»</p>	<p>«Власність у сільському господарстві» (1993), (о). «Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення» (1996), (о). «Реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств» (1999), (о). «Г осподарський механізм агропромислового комплексу кризового періоду» (2001), (о). «Г осподарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи» (2003), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Осауленко Олександр Григорович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор наук з державного управління, член-кореспондент НАН України, Заслужений економіст України, Голова Державної служби статистики України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Демографічна статистика в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» (2004), (о). «Україна: Соціально-економічний стан. Основні показники» (2008), (р,а)</p>
 <p>Паламарчук Максим Мартинович (1916—2000)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки України, лауреат Державної премії у галузі науки і техніки, голова Ради по вивченню продуктивних сил України (1967-1969)</p>	<p>«Схема розвитку и размещения производительных сил УССР на период до 1980 года» (1975), (о). «Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР» (1978), (о)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Пахомов Юрій Миколайович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України, академік-секретар Відділення економіки АН України (1988-1993); директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі» (1997), (ф). «Пути и перепутья современных цивилизаций» (1998), (ф). «Социальная политика в постсоциалистическом обществе» (2001), (ф). «Цивилизационная модель современности» (2002), (ф). «Цивилизационная структура современного мира». В 3-х томах (2005-2007), (р,а)</p>
 <p>Пирожков Сергій Іванович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України, директор Об'єднаного інституту економіки НАН України (2003-2005), директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (2005-2007). Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова</p>	<p>«Демографічні процеси і вікова структура населення» (1976), (ф). «Індекс людського розвитку: досвід України» (1995), (ф). «Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії» (1997), (ф). «Зовнішні трудові міграції в Україні: соціально-економічний аспект», (2005) (ф). «Демографічний і трудовий потенціал», (2008) (ф)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Савчук Володимир Сафронович</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, академік Академії економічних наук України; член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Структура і фінансування вищої освіти в Росії, Україні та країнах ЄС» (1997), (о). «Навчання і дослідження у вищих навчальних закладах України: адміністративні та фінансові питання» (1997), (о). «Інновації і теорія, механізм розробки та комерціалізації» (2003), (а). «Сучасна політична економія: проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень» (2011), (а)</p>
 <p>Симоненко Валентин Костянтинович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії економічних наук України, Заслужений економіст України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, Голова Рахункової палати України (1997-2011)</p>	<p>«Україну возродят регионы» (1995), (о). «Украинское Причерноморье: потенциалные возможности и перспективы развития» (1996), (о). «Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні» (2006), (а)</p>	

Прізвище, ім'я, по батькові	Біографічні відомості	Основні наукові праці та державні документи
 <p>Сіденко Володимир Романович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»</p>	<p>«Глобалізація и экономическое развитие» (2008), (о) «Потенціал ендогенного зростання економіки України» (2010), (о). «Европейская интеграция и экономическое развитие» (2011), (о)</p>
 <p>Туніця Юрій Юрійович</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, ректор Національного лісотехнічного університету України</p>	<p>«Екологічна конституція Землі: сутність і концептуальні засади» (2005), (о). «Економіка і ринок: подолання суперечностей» (2006), (о). «Діалектика глобалізації в контексті екологічного імперативу» (2008), (а). «Екологізація економіки: теоретико-методологічний аспект» (2011), (о). «Екологічна Конституція Землі» (2011), (р,а)</p>

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Цемко Володимир Павлович (1926—1997)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор юридичних наук, член-кореспондент НАН України, керуючий справами НАН України (1967-1995), зав. відділу Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Корисні копалини Світового океану» (1982), (о)</p>
 <p>Чумаченко Микола Григорович (1925—2011)</p>	<p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор Інституту економіки промисловості НАН України (1973-1995), академік-секретар Відділення економіки НАН України (1981-1982), голова Донецького наукового центру (1983-1995), президент Академії економічних наук України в галузі науки і техніки</p>	<p>«Концепція державної промислової політики України» (2000), (а) «Развитие производственной сферы региона: теоретические и практические аспекты государственного регулирования» (2007), (р,а) «Майбутнє України: стратегія поступу» (2008), (р,а) «Регион в условиях роста открытости национальной экономики» (2010), (р,а) «Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України» (2011), (р,а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Чухно Анатолій Андрійович (1926—2012)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений працівник вищої школи України, Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«Перехід до ринкової економіки» (1993), (о) «Постіндустріальна економіка: теорія, практика ті її значення для України» (2003), (о) «Гвори» — Т.1: Становлення і розвиток ринкової економіки»; Т.2: «Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика»; Т.3: Становлення еволюційної парадигми економічної теорії» (2006), (о) «Економічна теорія» (2010), (р-а)</p>
 <p>Шинкарук Лідія Василівна</p>	<p>Доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України, зав. відділу Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»</p>	<p>«Структурні зміни та економічний розвиток України» (2011), (а) «Управління оборотним капіталом в економіці України» (2011), (р-а)</p>	

<p>Прізвище, ім'я, по батькові</p>	 <p>Шлепков Арнольд Миколайович (1930—1996)</p>	<p>Біографічні відомості</p> <p>Доктор історичних наук, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (1978-1991), академік-секретар Відділення АН України (1982-1988)</p>	<p>Основні наукові праці та державні документи</p> <p>«У крaїнськa трудовa імміграція до США і Канади (кінець ХІХ-поч. ХХ ст.)» (1960), (о). «США: «похищені умов» в прошлoм и нaстoящeм» (1983), (о). «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків» (1990), (о)</p>
 <p>Ямпольскій Стефан Михайлович (1906—1998)</p>	<p>Академік НАН України, Заслужений діяч науки України, директор Інституту економіки АН УРСР (1965-1970). Голова Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР (1970-1972)</p>	<p>«Шляхи прискорення створення та освоєння нових знарядь виробництва у машинобудуванні» (1961), (о). «Енциклопедія народного господарства Української РСР» (1980), (р,а). «Ускорення науко-технічного прогреса и інтенсифікація воспроизводства основных фондов» (1987), (р,а)</p>	

Основи терміни та поняття

- Ідея матричних таблиць
- Закон Подолинського
- Концепція вартості Антоновича
- Диктатура пролетаріату
- Домоводство
- «Воєнний комунізм»
- Господарський механізм
- Комуна
- Артільний рух
- Нова економічна політика
- Система матеріальних балансів
- Колективізація
- Колгоспно-кооперативна власність
- Планомірність
- Моделі поточного та перспективного планування
- Наукова організація праці
- Великі цикли господарської кон'юнктури
- Креативне знищення
- Нові комбінації
- Праксеологія
- Крива Кузнеця
- Сучасний тип економічного зростання

Контрольні та дискусійні питання

1. Поясніть економічне значення першого в історії кодексу законів давньоруської держави.
2. В чому відмінність соціально-економічних відносин, що відображені в «Повісті временних літ», «Київському літописі», «Галицько-Волинському літописі», «Ізборнику Святослава», «Слові» Д.Заточника?
3. Чим характеризується економічне значення «Магдебурзького права», «Литовських статутів», «Уставу на Волоки», поглядів І. Вишенського?
4. Які головні напрямки економічної політики Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика?
5. В чому відмінність соціально-економічних відносин, відображених у «Літописі Самовидавця», «новому Уложенні», «Торчинському маніфесті», «Універсалі до селян»?
6. В чому суть просвітницьких соціально-економічних поглядів Ф. Прокоповича?

7. Охарактеризуйте відмінність соціально-економічних поглядів Г. Грабянки та С. Величка.
8. В чому особливість соціально-економічних умов формування економічних поглядів в ХІХ — на початку ХХ ст.?
9. Розкрийте суть економічних позицій громадівців.
10. Наведіть приклади економічних питань, що розглядалися на сторінках журналу «Основи».
11. Охарактеризуйте сучасне значення енергетичної теорії праці С. Подолинського.
12. Які, на ваш погляд, найбільш перспективні суспільно-політичні та економічні погляди М. Драгоманова?
13. Як відобразилася економічна думка Галичини в працях В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика?
14. Яку роль у популяризації марксизму відіграв М. Зібер?
15. Як трактувалися у працях провідних науковців питання предмету політичної економії?
16. В чому особливість економічних ідей, відображених у працях Д. Піхно та О. Білімовича?
17. Поясніть причини високої оцінки робіт Є. Слуцького зарубіжними економістами.
18. На яких теоретичних та методологічних засадах сформувався соціальний напрям у політичній економії?
19. Як оцінюється світовою економічною думкою дослідження М. Туган-Барановським закономірностей капіталістичної економіки?
20. Поясніть роль І. Франка в розвитку демократичної суспільно-економічної думки України.
21. Як позначилася політика «воєнного комунізму» на розвитку теоретико-економічних досліджень в Україні?
22. Чим зумовлювався й яким був рівень сприйняття ленінської концепції НЕПу в ортодоксально-марксистській літературі початку 20-х рр.?
23. У чому полягають об'єктивні і суб'єктивні причини утвердження сталінізму?
24. В чому полягає негативний вплив сталінізму на розвиток політичної економії?
25. Охарактеризуйте етапи розвитку післявоєнної української економічної думки.
26. Які погляди домінували серед представників економічної думки української діаспори?
27. В чому полягають визначальні ознаки підприємця, за Й. Шумпетером?
28. Поясніть, чому, на Ваш погляд, у 1990-2000-х рр. крива Кузнеця не отримує емпіричного підтвердження.

29. *Охарактеризуйте головні напрямки розвитку економічної науки незалежної України.*

Література до теми 8

1. Бартенев С. А. История экономических учений [Текст]: учебн. / С. А. Бартенев. — М.: Экономист, 2003. — С. 253-254 с.
2. Васильєва Р. Х. Історія економічної думки України [Текст]: навч. посібн. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К.:Либідь, 1993. — 272 с.
3. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX — перша третина XX ст.) [Текст] / Л. П. Горкіна. — К.: Наук. думка, 1994. — 244 с.
4. Злупко С. Економічна думка України [Текст]: навч. посібн. / С. Злупко. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.
5. Історія економічних учень [Текст]: підр. / за ред. В. Д. Базиловича. — К.: Знання, 2004. — С. 128-134, 605-821.
6. История экономических учений (современный этап) [Текст]: учебн. / под общ. ред. А. Г. Худокормова. — Т. 3. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 60-68, 535-590.
7. История экономических учений [Текст]: учебн. пос. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. — М.: ИНФРА-М, 2002. — С. 331-473.
8. История экономических учений [Текст]: учебн. / под общ. ред. А. Г. Худокормова. — Ч. 2. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 183-380.
9. Коропецький І. С. Українські економісти XIX ст. та західна наука [Текст] / І. С. Коропецький. —К., 1993.
10. М. Бунге: сучасний дискурс [Текст] / за ред. В. Д. Базиловича. —К.: Знання, 2005. — 697 с.
11. Мизес фон Л. Социализм. Экономический и социологический анализ: пер. с англ. [Текст] /Л. фон Мизес. — М.: Catallaxy, 1994. — 416 с.
12. Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності [Текст] / Є. Є. Слуцький; за ред. В. М. Фещенко. — К.: КНЕУ, 2006. — 528 с.
13. Фридман М. Свобода выбирать: наша позиция: пер. с англ. [Текст] / М. Фридман, Р. Фридман. — М.: Новое издательство, 2007. — 356 с.

14. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3-х т.: пер. с англ. [Текст] / Й. А. Шумпетер; под. ред. В. С. Автономова.— Т. 1. — СПб.: Экономическая школа, 2004. — LVI+496 с.
15. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития: пер. с англ. [Текст] / Й. А. Шумпетер; под. ред. В. С. Автономова. — М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. — 455 с.

Примітки до теми 8

1. Куриленко Т. В. Євген Євгенович Слущкий: Життя, присвячене науці [Текст] / Т. В. Куриленко, В. М. Фещенко // Українська біографістика. — 2009. — Вип. 5. — С. 148.
2. Слущкий Є. Є. Теорія граничної корисності [Текст] / Є. Є. Слущкий; за ред. В. М. Фещенко. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 178.
3. Хикс Дж. Стоимость и капитал: пер. с англ. [Текст] / Дж. Хикс. — М.: Прогресс, 1993. — С. 112.
4. Там само.
5. Там само. — С. 450.
6. Ущаповський Ю. В. Методологія досліджень Євгена Слущкого в контексті економічних доктрин кінці XIX — початку XX ст. [Текст] / Ю. В. Ущаповський // Формування ринкової економіки. — 2010. — № 24. — С. 67.
7. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития: пер. с англ. [Текст] / Й. А. Шумпетер; под. ред. В. С. Автономова. — М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. — С. 130.
8. Там само. — С. 154.
9. Там само. — С. 157.
10. Там само. — С. 158.
11. Там само. — С. 159.
12. Там само. — С. 169-170.
13. Там само. — С. 174.
14. Сторощук Б.Д. Йозеф Алоїз Шумпетер і Чернівецький університет [Текст] / Б. Д. Сторощук, М. П. Дячук // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових праць. — Вип. 557-558. Економіка. — Чернівці: Чернівецькій нац. ун-т., 2011. — С. 6.
15. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3-х т.: пер. с англ. [Текст] / Й. А. Шумпетер; под. ред. В. С. Автономова.— Т. 1. — СПб.: Экономическая школа, 2004. — С. VII.

16. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія: пер. с англ [Текст] / Й. А. Шумпетер; под. ред. В.С. Автономова. — М.: Економіка, 1995. — 540 с.
17. Мизес фон Л. Соціалізм. Економічний і соціологічний аналіз: пер. с англ. [Текст] /Л. фон Мизес. — М.: Catallaxy, 1994. — 416 с.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Ebeling R. Aaron Director on the Market for Gods and Ideas [Text] / R. Ebeling //The Freeman. — 2004. — November. — P. 2.
22. Там само. — С. 3.
23. Довбенко М. В. Епоха сучасного економічного зростання С. Кузнеця [Текст] / М. В. Довбенко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. — 2011. — № 1. — С. 6.
24. Kuznets S. Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread [Text] / S. Kuznets. — New Haven, London: Yale University Press, 1966. — P. 3–8.
25. Там само.
26. Фридман М. Свобода вибирати: наша позиція: пер. с англ. [Текст] / М. Фридман, Р. Фридман. — М.: Новое издательство, 2007. — С. 10.
27. Там само. — С. 25.
28. Там само. — С. 83.
29. Там само. — С. 333.
30. Там само. — С. 335.
31. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем [Текст] / Б. Гаврилишин. — К.: Пульсари, 2011. — С. 84.
32. Там само. — С. 100.
33. Там само. — С. 105.
34. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств. Доповідь Римському Клубові [Текст] / Б. Гаврилишин. — К.: Пульсари, 2009. — С. 8.
35. Там само. — С. 12.
36. Там само. — С. 18-40.
37. Там само. — С. 245.
38. Там само. — С. 240.
39. Mankiw N. G. Imperfect Information and Aggregate Supply [Text] / N. G. Mankiw, R. Reis // Handbook of Monetary Economics. — 2010. — February. — P. 1-46.
40. Mankiw N. G. The NAIRU in Theory and Practice [Text] / N. G. Mankiw, L. Ball // Journal of Economic Perspectives. — 2002. — № 4. — P. 120.

41. Там само.
42. Там само. — С. 121.
43. Mankiw N. G. Hall's Consumption Hypothesis and durable Goods [Text] / N. G. Mankiw, L. Ball // Journal of Monetary Economics. — 1982. — № 10. — P. 417-425.
44. Там само. — С. 424-425.
45. Mankiw N. G. An Exploration of Optimal Stabilization Policy [Text] / N. G. Mankiw, M. Weinzierl // Brooking Papers of Economic Activity. — 2011. — Spring. — P. 209-272.
46. Mankiw N. G. Monetary Policy of Inattentive Economies [Text] / N. G. Mankiw, L. Ball, R. Reis // Journal of Monetary Economics. — 2005. — № 52. — P. 703-725.
47. Mankiw N. G. The Savers-Spenders Theory of Fiscal Policy [Text] / N. G. Mankiw // American Economic Reviews. — 2000. — № 90. — P. 120-125.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ	5
1.1. Етапи еволюції та предмет історії економічних вчень	5
1.2. Методологія історії економічних вчень	6
1.3. Функції та цілі історії економічних вчень	10
Основні терміни і поняття	11
Контрольні та дискусійні питання	11
Література до теми 1	12
Тема 2. РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ	13
2.1. Економічна думка Стародавнього Світу	13
2.2. Економічні погляди епохи середньовіччя	28
2.3. Економічна теорія меркантилізму	38
Основні терміни і поняття	43
Контрольні та дискусійні питання	43
Література до теми 2	44
Примітки до теми 2	44
Тема 3. КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ	46
3.1. Історичні умови виникнення і особливості класичної політекономії	46
3.2. Рання класична політекономія: англійська та французька доктрини	47
3.3. Зріла класична політекономія	59
3.4. Пізня класична політекономія	71
Основні терміни і поняття	86
Контрольні та дискусійні питання	87
Література до теми 3	87
Примітки до теми 3	88

Тема 4. МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ.	91
4.1. Історичні умови виникнення марксизму та його ідейні джерела.	91
4.2. Економічні ідеї К. Маркса	93
4.3. Розвиток ідей марксизму наприкінці XIX — початку XX ст.	104
4.4. Марксистська політична економія в Радянській Росії та СРСР.	109
4.5. Соціал-демократична теорія та радикальна політекономія як головні напрямки еволюції марксизму у XX ст.	117
Основні терміни і поняття	124
Контрольні та дискусійні питання	124
Література до теми 4	125
Примітки до теми 4	126
Тема 5. НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ.	128
5.1. Історична обумовленість та загальна характеристика неокласицизму.	128
5.2. Витоки неокласики: австрійська і американська школи	131
5.3. Кембріджська школа і започаткування мікроекономіки.	143
5.4. Математична школа	150
5.5. Неокласична теорія епохи регульованої ринкової економіки	166
Основні терміни і поняття	177
Контрольні та дискусійні	177
Література до теми 5	178
Примітки до теми 5	179
Тема 6. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ.	181
6.1. Історичні умови виникнення та методологічні основи кейнсіанства	181
6.2. Некейнсіанство	189
6.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез.	194
6.4. Посткейнсіанство.	196
6.5. Нове кейнсіанство	201
Основні терміни і поняття	206
Контрольні та дискусійні питання	207
Література до теми 6	207
Тема 7. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.	208
7.1. Витоки інституціоналізму	208
7.2. Класичний інституціоналізм.	212
7.3. Новий інституціоналізм	216

7.4. Неоінституціоналізм	226
7.5. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях	241
Основні терміни і поняття	247
Контрольні та дискусійні питання	247
Література до теми 7	249
Примітки до теми 7	249
Тема 8. ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ	253
8.1. Економічна думка України середніх віків	253
8.2. Економічна думка України ХІХ — початку ХХ ст.	260
8.3. Економічна думка України радянської доби	278
8.4. Економічна думка української діаспори	292
8.5. Економічна думка незалежної України	304
Довідково-біографічна інформація про членів Відділення економіки Національної академії наук України	318
Основні терміни і поняття	343
Контрольні та дискусійні питання	343
Література до теми 8	345
Примітки до теми 8	346

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Білоцерківець В. В., Волошенюк В. В.
Зухба О. М., Івашина О. Ф., Лебедева В. К.,
Леонідов І. Л., Литовченко Б. В., Петруня Ю. Є.
Пилипенко Г. М., Пилипенко Ю. І.
Тарасевич В. М., Швець В. Я.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

ПІДРУЧНИК

*За редакцією
докторів економічних наук, професорів
Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є.*

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 24.04.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,6. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.